

AKADEEMIA

4. AASTAKÄIK 1992 NUMBER 8

Demokraatia tõeline iseloom	Karl Aun
Hieronymus	Ilmar Vene
Eesti muinasusund	Tarmo Kulmar
Aeg tunnetuses ja informaatikas	Tarmo Uustalu
Aleksander Aspel	Mart Orav
Luulet	P. B. Shelley
Katse seletada Weberit	Tapani Hietaniemi
Infostrateegiad	Andreas Müller-Pohle
Eesti—Saksa mittekallaletungileping	Ago Pajur
Mängiv inimene	Johan Huizinga
Dokumente metsavendlusest	

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
kujundaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

31 373, 31 117

Fax:

31 373

Arveldusarve nr 1345043 Tartu Kommertspangas

Account no. 99-42 149 169 for USD with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 8. X 1992. OU «Geif» trükkikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. III. Trükiarv 5000. Tell. nr 2078.

© AKADEEMIA 1992

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

4. AASTAKÄIK 1992 NUMBER 8

- Märkmeid demokraatia tõelise iseloomu kohta
Karl Aun 1571
- Hieronymus: Cicerolasest kristlaseks. I
Ilmar Vene 1578
- Eesti muinasusundi hingefenomenoloogiast. II:
Hingekujutelmad Eesti muinasusundi vanimates
kihistustes
Tarmo Kulmar 1601
- Aeg tunnetuses ja teoreetilises informaatikas
Tarmo Uustalu 1621
- Algus: Sissejuhatus Aleksander Aspelsse. I
Mart Orav 1640
- Luulet
P. B. Shelley 1673
Tõlkinud Ants Oras
- Miks kapitalism ei tekkinud Hiinas?: Katse sele-
tada Weberit
Tapani Hietaniemi . . . 1682
Tõlkinud Katrin Raid
- Infostrateegiad
Andreas Müller-Pohle 1705
Tõlkinud Ave Roomets

Eesti—Saksa mittekallaletungileping (7. juuni 1939. a). II	<i>Ago Pajur</i>	1722
Dokumente metsavendlusest ja vastupanuliikumisest Eestis. XI	1732
<i>Arvustus:</i> Jaak Jaaniste, Enn Saar. <i>Täheatlas</i> . Tallinn: Valgus, 1990.	<i>Enn Kasak</i>	1746
Koos János Kornaiga turumajandusse. János Kornai. <i>Tee vabasse majandusse</i> . Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1992.	<i>Urmas Sepp</i>	1748
Editorial note. Summaries		1754
От редакции		1760
Mängiv inimene. VI	<i>Johan Huizinga</i>	1763
	<i>Tõlkinud Mati Sirkel</i>	

Lk 1600, 1639, 1681, 1721, 1745: Adamson-Ericu (1902–1968) õlimaalid.

MÄRKMEID DEMOKRAATIA TÕELISE ISELOOMU KOHTA

Karl Aun

Demokraatia mõistes peituvad alamõisted on eriti ohtralt väärtõlgendamisi leidnud, kuni neid otseselt antidemokraatsete eesmärkide instrumentideks muutes. Selles pole midagi imestada, kuna demokraatia on kõige keerulisem ja kõige raskemini teostatav poliitiline süsteem. Näidete korras vaatleme allpool ainult mõningaid kõige sagedasemaid väärtõlgendusi.

1. **Hääletamine ja valimised** kuuluvad demokraatiasse kui selle põhiosa sellel põhimõttel, et demokraatia on rahvavalitsus. Tähtsamate poliitiliste otsuste tegemine kuulub rahvale ja see teostub kas otseselt teatavais küsimustes rahvahääletuse või kaudselt, otsuseid tegevate esindusorganite valimise kaudu. Nii lihtne kui see ka ei näi, selle juures on vähemalt kaks kõige silmapaistvamat ja sagedasemat komistusohtu.

1) Suurim õiglus viib suurimale ebaõiglusele.

(a) Kõigile on teada, et on olemas ka mitte-demokraatseid "valimisi" nagu näit. nõukogude omad. Seega, hääletamine või valimine iseenesest kui ainult vorm ei tähenda veel mitte demokraatiat. Aga ajalugu on näidanud, et ka isegi vabad või enamvähem vabad valimised või rahvahääletused võivad teenida mitte-demokraatseid eesmarke. Nõnda tuli Saksamaal Hitler võimule valimisi ja hääletusi ärakasutades ja Prantsusmaa on hääletanud

Põhimõtetest ja programmist. — **EESTI DEMOKRAATLIK UNIOON** (*Ühinenud Põllumeeste Erakond*): *Ideoloogiast ja programmist*. I. Eesti Demokraatlik Unioon, 1964, lk 2–5.

võimule kaks Napoleoni. Valimised võivad kaotada oma sisu ja mõtte, kui näit. ainult väga väike arv hääleõiguslike sellest osa võtavad, kui valimisvõitu kurjasti kasutatakse ja seda juba ettekavatsetult, kui valimisi vastutustundetute massimeeleolude loomiseks kasutatakse, kui valimistest ainult paljas mõttetü farss tehakse. Kui valimised on demokraatia oluline osa, valimised ise aga ei loo veel demokraatiat, samahästi kui ahvist sabakuuega seljas ei saa veel gentlemani. Arvamus, et valimiste sagedusega demokraatia suureneb, on põhiliselt ekslik.

Demokraatia on riigikord, milles revolutsioon on n.ö. institutsionaliseeritud, ta on kogu aeg kestev revolutsioon, väikeste mitte-kahjustavate annuste näol. Olulisem kui vormiline otsus on valimiste puhul demokraatne diskussioon poliitilistel teemadel. Demokraatia on avalik diskussioon (mis algab perekonnast, töökohast, naabrite keskel, läheb sealt klubisse, ametiühingusse, teistesse organisatsioonidesse, poliitilistesse parteidesse, kulmineerub valimisvõitluses, jätkub parlamendis, kabinetis, ajakirjanduses, kirjanduses, ja tuleb sealt tagasi perekonda, töökohta jne.), mis kestab lakkamatult ja tegelikult otsustab riigipoliitikat. Demokraatia tugevus ei olene mitte valimistest vaid selle diskussiooni **asjalikkusest**. Valimised on ainult ajutine peatus, ülemineva "päeva-bilansi" tegemine, "häda-abinõu", ajutise ja tingimusliku volituse kellelegi andmine. Volituse, mis peab võimaldama vajalike otsuste tegemist ja riigiasjade tõhusat edasiviimist, kuid mida kurjasti ei tohi tarvitada. (Sellest seisukohast on näit. tähelepanu väärt, et Inglismaa — praegusaja kõige küpsem demokraatia — kasutab valimisi ja ka isegi hääletamisi parlamendis ainult äärmiselt minimaalselt, teeb seda tavalisti ilma suure kärata ja ei paista isegi eriliselt rõhku panevatki sellele, kui üldvalimistel hääletajate vähemus valimised võidab parlamendi enamuse ja valitsuse näol — mida on juhtunud ja igal üldvalimisel võib juhtuda — ning väljendab seda sõnadega: iga järgmine üldvalimine al-

gab sellel päeval millal eelmine lõpeb, kui mitte juba varemgi. N.n. *usual channels* — erakondade vaheline informaalne side, on kõige tähtsamate otsuste tegemisel vähemalt sama tähtis kui valimised.)

Tõeline demokraatne vaim on palju keerukam ja sügavam kui ainult valimised ja hääletuste olemasolu.

(b) Riigipoliitiliste otsuste tegemine on keerukam kui valijad-hääletajad selleks igakord on ettevalmistatud asjalikult ja targalt otsustama. See pole mitte kodanike võimete alahindamine, vaid lihtsalt paratamatu fakt. Ka mitte iga rahvaesindaja-poliitik ei saa kõigis küsimustes asjatundja olla. Ka demokraatia vajab tööjaotust, asjatundmist ja eriteadlasi ja nendele otsustamiste usaldamist, kusjuures ka isegi nemad võivad eksida. Sellevastu aga paraku just ebaküpsed või julgusetu poliitikutud püüavad otsustamist ja vastutust enese kaelast ära visata rahva otsustada. Tõeliselt demokraatne riigimees võtab ka vastutuse ja demokraatne rahvas usaldab temale vajalikku vastutust. Ebaküpses demokraatias kõik tahavad otsustamisest osa võtta, kuid keegi ei taha vastutada tagajärgede eest. Selline demokraatia, mis see- ga sisu asemel ainult vormi rõhutab, võib kergesti olla ettevalmistuseks demokraatia kaotusele. Ainult soodsa väliskonjunktuuri juures võib ta püsida, raskuste ees variseb ta iseenesest.

2. Rahvaenamus ja rahvatahe on vahest mõistet, mida on demokraatia nime all kõige rohkem ja kõige sagedamini vastupidisteks eesmärkideks kasutatud. Selles suhtes praegusaja kõige suuremaks žonglööriks on nõukogude marksism. Seal rahvas on "eestkostmise all", kuna ta ise veel oma õiget "proletaarset" tahet ei tunne ja sellepärast kompartei peab olema "rahvatahe". Kuna kompartei on monoliitselt distsiplineeritud, siis kompartei annab selle "tahte" jällegi omakorda kätte see, kes seal tipus juhtub olema. Rahvatahe on vastupanematu võimuga võlusõna ja seda kahjuks mitte ainult kommunistlikus laagris, vaid ka mitmel pool mujal.

Hitlerism hülgas küll demokraatia, kuid kõneles saksa rahva tõelisest missioonist ja tahtest, mida müstilisel kujul ja viisil ainult *Führer* võis teada ja tunda.

Küsimused on veelgi sügavamad ja keerukamad, kui neist kahest ilmsest väärtõlgendusest nähtub. Mida tähendab õieti rahvaenamus ja mida tähendab rahvas? Kui rahvaenamus tähendab lihtsalt hääletusenamust ja selle kaudu absoluutset võimu, siis võib see olla teeks kõige suurema türannia juurde, mida inimkond ja ajalugu on üldse tunnud — enamuse türannia. Viies seda mõttekäiku loogilise lõpuni, võiks pilt olla järgmine. Kahest teineteisega võitlevast fraktsioonist 100-lises ühiskonnas üks saab 51-lise enamuse. Kui see absoluutne enamus tähendaks ka absoluutset võimu kõike oma tahtmise järgi teha, siis võiks see ju tähendada ka 49 kaotajat, või olulisem osa neist, rahva tahte ja enamuse nimel ja otsusega vangi heita või isegi ülesse puua. Oleks see demokraatia? Kui keegi arvaks, et 51 on selleks vähe, aga kuidas siis kui 99 on ühe vastu? On see parem, põhimõtteliselt? Mitte enamuse faktis, vaid tahtes, mõttes ja teos, mis sellele enamusele järgneb, seisab vahe demokraatia ja türannia vahel.

Üks silmapaistvamaid demokraatlikke mõtlejaid andis kord sellisele küsimusele järgmise vastuse: *Ka isegi siis, kui kogu inimkond miinus üks oleks ühel pool ja selle ühe vastu, ka siis pole inimkonnal veel mingit õigust seda ühte kõrvaldada lihtsalt sellepärast, et ta erineb. Võibolla inimkond eksib ja tollel ühel on õigus, mille läbi ta on truu inimkonna teener ja heategija. Tuletatagu meelde, et kord oli mees nimega Sokrates, keda rahvakohus mõistis surma. Mõni sajand hiljem oli teine, kes poodi risti Kolgata mäel. (John Stuart Mill, *On Liberty*, 1859.)*

Tõelise demokraatia mõõdupuuks on enamuse suhtumine vähemusse ja ka see, kuidas vähemus *resp.* vähemused oma ülesandeid ja funktsioone täidavad. See suhe on vastastikune, mõlemil on ühises ühiskonnas omad

funktsioonid, õigused ja kohustused. (Nõnda jällegi sümboolse näitena võib tuua Inglismaad: rahva tahtel valitud ja inglise süsteemi juures õiguslikult pea piiramatult võimuga Tema Majesteedi Valitsus maksab riigikassast palka Tema Majesteedi Opositsiooni juhile, selleks et viimane valitsust kritiseeriks ja arvustaks. Seda saadakse teha ainult eeldusel, et opositsioon oma õigust mitte kurjasti ei kasuta ja kord, kui tema on valitsus, ka tema opositsioonil on sama õigus. Nad mõlemad on Tema Majesteedi lahutamatud osad, oma erinevate, kuid samasse üldülesandesse kuuluvate fraktsioonidega.) Opositsiooni lakkamine või kõrvaldamine takistaks ka enamust oma ülesannet hästi täitmast. Ainult mõlemi, enamuse ja vähemuse, õige funktsioneerimisega selgub ja funktsioneerib ka see, mida nimetame rahva tahteks.

Aga kes on rahvas? Ülalöeldust peaks olema selge, et selleks ei saa mitte olla paljas matemaatiline enamus. Aga kas selleks on isegi kõigi valimis- ja hääleõiguslike kogu? Lapsed-alaealised juriidiliselt ei kuulu seega rahvasse, sotsioloogiliselt nad aga kaheldamatult kuuluvad. Võib öelda, et markantsema vastuse sellelegi küsimusele vahest andis kord teine inglise riigimees-kirjanik-mõtteleja: *Rahvavalitsuslik riigikord on leping, leping, milles kõik rahva liikmed on lepinguosalised (kirjutatud põhiseadus on põhimõtteliselt sellise lepingu sümboolne dokument). Aga kas leping ainult nende vahel, kes hääletavad ja valivad antud ajalisel momendil? Ei, see on leping, mille osalisteks on kõik need rahva liikmed, kes praegu elavad, aga ka need, kes nüüd on juba manalas, ja ka need, kes pole veel sündinud, kuid kellel oma rahva tulevaste liikmetena on juba praegu ka õigused.* (Edmund Burke, 1791.) See on tõelises mõttes rahvas, kuna hääletav "rahvas" ise on vaid esindajad, kelle õigeks demokraatlikuks — rahvavalitsuslikuks — eesmärgiks ei saa olla mitte ainult oma võimu juurde tormamine, vaid kellel on kohustused ja vastutus ajaloo ees. Kui vähe on neid, kes sedagi küsimust on sellise lõpuni läbi mõelnud

nende kõikide hulgas, kes kergel käel rahvast, rahvatahtest, rahvaenamusest ja rahva häälest kui jumala häälest kõnelevad. Rahva hääl on jumala hääl, aga küsimus on selles, kes on rahvas.

Demokraatia on vaim, mitte paljalt vorm.

3. Isikuvabadused on demokraatse ühiskonna kõige olulisem osa. Aga igal pool elus ja ühiskonnas on teatav loomulik tasakaal, mida rohkem on kellelgi antud, seda rohkem temalt nõutakse, mida rohkem isikuvabadust on antud, seda rohkem enesedistsipliini ja enesekontrolli on nõutud. Ükski vabadus, ka kõige demokraatsemas ühiskonnas, ei saa olla absoluutne vabadus. Vahest kõige reljeefsemalt on seda väljendanud üks USA ülemkohtu liige aastakümneid tagasi: *põhiseadusega tagatud sõnavabadus ei anna veel mitte õigust täiskiilutud teatris hüüda ilma igasuguse põhjuseta "tulekahju" ja paanikat tekitada, mis inimohvreid võib nõuda.* (Oliver Wendell Holmes, *Schenk v. U.S.*, 1919.)

Demokraatsete vabaduste ja kodaniku õiguste nõudmine ja kasutamine ainult egoistlikes enesehuvides muudab need vabadused mõttetuks, atomiseerib ühiskonna egoistlikuks massiks, teeb need vabadused pigem talumatuks koormaks kui ihaldatud hüveks ja võib lõppeda "põgenemisega vabadusest" (Erich Fromm). Antud vabadused ei tohi purustada ühiskonna loomulikku kudet ja lõime, milleks on moraal ja eetika. Õiguslikku ülesastumist kontrollib seadus, moraalset üleastumist kontrollib ainult südametunnistus. Kodaniku õiguste ja vabaduste kirjutamine põhiseadusesse ja seadustesse ei teosta veel mitte neid õigusi ja vabadusi ka mitte siis, kui nende teostamise võimalus on tõesti kodanike eneste käes. Ka vabadused on vaim ja mitte ainult vorm.

4. Esindusprintsiiip kui üks paratamatuid demokraatia sisuosiseid võib omakorda leida mitmesuguseid tõlgendusi. Mainiksime siinkohal kahte erinevat seisukohta. Üks püüab selles näha valijate poolt üksikasjalike instruksioonidega seotud organit, esindaja on ainult

tema otseselt valijate tahte esindajaks, kohustatud oma valijate huvisid kaitsma. Selle tulemuseks võib kergesti olla puhtisiklike hüvede ja huvide ülekaal, esinduskogu kujunemine organiks, kus valitseb kõikide sõda kõikide vastu, esindaja valimine mitte tema võimete, vaid isikliku meeldivuse alusel. Olulisemad ja üldisemad riigipoliitilised küsimused kaotavad oma osatähtsuses, erihuvid leiavad rõhutamist ja ühiskonna lagunemine amorfseks isiklike huvide massiks on soodustatud.

Teine vaatekoht näeb esindajas riigi-organit, kes on küll oma valijate poolt valitud, kuid riigiküsimustes otsustamise õigus ja vastutus kuulub temale iseseisvalt. Esindaja ei ole mitte oma valijate "käskjalg" või "jooksupoiss", vaid usaldusmees. See soodustab esindaja valimist tema üldiste, riigipoliitiliste võimete järgi ja üldse riigimeeste kasvamist ainult paljalt edukate poliitikute asemel. Riigimees teeb oma otsuse vastavalt rahva hüvedele oma kõige parema arusaamise ja südametunnistuse järgi, poliitik otsustab sellele vastavalt, kuidas see on vajalik järgmisteks valimisteks.

Esimene vaatekoht rõhutab demokraatset vormi, teine rõhutab demokraatset sisu. Tõeliseks demokraatiaks on mõlemaid vaja. Kumb osa kaotab või võidab, see oleneb valijaskonna kui juriidilise rahva tegelikust mentaliteedist. Rahvas valib, võib valida head või halvad esindajad, olenevalt sellest, mida ta esindamise all mõistab. Jällegi, esinduse ja esinduse vahel on vahe, kuigi vorm — valimine — on ju põhiliselt sama.

Nagu ülal öeldud, need üksikud probleemid on ainult näidetena toodud. Kõneldes demokraatiast peaksite olema ettevaatlikud, sest tänapäeval pea igaüks kõneleb demokraatiast. Otse karjuvaks vajaduseks on neid probleeme ikka enam ja enam diskuteerida ja selgitada, mis ühtlasi oleks demokraatse kasvatuses küsimuseks. Kõiki neid probleeme ei jõua korraga haarata, aga ükshaaval ja ajajooksul siiski.

HIERONYMUS

Cicerolasest kristlaseks

Ilmar Vene

I

Hinge ja Jumalat tahtsid nad tunnetada, mitte midagi muud. "Jumalat ja hinge ihkan teada," ütleb Augustinus. Mispärast siis hingegi, kas ainuüksi Jumalast ei piisa? Piisab, kuid ainult hinge läbi on inimene Jumalaga osaduses; niisiis saab vaid tema abil üritada Jumala tunnetamist. See aga tähendab, et kõrgemate jõudude juurde jõudmist tuleb alustada hinge tundmaõppimisest. Kerge see uurimine olla ei saa. Teadmine, et hing pärineb ajatust ja igavesest Jumalast, tõstatab ju otsekohe küsimuse, milline on hinge tekkelugu? Mõistusega adutavaid vastuseid saadi kolm. Ootusepäraseim seletus oli loomulikult, et hinged on olemas juba enne ajastute algust, või siis vähemalt sellest ajast peale, kui Jumal oma esialgse loometööga valmis sai. Teise seletuse järgi pidi hing sündima iga uue olendi sünniga samaaegselt. Kolmanda, edastamise õpetuse kohaselt anti hing edasi sigitamisel. See kolmas (teine ei tulnud üldse arvesse) tundus Origenesele liiga madalana ja seepärast ta eelistas õpetada hingede eelnevat olemist, seejuures paraku täheldamata, et säärane seisukoht põrmustab otsemaid ristiusu kaks alussammast: pärispatu ja inimese lunastamise. Teravapilgulised arvustajad märkasid peagi seda tõsiasja, ja seepärast, kuigi põhjusi oli teisigi, ei saadud Origenest arvata õige usuga kirikuisade hulka.

Niisiis tuli mõistuse ahtaid piire arvesse võtta juba hinge üle arutledes; igati loomulik, et piiritust Jumalast rääkides osutus inimvaim täiesti abituks. Sõandati vaid tõdeda, milline Jumal ei ole; parimal juhul esitati ka eitustel põhinevaid jaatusi, mida inimese kujutlusvõime ei suuda haarata. Nii määratleb juba mainitud Augustinus oma traktaadis *Kolmainsusest* Jumala mõistet järgmiselt: Jumal on "omadust tundmata hea, hulka tundmata suur, puudust tundmata looja, kohast sõltumata juuresolev, midagi omamata kõike kätkev, ilma asupaigata kõikjal tervenisti olev, ajatult igavene, jäägitult muutumatuks jäävana muutuvat põhjustav, kel midagi ei tule taluda". Mõistuslikult sellele kirjeldusele läheneda ei saa, kuid selliseks ta polnudki mõeldud. "Räägin Jumalast," ütleb Augustinus ühes oma jutluses, "mis seal imelikku, et sa ei mõista; kui mõistad, siis ta pole Jumal." Nii et kõigepealt usk ja alles siis arusaamine; muidugi mõista määral, milleks hinge mõistuslik osa on suuteline.

Miks pidi inimvaim neljandal sajandil sattuma nii raskete küsimuste ette? Eks ikka sellepärast, et ta nende poole juba pikki sajandeid oli liikunud. Ammu juba on tuntuks saanud seletus, mis inimajaloo jagab mütolooiliseks, metafüüsiliseks ja teaduste ajastuks; ühe lauselist lühidust arvestades pole see määratlus sugugi halb. Ainuüksi õhtumaise teadvuse arengulooga piirdudes võiks rääkida ka sünni-, surma- ja inimeseajastust. Need kolm märksõna — sünd, surm ja inimene — tähistaksid siis keskmeid, mille poole on inimõte eri aegadel püüelnud. Joonia natuurfilosoofid püüdsid seletada maailma sündi, kuid nende lahendused, omavahel erinevad ja raskesti mõistetavad, ei saanud kuigivõrd rahuldada. Otsustav pöördepunkt saabub siis, kui natuurfilosoofide vaateid arendav Anaxagoras jõudis arvamusele, et maailma valitseb mõistus. Kummalisel kombel on selles mõnikord nähtud vaid saatuslikku juhust, justkui natuurfilosoofia kestvama arengu korral saanuks inimvaim keskaega vahele jättes jõuda antiigist otse uus-

aega. Ühes väga kuulsas "kreeka kirjandusloos" on selgesti kirjas: inimvaim sai uue suuna just sellepärast, et Anaxagoras ütles sõna *nous*. Kui see sõna osutuski nii mõjukaks, siis ainult seetõttu, et teda oli mõtlejaile üliväga tarvis. Platon ja Aristoteles kaldusid ju Anaxagorasele ette heitma eelkõige üht: oma mõtteleiu liig vähest rakendamist. Sokratese koolist läbikäinutena nad teadsid, et usaldusväärsete tõdedeni viib õige mõtlemine, mitte meeltega tajutava maailma vaatlus. Inimvaim oli seega saavutanud oma esimese suurtulemus: teadmise, et maailma sünnilugu ei saa tuletada mitte vaatlustest, vaid iseendast.

Sokrates oli see, kes filosoofia tõi taevast maa peale, kuid kauaks tarkuse nõudlemine sinna jääda ei saanud, sest juba tema õpilane Platon suunas teadmise ülima sihi taevasse tagasi. Ent see oli juba teine taevast. Muidugi ei sisustanud kõrgelennulise mõtleja elu ainult sealpoolsuse ihalemine. Kes ei teaks tema kuulsat *Riiki*, mida Epiktetose ajal lugesid ülimeeleldi ka naised, sest ühishaisepidamine on selles teoses esitatud riigi heaolu alusena? Mis saaks olla maisem kui nood vaidlused päikselõõma eest kaitsvate puude varjus? Kui too paljasjalgne Sokrates, kes omainimesena aitab kingseppadel ja parkalitel selgusele jõuda oma rumaluses? Kõik see on nõnda, kuid unustada ei tohi sedagi, et selle filosoofi dialoogide maist luulet hakati hindama alles uusajal. Kõigi varasemate sajandite lugejad nägid ideedeõpetuse autoris eelkõige mõtlejat, kes oli õpetanud, et mõistuslik hing, surematu oma päritolu tõttu, tahab pääseda tagasi tollesse tõelisse asukohta, kust ta ajutiselt on lahkunud. Selle mõtte õigsust tunnistasid peaaegu kõik, ülejäänut võis arvustada. Metempsühhoosiga näiteks, olgugi õpetus hinge surematusega igati kooskõlas, ei osatud midagi peale hakata, sest keegi ei mäletanud oma eelmisi kehastumisi. Meeles polnud need ka Eirenaiosel, ja seepärast sai kirikuisa võtta filosoofi veendumust vaid huumoriga. Selle vastuväite kummutamiseks, nagu kirjutab Eirenaios oma ketserluste vastu suunatud

traktaadi teises raamatus, "leiutas too kuulus ateenlane Platon, hingede rändamise õpetuse esitaja, unustuse peekri, arvates, et niimoodi saab raskustest üle. Toomata ühtki tõendit, tuli ta välja õpetusega, et enne sellesse ellu sisenemist joodab demon hingi sissekäigu juures unustusega. Kuid ise seda märkamata sattus ta niimoodi veelgi suuremasse raskusse. Sest kui unustuse peekrist joomine igasuguse mälestuse kaotab, siis kust tead sina, Platon, et sinu hing, enne kui ta kehasse tuli — praegu ta ju on oma kehas — sai demonilt unustuse ravimit juua? Kui sa mäletad demonit, peekrit ja sisenemist, siis peaksid sa ka ülejäänut mäletama; kui sa seda aga ei tea, siis on su demon välja mõeldud ja su unustuse peeker pole oskuslikult segatud."

Nõnda käis Platoni käsi, kui ta oma lugejaile juhtus õpetama tarbetuid teadmisi. Enamasti aga olid lugejad oma tarkustest selleks liiga hõivatud, et neil oleks jätkunud aega eksiarvamuste lugemiseks. Platoni suuri tõdesid seevastu hinnati väga. Hellenismiajastul avastati peagi nende kooskõla idamaiste tarkustega, ja sealtpeale on kõigile kirjaoskajaile teada, et Platon käis Egiptuses, kus preestrid talle koolitust andsid. Moosese raamatuid oskuslikult tõlgendades teeb Aleksandria Philon kindlaks, et nendeski sisaldub Platoni kogu filosoofia. Paganlust taastav keiser Julianus ja kristlikku dogmaatikat täiustav Augustinus võiksid tähistada vastandlike maailmakäsitusi, kuid siiski lähtuvad nad mõlemad Platonist. "Kui Augustinus, kes Platoni õpetused endasse oli võtnud, leidis nendest midagi usule kohast, siis võttis ta selle omaks; selle aga, mis talle tundus meie usule vastukäivana, muutis ta paremaks." Nõnda kirjutab Aquino Thomas, "Augustinuse parim tõlgendaja", kui ta ise hakkas Platonit Aristotelese vaimus paremaks muutma. Augustinuse ja kristluse lähedale jõudis Ateenas filosoof vanas eas, kuid nendeni jõudis ta sellepärast, et oli mõtlemise lõppsihiks muutunud sealpoolsuse. Platonist saab alguse pikaldane üleminek, mille lõppedes peetakse maist elu üürikeks võõrsil viibimiseks. Se-

neca, olgugi Pauluse kaasaegne, huvitub sealpoolsusest üpris põgusalt, tema jaoks tähendab surmast mõtisklemine vaid vahendit stoitsistliku vabaduse saavutamiseks, kuid siiski manitseb ta surmale mõtlema nii sageli, et naljatamisi võiks teda nimetada lausa surmaajastu ettekuulutajaks. Ta ei jutlуста veel sealpoolsust, kuid surmast mõtisklemise vajadust lakkamatult rõhutades ta otsekui ennustaks sealpoolsuse lähenevat ülemvalitsust.

Surm ja sealpoolsus pole mõistetena kuigi meeldivad ning ei sobi ka sellepärast kogu ajastu tähistamiseks, kuigi veel suuremat puudust tähendaks säärase tähistuse liigne ühekülgsus. *Memento mori* kõlab küll sügavamõtteliselt ning on inimesi ikka igavikule mõtlema manitsenud, kuid tõsiasi jaks jääb seegi, et alailma surmast mõteldes pole võimalik inimväärselt elada; küllap seepärast ehtiski Goethe taskukella kapslit meenutus: *memento vivere!* Roomlastel sedalaadi meeldetuletusi tarvis ei olnud, nad oskasid oma valgusküllaseid tunde sisustada ka ettekirjutusteta. Isegi neljandal sajandil, kui mõtlejate pilgud üha enam kõrguste poole püüdesid, jäi lihtrahvas truuks maistele toimetustele ja lõbudele. Väga võimalik, et kliendid ilmusid hommikuti tavakohaselt patrooni "tervitama" keisririigi lõpuni. Augustuse seadus, mille kohaselt ei tohtinud testamendiga vabastada rohkem kui sadat orja, kehtis ikka veel, kuid sellele piirangule vaatamata oli piir vabade ja orjade vahel muutunud kaunikesti häguseks. Orjade abielud vabadega polnud kaugeltki haruldane nähtus, ja seepärast polnud paljudel täit kindlust selleski, kas nad on sündinud orjade või vabadena. Ning ega see kõige tähtsam olnudki. Lõppeks sõltus kõik inimese varanduse suurus ja muudest võimalustest. Nii mõnigi tähtsa töökoja juhtija, ametlikult seisundilt ori, oli rohkete orjade käsutaja ning suurte väärtuste loojana tegelikult orjapidaja. Kaugetes maavaldustes, kuhu isanda jalg ega käsi peaaegu ei ulatanud, võis nii mõnigi valitsejaametit pidav ori tunda end piiramatute õigustega peremehena; iga-

tahes on üks suurrik saraste kohta kirjutatud: "Nad elavad, nagu nende jaoks seadust polekski."

Loomulikult on antud juhul jutt vähestest, suurlinna kirev pööbel pidi leppima leiva ja vaatamängudega. Ei saa öelda, et riik nendega oleks koonerdanud. Aastal 354 nägi kalender roomlaste jaoks ette tervenisti 175 "puhkepäeva"; 10 neist olid määratud gladiaatorite mängudeks, 64 tsirkusevõistlusteks ja 101 stseenilisteks etendusteks. Suurimaks vaatamänguks olid nende vaatamängude puhul muidugi pealtvaatajad ise, nii vähemalt kirjutab Lactantius, ehk küll ka võitlused areenil oma värvikuse ja köitvusega vähem ei pakkunud. Esinejaist puudust ei olnud; juba vabariigi lõpu- ja keisririigi algusaastail hakkasid kutseliste gladiaatorite ja surma mõistetute kõrval esinema ka oma varanduse läbilõõnud või siis iselaadi auahnusega kõrgkihi esindajad. Esiialgu võitlesid mehed meestega, hiljem hakati Aafrikast vedama ka eksootilisi loomi, et pildid kulgeksid vaheldusrikkamalt. Loomad proovisid jõudu inimestega, kuid neid pandi võitlema ka omavahel, et inimesed saaksid nende võimeid erapooletumalt hinnata. (Seda Rooma tava on korduvalt järgitud hiljemgi; 1850. aastal võitles härg Señorito Madridi tsirkuses tiigri vastu ning osutus võitjaks.) Et vaatamängude võimalustest ei jääks midagi kasutamata, hakkasid areenil esinema ka naised, kuid aastal 200 anti ametlik määrus, millega neil areenil võitlemine keelati.

Veriste võitluste vaatamängu täiendasid võidukihutamised tsirkuses: ainus spordiala, mis roomlastele tõepoolest meeldis. Igavesti küllastumatuina võisid nad jälgida, kuidas oma kunsti võrratud meistrid söötsid suure eesmärgi poole. Vaatamängu kergema jälgitavuse ja ilugi pärast kandsid võidusõitjad eri värvi rüüsid: punast või sinist või rohelist või valget. Keiser Domitianus lisas omalt poolt kaks tõeliselt keiserlikku tooni: kuldse ja purpurse. "Punaste" ja "roheliste" vägiteod möödäläinud võistluspäeval või nende väljavaated eelseisval jõuproovil kuulusid tähtsaima igapäevase jutuaine hul-

ka. Pikki sajandeid küllastas võidusõit roomlaste elamusjanuseid meeli; viimased võistlused laskis 549. aastal üsnagi vaesunud ja tühjunud linnas korraldada gootide kuningas Totila. Võrratu spordiala hääbumist see siiski ei tähendanud. Oli ju imperium neljandal sajandil saanud teisegi pealinna, sest ühest enam ei piisanud. Juba vabariigi lõpuajal tundsid "Aenease järglased" oma hinges aeg-ajalt väsimust ning rääkisid vajadusest pöörduda tagasi "iidsele kodumaale". Augustus hellitas Trooja ülesehitamise mõtet, kuid teoks see luuleline kavatsus ei saanud. Alles neljandal sajandil käiakse taas Achilleuse ja Hektori haudadel, pannakse püsti tulevase Trooja piiritähised, kuid hiljem otsustatakse siiski Byzantioni kasuks. Keisri nimi kroonib uue pealinna ja juba neljandal sajandil leiavad Konstantinopolis aset kokkupõrked "punastele" või "rohelistele" liiga kirglikult kaasaelanute vahel.

Vaatemängud olid niisiis selleks, et inimesi vaimustada. Tuntus on kõigil aegadel tähendanud mõjuvõimu, ja teisiti polnud see ka vanas Roomas. Kuulsustele elati kaasa, nende kehahoiakut ja näoilmet jälgendati ja vahel mindi nende pärast isegi tulle. Nii mainib juba Plinius oma *Loodusloo* seitsmendas raamatus, et ühe "punase" Felixi-nimelise võidusõitja korjuse põletamisel sööstis tuleriidale ka üks Felixi kunsti kirglikest austajaist. Kahekümnendal sajandil tuleb mõnikord ette, et kistakse üles rohi, mida on tallanud kuulsa ansambli liikmete jalad; roomlaste kirjavara üleskatkutud rohtu ei maini, küll aga on teada, et kohta, kus Domitianus laskis tappa pantomiim Parise, tavatses lihtrahvas viia lilli ja healõhnalisi aineid.

Säärased asjad annavad muidugi tunnistust peenest ja arenenud hingeelust, kuid mis seal imelikku, kui jutt on maailma pealinnast, hariduse ja kultuuri suurkeskusest! Palju sagedamini on küll räägitud sootuks vastupidist, nimelt et peale allakäigu ja mandumise neljanda sajandi Roomas suurt midagi polnudki. Isegi Jacob Burckhardt alustab oma Constantinus Suure ajale pühenda-

tud raamatut selle kurva tõiga nentimisest ning esitab väite kinnituseks ka huvitava tõendi: hilisantiiksed valitsejad, kelle kujutised on säilinud, olevat nimelt kõik silmatorikavalt inetud! Burckhardtist veelgi roomameelsemad autorid sellistest tõdemustest muidugi ei hooli. Ei, kordavad nad veendunult, tavapärased jutud mandumise pole millegagi põhjendatud; nood Rooma viimased aristokraadid, keda praegune lugeja tavatseb kujutleda barbarena, olid tegelikult peened kultuuriinimesed, kes väljastpoolt ahistava barbaarsuse vältimiseks piirdusid üha rohkem vaid omasuguste seltsiga. Miski ei räägi selle arvamuse vastu. Macrobiust lugedes võib ju igäüks praegugi kujutleda, kuidas nood pööbli mäslemisest ja märatsemisest igavesti puutumatuks jäänud isandad jõid lahjendatud veini ning võrdlesid Vergiliuse värsse Homeroose omadega.

Filosoofilised kõrgused olid muidugi äravalitute jaoks. Üldse kuulub tollane hariduselu nähtuste hulka, millest praegu on väga raske saada rahuldavat ettekujutust. Filosoofiat õpiti filosoofi, õigusteadust juristi ja kõnekunsti reetori juures. Kuid milleks seda üldse tehti? Ilmselt oli ühiskonna elukorraldus siiski nii mitmekesine, et edasijõudmiseks ja edukaks tegutsemiseks peeti tarvilikuks erilist ettevalmistust. Seepärast võiski reetori juures koolituse saanud inimene hakata hiljem ise õpetajaks, et soovijaile oma oskusi edasi anda. Õppurid tahtsid saada inimesteks, kes suudvad ennast väljendada paindlikumalt ja mõjusamalt kui need, kes õpetamata jäänud. Nii nad siis maksidki õpetajale raha ning lugesid tema tundides keelekasutuse suurmeistreid, jätsid meelde leidlikke ütlushi, et seejärel proovida ka oma suutlikkust. Suulised harjutused tähendasid peamist, autoreid loeti eelkõige selleks, et täielikumalt omandada keelt, kõnekunsti rakendamise vahendit. Keele omandamise sihti silmas pidades juhitud põhimõttest: lugeda väheseid ja kõige paremaid autoreid, kuid neid siis ka põhjalikult. Cicero ja Vergilius, Sallustius ja Terentius — nende keelekasutust peeti eeskujulikuks, ja seepärast

esinevad nende kujundid sagedasti ka ladina kirikuisade töödes, kuigi paljud tõsikristlased suhtusid kõnekunsti kui paganlikku nähtusse eitavalt. Augustinus on oma *Tunnistustes* maininud selliseidki, kelle suhtumise teosesse määras ära juba esitusviis: lihtsus ja saamatus tähendasid säärase silmis vagaduse märki, lausete lihvitus vihjas patusele maisusele. Endise retoorikaõpetajana ei saanud kuulus piiskop sellist suhtumist heaks kiita; elu lõpuni jäi temas püsima kõnekunstnik, kes sõnastamist kaua õppinuna jätab endale õiguse ütelda vähimagi ettevalmistuseta mida tahab ja kuidas tahab.

Kõnekunst oli impeeriumi keskustes ikka veel au sees, leidus neid, kes ihkasid tema saladuste omandamist. Lugu pidada osati isegi kreekakeelsest sõnaosavusest, sest kuidas muidu oleks neljanda sajandi Roomas püstitatud ausammas kreeka reetorile. Lihtrahva kohta sääraseid tõigad küll midagi ei ütle, sest kui lihtsurelikud mingit tarkust üldse tunnistavad, siis ainult mustkunsti. Nii oli see aegade alguses ja nõnda on see ka pärast suurte ärkamis- ja valgustusajastute möödumist. Aastatuhandeid tagasi tegid Kaldea tähetargad kindlaks, et maiseid asju suunavad kõrgusis liikuvad Taevased, ja sellest ajast peale on põrmlaste püüdluseks olnud kõrgemat tahet juba ette ära arvata. Igapäevaseis ilminguis hakati nägema endeid, mis õigesti tõlgendatuna saavad anda teadust edaspidise kohta. Sellega piirdumata õpiti tulevikku ennustama ka lindude lennu ja loomade sisikonna järgi. Kes piltide põhjal teab, kui paljudeks osadeks jagas Paabeli preester savist voolitud maksa pealispinna, et seda kivistumise järel kasutada õppevahendina, sellele pole vaja enam selgitada, kui raske pidi olema too ennustamiskunst. Ka lihtsaima asja saab muuta nii keeruliseks õppeaineks, et võimekaingi ei suuda seda omandada; mis siis veel rääkida tuleviku ettekuulutamise jumalikust teadusest. Tarvidus selgeltnägemise järele pole kõikidel aegadel kaugeltki ühesugune, ja seda peibutamamalt mõjub küsimus, mis pärast mõnel ajal salapärane tulevik inimesi iseäranis tõmbab. Nostrada-

mus oli arst, kes harrastas prohvetlike nelikvärsside kirjutamist — need meeldisid lugejaile nii väga, et autor peagi veendus: ennustamine on ravimisest märksa tulutoovam. Ja nii ta muudkui ennustas, et rahuldada oma kaasaegseid, kes kuidagi ei suutnud küllastuda tema ähmaste salvide tõlgendamisest. Niisama janused olid ka neljanda sajandi roomlased. Ammugi juba oli möödas aeg, mil Cicero võis kuulutada, et peab ennete arvestamist ebausuks. Uued ajad nõudsid teistsugust ellusuhatumist ja seepärast ei saadud ka tuleviku suhtes lubada endale hoolimatust. Näojoontel võis olla eriline tähendus, keiser Diocletianus luges endeid välja isegi inimeste nimedest. Päris selge, et nii suur nõudlus ei lasknud ka parimail ennustajail oma töös alati keskenduda, mis muidugi kajastus tulemusis. Uskmatud imestavad sageli: kuidas saab ettekuulutaja hea maine püsida, kui ta töös esineb arvukalt nurjumisi? Vastus on lihtne: eksida võib igauks. Ka parimal arstil või tüürimehel tuleb mõnikord ette äpardusi, kuid see ei tähenda, et kogu nende töö oleks mõttetu. Täpselt samuti säilitab oma õigused ka ennustamiskunst, saatku pealegi selle harrastajaid mõnikord ebaedu.

Eluvajaduste kogu kirevusega tutvumise järel ei pääse mööda küsimusest: kuidas sai selle kõige hulka mahtuda religioongi? Ometi ta mahtus, pealegi väga lähedalt. Roomas austati kõiki jumalaid, selles polnud kellelgi kahtlust. Taevased olid lasknud Aenease, Venuse poja järglastel tõusta maailma valitsejaks, ja seepärast jäi roomlastel vaid üle vastutasuks neile kõigile kiitust laulda. Igati tõepäraselt kõlab teade, et ka Kristuse võtmist Pantheoni kaaluti juba varakult; kui see otsekohe võimalik polnud, siis tõesti vaid sellepärast, et ristil surnud jumalat ei suudetud esialgu kujutleda. Kuid tõeliselt surematuile, sõltumata nende kujust ja avaldusviisist, olid kõik Rooma, maailma pealinna teed alati lahti. Nii jõudsidki Kybele ja Attis kohale Früügiast, Isis ja Serapis Aleksandriast. Süüriast tulid mitmesugused Baalid ja kauge Pärsia südamest ilmus Mithra,

Rooma sõdurite tulevane lemmik, *Deus Sol invictus*, kes 307. aastal sai riikliku tunnustuse. Teistest taevalistest otsekohesemalt töötas ta oma kummardajaile surematust ja ülestõusmist ja igavest elu valguseriigis. Temale pühitsemise talitus oli seitsmejärguline, sest ka pühitsetu hing pidi kehast lahkumise järel läbima seitse taevast, et seejärel tõusta jumalate elupaika. Loomulikult sai sinna siseneda vaid täiesti puhtana, see tähendab, kõigest patust vabanenuna. Puhastuse teokssaamiseks tuligi läbida seitse taevast — just sellisel hulgal tunti ju tollal planeete. Kuule jättis hing maha toitumisest saadava elujõu, Merkuurile ihad, Veenusele meeluse, Päikesele aru, Marsile sõjakuse, Jupiterile auahnuse ja Saturnile laiskuse. Teistes usundites ei toimunud hinge lahkumine nii luuleliselt, kuid püsijäämist võimaldasid kõik. Tarvitses vaid lasta end pühitseda ning olla hiljem pühadusi austades pühitsuse vääriline. Firmicus Maternusel jääb vaid tõdeda: egiptlased kummardavad vett, früüglased mulda, süürlased õhku ja pärslased tuld. Kõik neli elementi olid seega pühad.

Sellesse usundite Paabelisse ilmus lõpuks ka kristlus, religioon, mis mõne sajandi pärast pidi muutuma impeeriumi vaimuelu määrajaks. Esialgu osati temas näha muidugi vaid juutide usulahku, mis tõelisest juutide usust, roomlase jaoks küll veidrast, kuid kuidagimoodi siiski mõistetavast, erines mitme tõdemuse poolest, mida tollane inimene ei saanud võtta tõsiselt. Seepärast polnudki kristlastesse esialgu üldse mingit suhtumist. Hiljem, kui selgus, et tõelised juudid uut usulahku silmaotsaski ei kannata, hakati ka kristlastele tähelepanu pöörama. Ilmub üleolev hoiak, mis peagi asendub halvaks-panuga. Mida tähtsamaks muutub kristlaste seisund, seda tõrjuvamalt hakatakse nendesse suhtuma. Viimane tagakiusamine on kõige pikem ja kõige rängem, kuid üsna varsti pärast seda kuulutatakse ristiusk ka lubatuks. Kaksteist aastat hiljem on kiriku ühtsus impeeriumile juba nii oluline, et Constantinus laseb kokku kutsuda Nikaia kirikukogu, kus ariaanlus mõistetakse ketserlusena

hukka. Säärane tähelepanu tõendab, et hiljuti põlatud ristiusk on riigielus omandanud esmajärgulise tähtsuse.

Kristluse võitu on kõige mõjusamalt seletatud lihtsustamisega. Seda seisukohta põhjendades tuuakse kõigepealt esile, et nii ristiusk kui paganlus järgisid üht ja sama eesmärki; erinevus olevat vaid selles, et kirikusid valisid sihtide saavutamiseks kõige lühemaid otseid, kuna paganlikud filosoofid eksisid samas suunas liikudes alailma kõrvale ja viitsid tarbetute arutlustega aega. Otsekoheemas sõnastuses võiks seda arusaama siis nii väljendada: kristlased olid rumalamad ja sellepärast mõtlesid nad lihtsamalt; lihtsus tagas suurema arusaadavuse, millega omakorda kaasnes laiemate hulcade poolehoid. Mis siis ikka: lihtsusega on põhjendatud ka ristiusu allajäämist islamile — kuid kas mõistustlik arusaadavus ikka on usundi leviku seisukohalt kõige tähtsam? Kui edu silmanähtavalt põhineks lihtsusel, siis poleks Kolmainsuse-õpetust kunagi ilmunud; või siis vähemalt oleks see ilmumise järel kohandatud mõistusepäraseks, mida küll püütigi teha, kuid soovitud tulemust paraku saavutamata, sest lihtsus ja mõistusepärast taotlevad ariiaanid osutusid nõrgemaks. Ilmselt on lihtsustamine samasugune põhjendus nagu kõik teisedki: kõl bab esitamiseks, kuid ei kannata lähemat vaatlust. Kerge on öelda, et tollaste paganatega võrreldes oli vastsete kristlaste kõlblus kõrgem — kuid juba Pauluse läkitused veenavad, et ka äsjased ristitud jäid eelkõige siiski inimeseks. Saab viidata nende jäägitule andumusele; pakub ju varakristlik kirjandus muu hulgas ka manitsusi, milles kristlasi hoiatatakse, et märtrisurm on teenekas vaid siis, kui märter ise pole seda surma sihilikult taotlenud, kuid veelgi kergemini saab osutada usust taganemise juhtudele, mis tõsikristlaste hulgas tekitasid paha-meelt juba teisel sajandil, nii et montanismi ilmumiseks oli põhjust küllaga. Olulise põhjusena võib nimetada ka kristlaste iseteadvust ja enesekindlust, kuid niisama hästi võib seda tõlgendada ka nähtusena, mis kristlaste mainet pidi kahjustama. Sest mida muud peale üldise

vastumeelsuse kutsutakse esile sellega, kui veendunult kuulutatatakse eelkõige üht: vaid meil on õigus, kõik ülejäänud eksivad. Kuid see ju on varakristlaste alatine meelismõte. Kas Thales, too suur loodusteadlane, kirjutab Tertullianus oma *Apoloogias*, oskas Kroisosele jumaluse kohta midagi vastata, kuigi võttis mitu korda ajapikendust, et sellest küsimusest mõelda? Kristlaste seas tunneb Jumalat ka viimane käsitööline, võimaldab teda tunda teistel ning vastab teie kõikidele küsimustele kõikisuse Looja kohta, sellal kui Platon meile kinnitab, et jumalust tunda on väga raske ja veel raskem on temast rahva ees rääkida. Autori veendumuses pole küll kahtlust, kuid kristluse leviku seisukohalt saab seda mitut moodi tõlgendada.

Põhjuste asi peab seega jääma lahtiseks, kuid tulemuses kahelda ei saa: neljandal sajandil uue usundi levikut riiklikult enam ei takistatud, riidud ja võitlused leidsid aset eelkõige kristlaste endi hulgas. Juba sajandi võrra varem oli Aleksandria Clemens paganate poole pöördunud üpris üleolevalt: "Leda on surnud, luik on surnud, kotkas on surnud; otsige nüüd oma Zeusi." Ning sellega piirdumata esitas ta nõudmisi isegi legendaarsele Luuletajale: "Peata oma laul, Homeros; see pole ilus, sest õpetab abielurikkumist." Säärane pealetükkivus ajendas tõrksamaid paganaid trotsima, mis kõige eredamalt väljendus keiser Julianuse tegevuses. Selle keisri isikust on aegade jooksul kirjutatud nii palju, et midagi oluliselt uut öelda peaks olema raske ka kõige läbinägelikumail. Muidugi mõista ei saanud Julianus oma ajast väljapoole jääda; teda sai uskuma panna, et metempsühhoosi läbi on temasse asunud Makedoonia Aleksandri vaim, ta võis olulisi asju loota oma ohverdusist, nii et juba ta suurim imetleja Ammianus Marcellinus pidi tõdema: Julianus on pigem ebausklik kui religioosne. Uskumist väärrib ajaloolase kinnitus igal juhul, kuid sellegipoolest mõjub keisri isik ka praegu väga kaasaegselt. Pole palju neid neljanda sajandi autoreid, kelle mõtete suunda ja isegi hääletooni saaks praegune luge-

ja tajuda; kui neid aga on, siis kuulub nende hulka ka keiser Julianus. Sest päris kindlasti on iseäraliku valitseja tegevuses ja loomingus rohkesti sellist, mida praegu saab mõista. Kui miski paneb imestama, siis eelkõige ta suutmatus märgata, kui vähe erinesid tema püüdlused ta vastaste omadest. Süüria ja Mesopotaamia alad olid neljandaks sajandiks kattunud kloostrite võrguga ning Julianus kaalus, kas mitte ei peaks asutama paganlikegi kloostrid, kus mõttelembesed mehed ja naised võiksid saada endale kohase elupaiga. Ammugi juba on nenditud, et see elurõõmsa paganluse taastaja elas ise nagu täiuslik munk.

Seda kummalisem on, et oma ainsaid vastaseid nägi ta just munkluse jutlustajais. Paganlust taastada üritava valitseja seisukohalt pidi see küll nõnda olemagi, võõrastavalt mõjub ainult, et kogu arukusele vaatamata ei tahtnud Julianus mõista oma ettevõtte lootusetust. Veel 361. aasta alguses käib ta kirikus, et kõige laiemaid hulki enda poole võita, kuid ikkagi hakkab ta valitsejaks saades otsekohe võitlema just sellesama kiriku vastu, mille toetust pidas valitsejaks saamisel tarvilikuks. Ainuvalitsev tollases Gallias ristiusk siiski polnud. Surmanuhtluse ähvardusel keelati paganlikud ohverdused esmakordselt 365. aastal, kuid seda keeldu ei arvestanud keegi. Julianus pidi täheldama, et tema ümbruskonnas on kristlus juba valdav, kuid veel 397. aastal tuli Gallia kaugemais piirkonnis ette kristlike misjonäride tapmist. Ajajärgu üldise suundumuse seisukohalt jäid sellised ilmingud siiski erandlikuks, sest ristiusu mõjuvõim laienes pidevalt. Just selle paratamatuse vastu asuski uus valitseja tegutsema, pidades kristlust oma ainsaks vastaseks. Juutidesse suhtus ta sallivamalt, nähes nende viga vaid selles, et nad oma jumalaga piirdudes keelduvad austamast teisi taevasi. See küll ei tähenda, et Julianus olnuks polüteist Homerose mõttes. Neljandal sajandil oli ju kõigi pisutki mõtleivate inimeste jaoks endastmõistetav, et Jumal, kes on maailma tõeline looja ning valitseja, saab olla ainult üks. Kuid maailmakorraldust, nõnda

igatahes arvati, pidi ta juhtima arvukate alamjumaluste kaudu; juba Ovidius oli kasutanud tabavat väljendit *dii minores* (väiksemad jumalad). Sõltus täielikult hindaja usutunnistusest, kuidas noid vähemaid taevalisi nimetada. Paganad arvasid needki jumalate hulka, kristlaste keelekasutuses olid nad aga deemonid, kurjad vaimud, langenud inglid või muud säärased. Piir polüteismi ja monoteismi vahel on üldse ebamäärane. Kui Herodotos egiptuse jumalais näeb sarnasust kreeka omadega või kui Caesar Gallia taevalistest rääkides kasutab rooma jumalate nimesid, siis on see märgiks, et eri hõimude eri nimega jumalate taga nähakse samu taevalisi. Siit veel sammuke edasi ning jõutaksegi äratundmiseni, et kõik need arvukad jumalad tähendavad vaid suure ainujumala erinevaid kujusid.

Niisiis hakkas monoteist Julianus, kes teisi ülemjõude nimetas jumalaiks, võitlema kristlaste vastu, kes neid olendeid kutsusid deemoneiks. Omajagu toetust pakkus talle seejuures mõte, et kristlased, nagu kultuuritute barbarite puhul loomulik, on omavahel pidevalt vaenujalal. Kuuekümnendail aastail toimus Roomas ariaanide ja õigeusuliste kokkupõrge, mille tagajärjena loendati 137 laipa. Olukorra säärast teravust arvestades võis loota, et kristlased omapead jäetuna teevad endile vastastikku lõpu peale. Selle ootel aga oli Julianuse meelest kõige õigem kristlasi riigiameteist ja haridusest võimalikult eemal hoida ja jumalaile ohvreid tuua. Üha enam võttis neljanda sajandi Roomas maad Päikese monoteism, ja keiser ei saanud sellest kõrvale jääda. Möödunud sajandi müüdiseletajad, kes mütoloogia tõlgendamisel taandasid kõik loodusnähtustele ja kosmoseilminguile, ei tahtnud kuigivõrd tunnistada, et nende juhtmõtte, "teaduse viimase sõna", arendas põhjalikult välja juba Macrobius, kes oma *Saturnaaliate* ühes raamatus on üksipulgi ära seletanud, et algselt tähendavad kõik taevalised päikesejumalat. Juba iidse Egiptuse usundis saavutas Päike lühikeseks ajaks eriseisundi ja miks pidi see Roomas teistmoodi olema. "Päike, sind ju austama

peab enne taevasi teisi, sest sinu läbi nähtavaks saavad taevased teised." Nõnda oli kirjutanud Menandros, ja loomulikult olid need värsid Julianusele teada. Päike tähendas paganate jaoks tõelist ülemjõudu, kristlased võisid rahumeeli jääda oma nähtamatu Jumala seltsi. Riiklik sekkumine oli õigustatud vaid nende erilise ülbuse korral. Siis näiteks, kui Athanasios ristis Aleksandrias kaks kõrgest soost naist. Keisri nõrdimusel pole piiri: Lurjus! Minu valitsemise ajal julges ta ristida kaks suursugust päritolu kreeklannat! Athanasios, kelle möödudes tegi lihtrahvas kõik, et vähemalt pühamehe vari neid puudutaks, sai otsemaid käsu siirduda pagendusse, kuid loomulikult see teda ei kohutanud. Üldse oli ta väga leidlik mees, nii et isegi nupukad ariaanid ei suutnud teda kuidagi kimbatusse ajada. Ariaanid küsisid: Kuidas saab Jumal igavesti täiuslik olla, kui temale lisandus Poeg? Athanasios küsis vastu: Kuidas saaks Poeg mitte olla igavene, kui Jumal on igavesti täiuslik? Igati loomulik, et meest, kes sai hakkama kolmainsuse saladustega, ei suutnud kohutada maise valitseja ähvardus. See on pilveke, mis kiiresti möödub, olevat pagulusse siirduv Athanasios öelnud mahajäävatele sõpradele.

II

Ajal, mil keiser Julianus pidas endamisi pingsalt aru, kuidas kultuuritut kristlast kreeka iidse kultuuri juurest eemale tõrjuda, õppis noor Hieronymus maailma pealinnas Donatuse juures retoorikat; just tollesama Donatuse juures, kelle grammatika oli kogu keskaja vältel aluseks ladina keele õppimisel ja kelle Terentiuse-kommentaar on klassikalistele filoloogidele veel praegugi tähtis allikas. Päris kindlasti pidi ta end õpiaastate jooksul tublisti pingutama, sest millega muidu saaks seletada tõika, et veel raugaeas kangastus talle tihti unenägudes, kuidas ta hoolikalt rietatuna ja kammituna deklameerib õpetaja ees mõnd *controversia*'t. See viimane, mida Cicero ajal tähistati sõnaga *causa*, tähendab kõneharju-

tust, mille õpilane õpetaja hindava pilgu all pidi esitama. Õpetaja kirjeldas eelnevalt olukorda, millesse kujuteldavad inimesed on sattunud, ja seejärel esinesid õpilased vaheldumisi oma kõneharjutustega, mis näitasid, et nad nonde inimeste olukorda sisse on elanud. Seneca isa, kelle loomingust on säilinud selliste kõneharjutuste kogumik, laseb veel praegugi tutvuda nonde olukordadega, millest kõnekunsti õppijail oma harjutuste koostamisel tuli lähtuda. Tolles osaliselt säilinud teoses on kirjas näiteks järgmist: Seadus lubab teolt tabatud abielurikkujaid surmaga karistada. Vapper mees, kes sõjas on ilma jäänud käest, tabab oma naise abielurikkumiselt ning käsib pojalt võtta tappa. Poeg keeldub. Isa ütleb pojast lahti. Nüüd kerkibki õpilase ette ülesanne: milliste sõnadega ta seda teeb? Näiteks nõnda: Nüüd ma siis mõistan, et ma pole ilma mitte ainult käest, vaid ka pojast. Leidlikkusest õpetajail puudu ei tulnud, vahel esitasid nad lausa lühikirjeldusi, mille alusel saaks kirjutada romaane. Mereröövli kätte vangi langenud poeg kirjutab isale kirja, milles palub end vabaks osta. Isa keeldub. Mereröövli pealiku tütar lubab poja päästa, kui see temaga abiellub. Nad põgenevad ja abielluvad. Koju saabumise järel nõuab isa pojalt, et see abielluks teisega. Millise kõnega poeg oma päästjast lahti ütleb? Pole kahtlust, et vähemalt vanal Hieronymusel pidi end säärase ülesannete lahendajaks kujutledes olema ütlemata täbar enesetunne. Sellest siis ka kergendus, millega ta oma õpiaastate unenägudest ärkas. Pole siiski põhjust arvata, et õpingud tähendanuksid Hieronymuse jaoks vaid tülikat vormitaidet: tema hilisem maine kreeka kirjanduse tundjana rajaneb suures osas just õpiaastate käigus omandatud. Reetorite koolis õppis tulevane suurus seitset järeldamisviisi ja luges Platonit, Diogenes Laertiost, Kleitomachost, Karneadest, Poseidoniost ja paljusid teisi. Kristliku autorina suhtus ta tagantjärele oma paganlikesse harrastustesse muidugi üleolevalt. Koolist lahkumise järel, tunnistab ta ühes kirjas, pole ta neid enam kunagi kätte võtnud.

Sellised tunnistused ja enda kohta poetatud vihjed ongi peamised pidepunktid, mille najal koostatakse ammuste inimeste elulugusid. Kuid enesest rääkimine polnud tollal kombeks, ja seepärast pole haruldased needki juhud, kus mahukate teoste autor oma arvukatel lehekülgedel peaaegu ei kajastu. Hieronymuse puhul see niimoodi pole — tema on endast rääkinud suhteliselt palju, kuid noid juhuslikke lüürilisi kõrvalepõikeid ei saada kunagi aastaarvud, ja seepärast kujunebki nõnda, et noid tunnistusi saab küll ühendada terviklikuks elulooks, kuid nüüdisinimese jaoks nii olulistest arvudest tuleb sageli mööda minna vaikimisega. Nii pole selgust ka tema õpiaastate kestuse kohta. Teada on ainult, et “Kristuse rüü” (see tähendab, ristimise) sai ta 366 aastal; tollal oli ju veel tavaks, et ristimise sakrament võeti üldjuhul vastu täiskasvanuna. Niisiis oli ka kristlikus peres sündinud Hieronymus ristimise ajaks juba umbes 26-aastane, kuid kindel selles olla ei saa, sest sünniaasta kohta pole täit selgust. Usaldusväärsemalt on teada noore reetori eraharrastused. Nimelt tavatses ta õppetööst vabal ajal käia koos oma õpingukaaslastega katkombides, sest apostlite ja märtrite haudade lähedus oli ta jaoks suur elamus. Surnud polnud siiski ainsad, kellest noor õppur huvitus. Sageli juhtus, et *controversia*’te deklameerimise järel ruttas ta avalikesse kohtadesse, kus kohtunikud ja kuulsad reetorid lahendasid tõelisi tüliküsimusi. Seal võis ta siis kogeda, kuidas sõnasõda areneb nii ägedaiks isiklikeks rünnakuiks, et vaidlusalune asi arutlejail sootuks ununeb. Seesuguste seikluste järel oli muidugi kõige õigem minna taas koju oma raamatute juurde. Täie kindlusega võib nimelt väita, et juba kooliaastail pani tulevane kirikuisa aluse oma suurele raamatukogule, mis teda hiljem saatis ka reisidel. Plautus ja Terentius, Vergilius ja Horatius, Persius, Cicero, Sallustius ja Quintilianus olid pidevalt käepärast. Need kaks — raamatud ja ainuõige ristiusk — muutuvadki Hieronymuse edasises elus määravaks. Ühekülgsuse vältimiseks tuleb aga lisada, et õpiaastail puutus tulevane

pühamees kokku ka ilmalike lõbudega. Eks kuulunud asja juurde seegi. Et saada pühakuks, tuleb ju kõigepealt teada, mis on patt.

Õpinguile järgnenud ajast on teateid veelgi napimalt. Kirjade põhjal saab rääkida ainult Gallia-reisist, kuid pole selgust, millal see algas ja kui kaua kestis. Oma reisielamustest on autor maininud ainult üht, mis oli kindlasti ka kõige meeldejäävam. Nimelt on ta kirja pannud, et nägi Gallias noormehena "antikoote, britannide hõimu", kes pidas parimaks toiduks inimliha. Ilmalikke kalduvusi säärased elamused loomulikult ei süvendanud. Hieronymus tunneb üha tungivamat soovi siirduda barbaarselt põhjamaalt lõunasse, ainuõige usu lätete lähedusse. Väga võimalik, et juba Gallia-reisile järgnenud aastal jõuab ta koos sõpradega Antiookiasse, kuid loodetud kergenduse asemel põhjustab kohavaheetus hoopis erakordseid raskusi. Peatselt saabumise järel tabab teelisi ränk haigus; sõber sureb, ellujäänud Hieronymus aga mõtleb üha rohkem askeetlusest ja maailmale seljapööramisest. Arvatakse, et sellesse seesmiste heitluste aega võibki jääda kuulus Cicero-vastane unenägu. Juba anonüümselt ilmunud Hieronymuse eluloos, mis peaks pärinema üsna varasest ajast, on see kirjeldus tervenisti esitatud ja vaevalt küll leidub mõnd uusaegset kirikuisale pühendatud monograafiat, mis sellel nägemusel lähemalt ei peatuks. Katke on tõepoolest meelega ning sellisena väärt, et teda üha uuesti esitada:

Kui ma paljude aastate eest loobusin taevariigi nimel kodust, vanemaist, õest, tuttavaist ja mis raskem, parema toidu söömise harjumusest, et jätkata edasitungi Jeruusalemma poole, siis ei saanud ma ilma olla raamatukogust, mille ma Roomas ülima hoole ja vaevaga olin soetanud. Paastusin niisiis õnnetuna, et lugeda Tulliust. Pärast sagedasi õiseid valvusi, pärast pisaraid, mida sisimast tõi esile mälestus kunagistest pattudest, võeti kätte Plautus. Kui enda juurde tagasi pöördununa hakkasin lugema Prohveteid, siis kohutas tagasi korratu kõne. Et ma pimedate silmadega valgust ei näinud, siis arvasin, et süüdi pole silmad, vaid päike. Muistselt maolt nüü moodi petta saades pidin paastu keskel oma kurnatud kehaga vastu võtma palaviku, mis vähimatki kergendust võimaldamata — lihtsalt uskumatu asi! — kurnas nõnda mu õnnetuid liikmeid, et luud jäid vaevu kokku. Juba valmistuti matusteks,

kogu keha muutus külmaks, hinge elujõud võbeles veel vaid leiges rinnas, kui mind äkki kisti vaimus Kohtumõistja laua ette; seal oli säärane ümberseisjatest kiirgav valgusesära, et langesin põrmu, julgemata vaadata ülespoole. Küsitakse, kes olen; vastan, et kristlane. Seepeale Kohtumõistja: "Valetad, oled cicerolane, mitte kristlane. Sest kus sinu varandus on, seal on ka su süda." Jäin kohe vait, ning hoopide langedes, sest ta käskis mind peksta, vaevas mind rohkem südametunnistuse tuli, ning ma kordasin endamisi värsikest: "Kes surmavallas tänab sind?" Siis hakkasin karjuma ja anuma: "Halasta mulle, Issand, halasta mulle!" See hääl kõlas nuudihoopide sekka. Ometi langesid ümberseisjad Kohtumõistja ette põlvili ning palusid, et ta andestaks mulle mu nooruse pärast; et ta annaks aega eksituse kahetsemiseks ning viiks karistuse täide siis, kui ma veel kunagi paganlikke raamatuid lugema peaksin. Äärmisse hätta tõugatuna olin ma valmis lubama rohkematki; andsin töötuse, kutsudes teda tunnistajaks, ning ütlesin: "Issand, kui mul kunagi peaksid käes olema ilmalikud raamatud, kui peaksin neid lugema, siis olen sind ära salanud." Nende sõnade peale lastakse mul minna; pöördun maapealsete juurde tagasi, teen kõigi imestuseks lahti silmad, mis on pisarast märjad, et mu valu paneb uskuma ka uskmatud. See polnud ju uni, see polnud lihtlabane ulm, mis meid sageli petab. Tunnistajaks on too kohus, mille ees olin põrmus; tunnistajaks on sünge kohtuotsus, mida kartsin. Et mul kunagi enam säärast uurimist kogeda ei tuleks! Ärgates katsid sinakad plekid mu õlgu ja valu tundsin ka pärast unenäo lõppemist. Sealpeale lugesin jumalikke raamatuid suurema innuga, kui enne olin lugenud ilmalikke.

Et vaimustus pühade kirjade vastu kasvas, selles ei tarvitse kahelda, kuid Hieronymuse paganlikust kirjan-
dusest loobumise töötust ei tule võtta sõna-sõnalt. Ise ta küll kirjutab, et tervelt viieteistkümne järgneva aasta jooksul ei puutunud ta sõrmed "Tulliust", kuid võib-olla kehtib seegi kinnitus ainult üldjoontes. Hiljem, kui kirklik ja püsimatu usuline lõõm oli hangunud kõigutamatuks veendumuseks, ei keelanud kristlik autor enam endale ilmaliku kirjanduse vilju, sest läbinägeliku inimesena ta mõistis, et teeks niimoodi endale ja oma tegevusele ainult kahju. Kuid vähemalt esialgu jäi ta kõigest pühitsematust tõepoolest kaugele, sest askeetlikud meeolud summutasid temas kõik muu. Hieronymus siirdub eraldatusse ning alustab oma viis aastat kestnud kõrveelu. "Kõrb" on tähendanud eesti keeles ürgmetsa, kuigi kõlaliselts seostub eelkõige paljaskõrvetatud liiva-

väljaga; kumbki nendest tähendustest pole kunagistega täielikus vastavuses, sest nii kreeka kui ladina keeles tähendab kõnealune sõna eelkõige tühjust ja maha jäetust; "armastuse kõrb" poleks vanakreeklase kõrvus kõlanud mitte mõjusa kujundi, vaid tavalise sõnaühendina. "Kõrb" tähendas tollases keelekasutuses kohta, kuhu tõmbusid anahoreetid, see tähendab, "eemaldunud"; alguse panid sellele nähtusele inimesed, kes riiklike kohustuste täitmiseks suutmatuna asusid elama sinna, kuhu valitsusvõim ei vaevunud neile järgnema; seega tähendab "anahoreet" algselt "ärakaranut". Tühjale ja elamiseks kõlbmatule alale asudes püüti loomulikult valida kohti, kus eluraskustega kergem võidelda. Riigisisese olukorra keerustudes ja maisust põlgava usundi levides kasvas ka anahoreetide ja eremiitide hulk. Tuleb aga arvestada, et eraklik eluviis ei tähendanud kaugeltki täielikku loobumist seltsilistest. Ainult üksikud patukahetsuse vägilased võisid omasuguseid nägemata aastaid mööda saata, enamasti aga säilis mõttekaaslaste hulgas mõningane läbikäimine, millega ei tohtinud küll liialdada, muidu poleks eraklus tavalisest eluviisist enam suurt erinenud. Ereemiidiks hakkamine tähendas inimese soovi olla oma mõtetega eelkõige Jumala juures; kaemustele ja palvustele vahelduseks tegeldi käsitööga või hariti pisikest maalappi, kui olud seda võimaldasid. Need päevad, mil Issand kaarnaga leiba saatis, olid ju erandiks; seepärast punuti matte ja kasvatati juurvilju. Kui arvestada, et lõunamaises soojuses süüakse vähem, samuti tõika, et paastumist pidasid erakud ülivooruseks, siis polegi selles midagi imelikku, et paljud inimesed suutsid läbi ajada uskumatult vähesega.

Nende vähenõudlike hulka ilmuski nooremasse keskkikka jõudnud Hieronymus, et oma kristlikke voorusi proovile panna. Peab tunnistama, et need jäid murdmatuks.

Oo kõrb, Kristuse lilledest öitsev! Oo üksindus, kus sünnivad nood kivid, millest Ilmutamises on ehitatud Suure Kuninga linn! Oo Jumala lähedusest rõõmu tundev tühermaa! Mida teed sa, vend, maises maailmas, kes sa oled maailmast suurem. Kui kaua rõhuvad

sind katuste varjud? Kui kaua sulgeb sind endasse tahmunud linna kong? Usu mind, teadmata miks näen ma siin rohkem valgust. Keha koormust minema heites saab siin puhta eetri sära poole söösta. Kardad vaesust? Kuid vaeseid nimetab Kristus õndsaks. Sind kohutab vaev? Kuid higi valamata pole pärga saanud ükski atleet. Mõtled toidust? Kuid usk nälga ei pelga. Kardad suruda paastumisest kurnatud liikmeid palja maapinna vastu? Kuid Issand puhkab koos sinuga. Kas teeb hirmu kasimata pead kattev sasine juuksetukk? Kuid sinu pea on Kristus. Kõrve määratu tühjus kohutab sind? Kuid sina kõnni mõttes paradiisi. Niipea kui kujutluses sinna oled tõusnud, pole sa enam kõrves.

Nõnda kirjutab skorpionide keskel elav ja etioopali-kult tõmmunahkseks päevitanud Hieronymus, et mõjutada oma nõdrausulist sõpra, kelle meel on lõõnud van-kuma. Loomulikult tähendas säärane kirkastumine vaid üürikest joovet. Tühermaa argipäev moodsus Hieronymusel nagu teistelgi kõrveelanikel: ta haris oma maalappi ja punus matte, sest kes ei tee tööd, ei pea ka sööma. Siiski oli veel üks asi, mis teda oma mõttekaaslastest eristas: heebrea keel. Päris kindlasti pole kõrb keeleõpingute jaoks kõige sobivam koht, iseäranis veel siis, kui täielikult puuduvad tarvilikud õppevahendid, kuid kange tahtmise korral on sealgi võimalik üht-teist saavutada. Nii leidiski Hieronymus tollel erakute asualal ühe ristitud juudi, kes oli nõus jagama temaga oma teadmisi. Mõneti raskendas olukorda see, et kristlaste vaherkord juutidega polnud sugugi kiita. Kristlased ei sallinud usu-vendi, kes juutidega tihedamalt suhtlesid, ja juutidelgi oli põhjust kahujurõõmutsemiseks, kui mõni ristitu tuli nende juurde tõelist tarkust õppima. Võimalike eba-meeldivuste vältimiseks toimusidki heebrea keele tunnid alati öösel. Kelle kujutlusvõime ei saaks virgutust, kui ta lugedes näeb vaimusilmas paastumisest virge vaimuga Hieronymust, keskealist õpilast, kes lambileegi paistel onnis istudes ootab oma tõmmunahalist õpetajat, et siis koos asuda Moosese jumalike sõnade tegeliku tähenduse avamisele?

(Järgneb)

Adamson-Eric. AUTOPORTREE SILMUSEGA
(Õli, 1929)

EESTI MUINASUSUNDI HINGEFENOMENOLOOGIAST

II. Hingekujutelmad eesti muinas- usundi vanimates kihistustes

Tarmo Kulmar

1. SISSEJUHATUSEKS

Eesti muinasusundit on käsitletud erinevalt. Matthias Johann Eisen kogus esmajoones folkloori. Ta ei võtnudki endale ülesandeks üldkontseptsiooni loomist. Tema tööd *Eesti mütoloogia* ja *Eesti vana usk*, samuti *Kodukäijad* ning *Luupainaja*, on põhiliselt jutustavat laadi. Eisen tundis hästi sajandivahetuse teooriaid, ta tööde ülesehitus meenutab leksikoni. Üpris hea ülevaate saab Eiseni vahendusel surnu ja surmaga seotud uskumustest. Tähelepanelikul lugemisel võib siiski aimata, et Eisen oli teel oma kontseptsiooni loomisele, peamiselt surnuuskumuste baasil. Oskar Looritsa meetod on samuti põhiliselt kirjeldav, kohati on tunda võrdlusmaterjali nappust. Kuid autentse ainese osas on *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* äärmiselt põhjalik, mistõttu teosel on allika väärtus. Uku Masingu käsikirja jäänud töö *Eesti usund* on samuti kirjeldavalt fenomenoloogiline. Eriti rohkeid paralleele on toodud sõnavara

Algus eelmises numbris.

osas. Masing keskendub loomismüütidele ja polüteismi algetele, hingeküsimustega tegeleb ta vähem. Ivar Paulsoni *Die primitiven Seelenvorstellungen der nordeurasischen Völker* on seevastu eelkõige võrdlev ja analüüsiv uurimus, mille esimeses osas tutvustatakse kõigi mitteindoeuroopa päritoluga Põhja-Euraasia rahvaste hingemoisteid, teises osas neid süstematiseeritakse ja analüüsitakse.

Alljärgnevalt osutatakse sageli keeleajaloo kronoloogiale. Ülevaatlikkuse mõttes esitame võrdlevalt Looritsa kasutatud (Loorits 1957: 393) ja nüüdisajal tunnustatud (Kümme... 1990: Kaart 1) keelekronoloogia ning Eesti arheoloogilised perioodid.

Aeg (eKr)	O. Loorits	Nüüdisaegne	Arheoloogiline
6000		uurali	
5000		-----	⋮
4000	⋮	soome-ugri	mesoliitikum
ca 3200	uurali	-----	-----
3000	-----	soome-permi	vara-
ca 2200	soome-ugri	-----	neoliitikum
2000	-----	soome-volga	hilisneoliitikum
1500	volga-permi	-----	-----
1000	-----	läänemeresoome	varane
800	läänemeresoome	-----	metalliaeg
500	-----		
0			-----

Selgituseks. Keelekronoloogia peegeldab soome-ugri keelkonna arengut sõnavara ajaloo valguses. Eesti arheoloogiline kronoloogia näitab esiajaloolisi perioode Eestis leiumaterjali alusel. O. Loorits lõpetab uurali algkeele ajastu ära aastal 3000 eKr, nüüdisajal arvatakse, et see piir tuleb nihutada 5000. aasta juurde eKr. Uurali ajastul eraldusid soomeugrilased ja samojeedid. Looritsa järgi kestis soome-ugri algkeele ajastu umbes 3000–2000 eKr, nüüdisajal paigutatakse ta aastaisse 5000–3200 eKr. Arheoloogiliselt kestis Eestis mesoliitikum. Soome-ugri ajastul eraldusid soome sugu rahvastest ugri rahvad. Aastail 2000–1000 oli O. Looritsa järgi volga-permi algkeele ajastu. Nüüdisajal arvatakse, et ajastu esimene periood, soome-permi algkeele aeg, jääb umbes aastaisse 3200–2200 eKr. Eestis langes umbes samasse ajajärku varasem neoliitikum. Soome-permi ajastu lõpuks olid eraldunud permi rahvad (komid ja udmurdid). Teine periood, soome-volga algkeele aeg, jääb umbes aastaisse 2200–1500 eKr. Eestis kestis sel ajal hilisneoliitikum. Soome-volga perioodi lõpuks olid eraldunud volga rahvad (marid ja mordvalased). O. Looritsa järgi kestis läänemeresoome ühiskeele ajastu umbes aastail 1000–500 eKr. Nüüdisajal

paigutatakse see varasemasse aega, umbes aastaisse 1500–800 eKr. Ligikaudu I at keskpaigaks eKr on eesti ja vadja hõimudest eraldunud soome, liivi, vepsa ja isuri hõimud. Arheoloogiliselt oli Eestis alates läänemeresoome ühisaja algusest varajane metaliaeg. Ühtlasi meenutame, et ilmselt jõudsid soome-ugri hõimud Eesti aladele varaneoliitikumis, tuues kaasa tüüpilise kammkeraamikakultuuri, mille üksikuid sümboleid on võis küll esineda ka mesoliitikumi lõpus (Jaanits, Lõugas, Laul, Tõnisson 1982: 53, 75). Loomulikult on antud ajatabel väga skemaatiline, sest ajalised piirid on kokkuleppelised ja tegelikud üleminekud keetsid palju pikemat aega.

Hingekujutelmade kirjeldamisel kasutame segaduste vältimiseks alljärgnevalt Wilhelm Wundti ja teiste autorite kasutatavat saksakeelset terminoloogiat.

2. EISENI, LOORITSA, MASINGU JA PAULSONI HINGEFENOMENOLOOGIAD

Wilhelm Wundti järgi on, nagu eespool nägime, vanimaks hingekujuks *Körperseele* (kehahing). Oskar Loorits nimetab seda *elujõuks*, mis lahkuv kehast inimese surses (Loorits 1990: 7). Seda jõudu on kujutletud kehas liikuva ja toimivana. Elujõud on füüsilist laadi. Looritsa järgi pärineb elujõu mõiste uurali (s.t soome-ugri—samojeedi) ühisajast ning on kandnud nimetust *vägi* (Loorits 1949: 23). Niisama vana sõna on *ka vaim*, mis on inimese teine mina, teisik, kes võib kehast lahkuda ja oleleda ka iseseisvalt. (Ernst Arbmani teoorias kujutab *Psycheseele* endast *Freiseele* funktsiooni astunud *Körperseele*'t, tähendades sisuliselt vaimu). See sõna on teistes läänemeresoome keeltes kaotanud oma esialgse tähenduse, nähtavasti kristluse mõjul (Loorits 1949: 491). M. J. Eisen kasutab sõnu *vaim* ja *hing* ebajärjekindlalt: kord on nad samastatud (Eisen 1926: 124), kord on *vaim* *kodukäija, tondi* tähenduses (Eisen 1926: 188, 276), kord aga tarvitab ta *vaimu* *väe* tähenduses (Eisen 1926: 96). Siit järeldub, et ta annab endale aru mõiste *vaim* eri tähend-

dustest, kuid ei erista kihte. Uku Masingu meelest on vaim seotud pigem kehaga (nagu pulss), ent saksa keele mõjul võrdsustab ta hiljem vaimu kristliku surnuhingega (Masing i.a: 82). Ivar Paulson käsitleb samuti vaimu kaua käibel olnud mõistena, kuid Arbmanile toetudes ei vaatle ta vaimu *Körperseele*—*Freiseele* vastanduses — see võib olla nii üks kui ka teine eluvaimuna (*Lebensgeist, Lebensseele, Psycheseele*). Eluvaim tähendab pigem meelt (teadvust), mis asub meelekohas. Sisuliselt oleks meel (eluvaim) ihuhinge ja irdhinge ühendavaks lüliks (Paulson 1958: 51, 58). Vaimu analoogust meelega toonitab ka Ants Viires, lisades, et meel ei ole läänemeresoome keeltes usundilise tähendusega sõna (Viires 1986: 1672–1673). Looritsale toetudes näitab ta, kuidas haldjas personifitseeritud kaitsevaimuna on omandanud vaimu tähenduse. Et sõna haldjas on germaani laen, siis saab vaimu selline tähendus kõne alla tulla alles I at eKr ja on seega üpris hiline nähtus (Viires 1986: 1666). Algselt on vaim tähendanud aga nii elujõudu kui ka meelt.

Lauri Vahtre peab koos O. Looritsaga õigustatult väge jõu sünonüümiks kogu soome-ugri keelkonnas. Sõna jõud esineb ainult läänemeresoome keeltes ja on tuletis verbist jõuda. Jõud omandas hiljem kolm tähendust: (1) kehastunud jõud = vägi (sõjavägi), (2) füüsiline jõud = ramm, vägi, jõud, (3) vaimne jõud = meelevald, vaimujõud, vägi (vägijook), vaim (eluvaim). Sellest viimasest tähendusest hargnesid siis hiljem vaim usundilises mõttes kui haldjas ja hing kui elujõu tähistaja (Vahtre 1985: 1666–1669). Ja Loorits kinnitabki, et sõna hing pärineb volga ajast (seega soome-volga ühiskeele perioodist, mis Eestis vastaks hilisneoliitikumile) (Loorits 1990: 8). Etümoloogiliselt seondub hingega hinga mine, viimne hingetõmme, mille järel elujõud kehast kaob (Loorits 1949: 182). Elujõud on aga animatistliku elususe konkretiseerumine animismi ajal, seega hing. Kui Paulson tõlgib elujõu *Atemseele*'ks, siis

peab ta silmas just hingamist, muidu tähendab see ikka *Körperseele*'t või *Lebensseele*'t. Ta rõhutab, et *Atemseele* ei ole isikuline (Paulson 1958: 48–49, 208). Ka Masing kirjutab, et isikulisus (*I s e*) tuleb mõistena kasutusele mõneti hiljem ja on seotud *h i n g u s h i n g e g a*, mis tegelikult on ikka seesama *Atemseele* kui *Körperseele* osa. Looritsal tähendab *I s e* (*Selbst*) ka varju (*Schattenseele*) või teisikut (*Doppelgänger*), kusjuures *I s e* on ikkagi sellesama *Körperseele* komponent. Inimese teisik saadab teda varjuna, peegeldub vees või on nähtav päikese käes. *I s e* ulatub soomeugri ühisaega (seega V–IV aastatuhandesse; Eestis oli tollal mesoliitikum) (Loorits 1949: 218; Loorits 1990: 8). Isega on seotud sõna *i s e l o o m*, mis kätkeb inimese loomust; ta võib olla seotud ka *l o o m a g a*: tootemloom kui esivanem oli ürginimese meelest kindlasti rohkem *I s e* kui tihedasti kogukonnaga seotud inimene. *V a r i* tähendab ka *k a i t s j a t*. Siit kasvavad välja sõnad *v a r j u p a i k*, *v a r j u p u u j t* (Loorits 1949: 153). Varjust kui teisikust on hiljem kristluse mõjul arenenud *k a i t s e l m u s e* mõiste.

Üle kogu maailma on levinud kujutelm, et surnute hinged elavad laibast lahkumise järel edasi varjudena (Loorits 1990: 21). Varihingest on tekkinud *k u m m i t u s* (lummus, viirastus): omaenda varju kehast eemaldumise nägemine tähendavat surma; veepeegelduses arvati peituvat hing ja seda kasutati maagilistel toimingutel jne. Varihinge analoog on ka *k u j u* (varjukuju): oma kuju nägemine tähendavat ihulikku surma; nõdrameelsed on kujude küüsis jne. Surnu hinge kardeti, sest teda peeti kurjaks (Eisen 1919: 41). M. J. Eisen jaotab kodukäijad kui surnu hinged kolmeks: (1) kurjade inimeste ja nõidade hinged — need on kurjad ja teevad kurja, (2) hulkuvad hinged, kes kurja ei tee, aga ei leia rahu (enesetapjate, mõrvatute jne hinged), (3) söömas käivad hinged, kes on rahu leidnud ja käivad kodus vaid hingedeajal; neid on enamik (Eisen 1897: 22). Kodu-

käija on ka surnu vaim, kes on ära neetud (Eisen 1926: 134). Eisenil on surnu hing sageli vari. Loorits oletab, et mõte, nagu kanduks olendi hing üle tema peegeldusse ehk varjukujju, on viinud jumalakujude valmistamiseni ning sealjuures on usutud, et kuju asendab elavat täielikult (Loorits 1949: 153–172). Seega võiks leida kinnitust idee, et maagiline käitumine on üks skulptuurikunsti tekkepõhjusti. Muidugi võiks skulptuuri teket seletada ka totemismi, viljakususkumuste või esteetilise maailmataju tekkimisega.

Niisiis on Oskar Looritsal I s e, teisik, kuju kui v a r i h i n g üks *Körperseele* atribuute. Uku Masing tunnistab *Körperseele*'t, kuid ainult j õ u k e s k u s t e n a organites. Ta tunnistab ka I s e t, kuid omamoodi. See seondub tema ettekujutusega preanimismist.

Nimelt väidab Masing, et preanimismi ajal oli inimene olemas igavesti — surm ei hävitanud, vaid muutis. Hinge ei usutud, küll aga inimese t e i s i k u t, keda kujutleti varjuna. Kui inimene suri, siis tema vari lahkus kehast. Masing nimetab seda lahkumist inimese projektsiooniks maailma. Niisiis see, kes teistele inimestele pärast kellegi surma ilmus, ei olnud “elav surnu”, vaid tema teisik. Selgub, et Masing tunnistab küll preanimismi ja hinge mõiste puudumist selles, kuid mitte “elavat surnut”. Animismi arenedes tekib hinge kaksus: j õ u k e s k u s e d (*Körperseele*) ja h i n g (*Freiseele*). I s e ja v a r i kaasnevad mõlemaga, olles nimetatud kaksuse hargnemisel alakomponentideks omamoodi sidemeks (Masing i.a: 80, 92–93).

Ivar Paulson seostab I s e erilise m i n a h i n g e g a, mis on *Ichseele*'na *Körperseele* ja *Psycheseele*'na *Freiseele* atribuute (Paulson 1958: 208, 253). Minahing asub tavaliselt peas, sageli ka südames.

Mis üldse organitesse puutub, siis teeb Paulson olulise täpsustuse: eestlastel ei ole *Körperseele* Wundti algse tähenduse järgi e l u n d h i n g (*Organsseele*), vaid ihuhing paikneb kõikides organites. See ei kattu Wundti

mõttega *Körperseele* inkorporeerumisest organites, vaid tähendab sisuliselt ikkagi erinevaid kehahingi. Soomeugri minahing on seotud südame, maksa, kopsude, neerude jt siseorganitega, mistõttu südames paiknevat elujõudu on nimetatud ka *südamehingeks*. *Meelega* (meelemõistus) on seotud pea (meelekoht). Kogu Põhja-Euraasia hingekujutelmi võrreldes märgib Paulson, et soomeugri minahing on pigem emotsionaalne, seotud tunnete ja ka iseloomuomadustega — siit seotus Isega, ent kontinendi idaosa rahvaste minahing on pigem intellektuaalne ja kehaga vähem seotud, olles seega pigem *Freiseele* atribuute (Paulson 1958: 234, 256–263).

Oskar Looritsa järgi on *Körperseele* kui elujõu üheks atribuudiks *elundhing* (*Organsseele*), mis asub keha eri osades. Peas asub *meelemõistus*, mis algselt ei paistnud olevat usundiline mõiste. Tähtsam elund oli süda (“süda on täis”, “südametunnistus”), samuti kopsud (“kops üle maksa”) afektidekeskusena, neerud (“neerude läbikatsumine”), sapp (“sapine tuju”); suguelundid viljakuse keskusena (“pakase munnide põletamine” tähendas vegetatsiooniperioodi algust) on ilmselt hilisem — mida suurem suguelund, seda suurem vägi. Veri (“verd segama”, “veresüü”) võis olla tugevasti seotud juba totemismiga, veri sisaldas ka tugevate loomade (karu, põdra) väge, mida taheti omandada. Seetõttu võis veri olla vanimaid elujõukeskusi. Elujõudu kätkesid ka eritised, juuksed, küüned, hambad. Folkloor tunneb neid kõiki maagiliste vahenditena, mille abil oli võimalik omandada vaenlase elujõudu ja teda kahjustada (talisman), aga ka afrodisiaakumina või kaitsevahendina vaenlase aktiivsuse vastu (amulett). W. Wundt on esitanud vastava fetišite klassifikatsiooni (Wundt 1920: 285–305). Habet ja juukseid piirati harva, et mitte oma väge kaotada, pea aeti paljaks vaid kurjategijail ja vangidel. Silm oli elundiks, kust hing pääses pilguna (*Augenstern*) ümbritsevat seirama, tema abil sai ka kahju teha (ärakaetamine). Suu oli hingele väljapääsuteeks,

aga sealtkaudu võis ka siseneda vööras hing. Seetõttu tuli suu tihti kinni katta. Ka suudlemisel oli minevikus kahe hinge ühendajana eriline tähendus. Usuti, et suudlemisel võib mehe hing naise ka rasedaks teha. Pilku, sõna, vilet, jälge peeti samuti inimese ja tema hinge konkreetseks väljenduseks, mille tähtsus uskumuste edasisel diferentseerumisel ilmselt isegi kasvas (Loorits 1949: 47–64).

Masing seevastu käsitab organeid jõukeskustena, ühtse *Körperseele* asukohana, mitte elundhingena (Masing i.a: 69–75). Paulson lähtub, nagu öeldud, Arbmani ihuhinge paljususest, kuid ka tema järgi on organid tunnete ja meele asupaigad. Looritsa põhjalikule kirjeldusele viimati nimetatud autorid uusi jõukeskusi ei lisa. Eisen teeb organitest ja jõukeskustest vähe juttu, kuid mainib siiski, et hing võib asetseda veres või küüntes (Eisen 1926: 112, 120).

Nimi on Looritsa teateil samuti uurali algkeelest pärit kultuursõna. Nimi on *Körperseele* atribuut. Tal on kaks tähendust: ühelt poolt väekandja tähistaja, eraldaja ja *I s e* analoog, teiselt poolt aga sõna üldse — inimese suust tulnud nimi on nimetaja ja nimetatava otsekuu vandega sidunud. Sõna andmine või nimega vandumine tähendas kohustust, hinge äraandmist (“sõna pidama”, “meest sõnast, härga sarvest”). Nime ja nimetamise ürgvana maagiline tähendus ulatub arhailise usundi algpõhjani: looma, kala, linnu nime ei tohtinud nimetada, kui taheti teda püüda või end tema eest kaitsta (nimetabu). Tuli kasutada sünonüüme: hunt = metsakutsa, karu = metsamees jne (Loorits 1949: 199, 230; Loorits 1990: 29). Sõnamurdmine tähendas ilmselt hingejõu äraandmist, nõrgenemist, sõnapidamine aga välja laenatu tagasisaamist. Oma peateoses Paulson nime ei käsitlenud, teisel teatab aga selge sõnaga, et nimi on hinge kandja, tema teiseks, seega samuti *I s e* analoog, kuuludes *Körperseele* juurde (Paulson 1966: 153). Masingul on nimi miski, mis seob *Körperseele*’t ja *Freiseele*’t (Ma-

sing i.a: 76). Ka Eisenil seondub nimi I s e või teisiku mõistega: surnud vanavanema hing elab edasi lapses, kui laps saab tema nime. Totemismi mõjudele viitab asjaolu, et lastele on antud loomade või lindude nimesid (Eisen 1926: 108).

Kõigil kolmel autoril esineb käsitlus *Körperseele*'le järgnenud, hilisemast arengufaasist — *Freiseele*'st. *Körperseele* elustas keha ja omaniku surma järel jättis ta maha (vägi/jõud kadus), *Freiseele*'l on teistsuguseid omadusi.

Loorits nimetab *Freiseele*'t üldse i r d h i n g e k s. Kitsamas mõttes on irdhing ka *Freiseele* varasema faasi tähistajaks. I r d h i n g antud tähenduses on teatud juhtudel kehast lahkuda võiv ja sinna pärast naasev hing. Vahel allub ta võõrale hingejõule, vahel lahkub omal tahtel, näiteks et teateid hankida või kellelegi kahju teha. See seondub suuresti šamaani või nõia mõistega. Euraasia idapoolsetes traditsionaalkultuurides on šamaani l o v e s s e l a n g e m i n e tavaline asi, ning sealjuures arvatakse, et hing lahkub mõneks ajaks šamaani kehast kas teadete hankimiseks või arstimiseks. Eisen märgib, et eesti keeles puudub vaste soome väljendile "lovesse langema". Samuti on Soomest šamanismi kohta palju rohkem teateid kui Eestist. Eesti folklooris esineb taigumine, lausumine, kaetamine vms, mis on ikka seotud pigem millegi kurjaga (Eisen 1919: 21). Võimalik, et vastavad uskumused on tugevasti muutunud seoses hiliskeskaegsete nõiaprotsessidega ja kristlikud arusaamad on muinasusulilisi kujutelmi välja tõrjunud.

Irdhingega on tegu ka p a i n a j a puhul. Eisen väidab, et painajaks käib tavaliselt kuri elus inimene, harvem kodukäija (seega enamasti ird-, mitte siirdhing) (Eisen 1897: 88–89; Eisen 1922: 19). T u u l i s p a s k on samuti irdhing, kuid see on ilmselt hilisem indogermaani laen. Sama lugu on t u l i h ä n n a g a, mis on algelt seotud pronksi- ja varase rauaaja põletusmatus-

tega, kus ilmselt kujutleti hinge lahkuvat kehast tule-sädemetena. V a r a n d u s e t o o j a funktsioon tuleb tulihännale alles saksa—rootsi mõjul hiliskeskajal (Loorits 1949: 289–339; Loorits 1990: 33–35).

Vanima kujutelma järgi lahkub irdhing kehast h i n - g e l o o m a n a (*Seelentier, Seelenvogel, Seelenschlange*). Kujutelm on tekkinud usutavasti nii, et pandi tähele mingi kehaosa värisemist ja oletati, et seal sees on eluputukas, hingelind vms. Hingeloomal võis olla putuka, liblika, ussikese, hiire või linnu kuju. Putuka kuju on tõenäoliselt vanim, looma kuju võis hing saada hiljem germaanlaste mõjul (Loorits 1949: 289). Eisenil leidub korduvaid teateid hinge lahkumisest ja naasmisest kärbsena, liblikana — eriti nõidade ja tarkade puhul (Eisen 1926: 243, 252, 254).

Paulson väidab põhiliselt Arbmanile toetudes, et *Freiseele* põhitunnuseks on inimkehaväline ilmumisvorm ja teatav iseseisvus keha suhtes. Ta eristab küll irdhinge hingeloomana, kuid tal võib olla ka unenäohinge (*Traumseele*) tähendus, kusjuures teatud juhtudel võib irdhingeeks olla ka *Psycheseele*, mis mäletatavasti kuulus isiksusena (*Psycheseele als persönliche und absolute Identität*) *Körperseele* juurde. Irdhingenel on mõned teisedki *Körperseele* omadused: ta annab inimesele a k t i i v s u s e, mõjutades tema psüühilisi seisundeid. Idapoolsemad soomeugrilased seostavad irdhinge peaga. Ta võib lokaliseeruda ka varjuna, teisikuna, kujuna. Seega võib irdhing esineda nii iseendana *Freiseele*'s kui ka minahingena *Körperseele*'s (Paulson 1958: 267–277).

Nagu eespool nägime, seostab ka Masing *Freiseele*'t I s e ja varjuga, seega *Psycheseele*'ga. Samasuguseid tähelepanekuid on teinud ka Eisen, kes defineerib und isikustatud vaimse olevusena; unenägu on see, mida hing rändamise aegu näeb; targad suudavad hinge tahtlikult liblikana välja saata ja näevad siis selle silmade läbi und (Eisen 1926: 123, 254).

Selgub, et nii Eisenil, Paulsonil kui ka Masingul on

Freiseele teatud külje (*Psycheseele*) puhul kokkulangevusi. Pealegi on nii *Körperseele*'l kui ka *Freiseele*'l ühiseid omadusi just minahinge puudutavate nähtuste osas.

Loorits kirjeldab *Freiseele* teise põhiatribuudina siirdhinge. Arvamus, et hing võib teise kehha siirduda ja muul kujul edasi elada, on tuntud väga paljude rahvaste juures. Võimalik, et siirdhinge idee on tekkinud vastusena küsimusele: kuhu läheb hing pärast keha surma? Pandi tähele, et surija juustest roomasid täid välja. Siit tekkis hingetäi mõiste. Surnut tähistasid algselt sõnad koll (pärit soome-ugri algkeelest) ja mumm (pärit soome-permi algkeelest) — “surnu viiakse kolliauku”. Soome-permi ajast on pärit ka surnunimetus *marcus*, mis on ühtlasi putuka ürgvana nimetus. Siirdhingel võis olla ka linnu kaju. Toonekurg ja toon on seotud vana surnunimetusega *toonin*; mitmed linnud ennustavad surma ja õnnetust (toonekägu). Imevõimeid on omistatud madudele-ussidele. Usside austamist vaadeldakse soome-permi ajastuni, mis lubab oletada, et siirdhingeuskumus võib pärineda juba varaneoliitikumist või isegi hilismesoliitikumist (Loorits 1949: 339–365). Maokujusid on avastatud nende arheoloogiliste perioodide leiuaineses.

Eisen teatab, et surnu esineb sageli linna või loomana; surija maja ümber on palju linde — õelat surnut ootasid kaarnad ja varesed, head aga tuvid; surnute hinged muutuvad pärast surma lindudeks (Eisen 1926: 108–110).

Siirdhinge edasine kujunemislugu peaks olema seotud vaimu mõistega. Uue usundilise tähenduse sai vaim hilisemal ajal. Usundilooliselt tähendab vaim sellist hinge, kelle juurde ei kuulugi keha (Loorits 1990: 51). Võib-olla just sellise mõiste olemasolu eesti hõimudel ristiusustamise ajal seletab kristlikule mõistele *Geist/spiritus* (*heiliges Geist/spiritus sanctus*) vastevaim leidmise. Et soomlastel on antud vasteks henni, siis võib suure tõenäosusega oletada, et soome

keeles ilmselt kehatu hinge kui vaimu jaoks eri sõnu ei olnud ja Paulsoni arvates puudus ka vastav ettekujutus (Paulson 1958: 47), sõna sielu tähendab aga hinge kristlikus mõttes (Masing i.a: 84–85). Muidugi on üpris ootamatu avastada sellise kehatu hinge mõiste olemasolu ainult eestlaste juures, ent ülaltoodud mõttekäik viib paratamatult sellisele järeldusele.

Tundub, et hinge vabanemine oma kehast hingeloomana ja siirdumine uude kehha tähendab olulist muutust hingekujutelmades. On käibinud uskumus, et surnu hing siirdub ka loodusjõududesse ja temast saab puude, veekogude ja teistegi loodusobjektide kaitsevaim. Kaitsevaimu nimetati ka haldjaks, hoidjaks, pere-meheks, isandaks, emandaks. Loorits peab selliseid kujutelmi germaani mõjuks. Kaitsevaimud võisid ilmuda inimkujul — teatud ajahetkel hakkas loodus inimteadvuses antropomorfeeruma. Selline loodusvaimu mõiste ilmumine on seotud ilmselt viljakuskultusega ja tähendab kokkupuudet viljeleva majandusega, mille alged pärinevad meil hilisneoliitikumist ja on seotud venekirvekultuuriga. Valdavaks muutusid maaharimine ja karjakasvatus alles varasel rauaajal. Sellest ajast võib pärit olla ka ettekujutus taevavaimust. Soome-volga algkeele sõna jumal tähendas algselt kaant (taevakaas kattis ilma). Sõna taevas on ise balti laen, seega veidi hilisem, seega võib arvata, et juma (hilisem jumal) oli taeva sünonüümiks. Hiljem hakati Jumalaks kutsuma taevavaimu ja seejärel teisigi loodusvaimu. Niisiis peituvad siin polüteismi alged ja eesti hõimude tutvudes ristiusuga leiti oma sõna hõlpsasti ka monistliku Jumala tarbeks (Loorits 1949: 392–398, 520–549). Sõna haldja s germaani päritolu üle on arutlenud ka juba Eisen, samuti on ta arutlenud sõna jumal pärinevuse üle sõnast jum, juma (Eisen 1919: 69, 166–167).

Uku Masing mõistab *Freiseele* all *Iset*, varju, projektiivhinge hingu shingenä kui väljahoovusena inimesest (Masing i.a: 95). Edasine langeb O. Looritsa

skeemiga kokku — projektiivhingest saab haldjas. On aga kaks erinevust. Esiteks jääb projektiivhing sinna, kuhu jäi laip — hauda, metsa, järve — ja temast saab selle paiga kaitsevaim. Teine erinevus on olulisem: kaitsevaimu tekkega lõpeb animatism ja algab animism (Masing i.a: 97). Tema animatismis (preanimismis) ei ole hinge, on vaid projektsioon, animismis tekib aga peaaegu üheaegselt hingedualism *Körperseele* ja *Frei-seele* näol, kusjuures projektsioonist kui surnu teisikust saab ühelt poolt projektiivhing või hingushing (*Freiseele*) ja teiselt poolt kaitsevaim. Tundub siiski, et Masing toob haldja mõiste liiga varasesse aega. Samuti ei erista ta ird- ja siirdhing.

Ivar Paulsonil kattub samuti siirdhing irdhingega — erinevalt soomlastest ja laplastest ei ole eestlastel irdhing levinud kaitsevaimuna (Paulson 1958: 310). Teisel kommenteerib ta: haldjas on metsavaim olnud palju varem, kui seda arvab Loorits. Metsavaim on ka loomadehaldjas, kellele ohvrit tuuakse. On demonlikkegi metsavaimu — metsatondid. Kuigi Loorits peab indoaarialikku hea—kurja dualismi soomeugrilasele võõraks, ei tarvitse see nii olla, sest eestlaste esivanemad võisid olla selle põhimõtte üle võtnud kokkupuutel varasemate indoeuroopa viljelusmajandajatega. Ühelt poolt on mets elus, aga teiselt poolt on metsal ka oma haldjad (Paulson 1966: 63–73).

Seda seisukohta on võimalik arvustada. Esiteks ei ole eriti põhjendatud antropomorfsete haldjate kujutelma toomine hilisneoliitikumist varasemasse aega, sest Loorits on sõna haldjas etümoloogia üpris põhjendatult ära seletanud. Teiseks on Eesti aladel esimene suur indogermaani laenude ajajärk just hilisneoliitikum ja järgnev varajane metalliaeg, mil tekivad kokkupuuted viljelusmajandusega. Kolmandaks tundub klassikalises varajases animismis nii animatistliku elususe kui ka inimeseväliste antropomorfsete haldjate ühine eksisteerimine mõneti ennatlik. Oleks ootuspärane eeldada

puude ja loomade kehahingi, kuid need saaksid olla vaid teisiku/varju kujul. Tundub ka, et usundikontseptsioon vaenulikust välisringist ja omasest siseringist, millest kõneleb I. Paulson, on samuti hilisema tekkega, pärinedes kõige varem hilisneoliitikumist, sest see ideoloogia kätkeb endas selgelt eristuvat indoeuroopalikku hea ja kurja dualismi. Mis puutub Paulsoni poolt väljendatud kalurküttide usundi "teriomorfsusse ja teriotsentrilisusesse, kus valitsevad animatistlikud looduses valitsevad vaimud ja jumalused" (Paulson 1966: 38), siis teriomorfsuse ja teriotsentrilisuse all tuleks mõista klassikalist totemismi, animatismis ei ole aga vaime ega jumalusi. Tundub, et tegemist on terminite mõneti teistsuguse lahtimõtestamisega, mida paraku on raske kontrollida.

Ka Uku Masingul, kellelt tema teisi uurimusi arvesse võttes suurt poolehoidu varajaste indoeuroopa mõjude teooriale ei ootaks, on antropomorfsed kaitsevaimud ilmselt liiga varasesse aega toodud.

Millised on olnud vanimad kujutlused surmast ja surnutest?

Kõigepealt on surm tähendanud nähtavat muutust kehas: keha ei liigu ega tegutse, elujõud on kahanenud või hoopis kadunud. Lahkunu ilmumine unenägudes on lubanud arvata, et ta siiski edasi elab, aga tema seisukord näitab, nagu oleks keha hõivatud võõraste, vaenulike jõudude poolt. Laip on alati olnud hirmuobjektiks. Loodusega lepingu-/tõivu-/suhetes elavatele kalurküttidele on surnu olnud võib-olla kõige mõistatuslikumaks nähtuseks, mille vastu on vanimatest aegadest saati rakendatud kõikvõimalikku tõrjemaagiast. Pika aja vältel püüti laipa peita — neutraliseerida. Üheks matmise põhjuseks on olnud soov takistada kodukäimist. Hiljem hakati surnuid põletama — tõenäoliselt indoeuroopa mõjul.

Vanimaks, juba uurali algkeele aegseks surnunimeks on olnud *k a l m*, mis hiljem muutus laiba asukoha tähistajaks. Väga vana surnunimetus *t o o n i* tähendab

hantidel senini laibalehka. Nagu eespool nägime, on ka mardus algupäraselt olnud surnunimetus. Sõnad surm ja koolma on samuti pärit ajast enne läänemeresoome ühisaega (Loorits 1949: 71–125). Surmerivaimuna ja haigus samas tähenduses on soomeugri-lastele võõras antropomorfeerumine, seega hilisem nähtus (Loorits 1951: 458). Samuti on surnuteriik ja kujutelm hauatagusest elust (Manala, Toonela) ilmselt germaani algupära ja pärit nähtavasti I at pKr. Tundub, et hauatagune elu surnuhingedena on uurali rahvastele algselt võõras olnud. Siirdhinge mõistega tekitab übersünni-kujutelm — reinkarnatsioon loodusesse. Enne arvati ilmselt, et elujõud sulab kokku loodusega. Loorits nimetab seda varjueluks. Hirm kahju ees ja kohustus elavate vastu tekitavad surnutekultuse — rituaalse mälestamise ja hingedeaja tähistamise: siis käivad hinged kodus ja neid tuleb kostitada. Et obiugrilased seda kommet ei tunne, küll aga mordvalased, siis võib kombe alguseks pidada soome-volga ühisaega, seega hilisneoliitikumi (Loorits 1957: 5–185). Et sõna hing pärineb samuti soome-volga ühisajast, siis peaks hinge lahkumine kehast siirdhingenähtuseks olema võrdlemisi uus nähtus. Mõned hingekujutlused on hoopis hilised: nimetus toss on slaavi päritoluga, kusjuures Lõuna-Eestis tehakse isegi vahet — hing on inimesel, toss loomal. Arusaam, et heal inimesel lahkub hing eest-, halval inimesel tagantkaudu, on kõige ilmsemalt mõjustatud jällegi katoliiklikust patukäsitusest (Loorits 1949: 182jj).

Ivar Paulson toonitab, et eesti folklooriainestik peegeldab teispooldust väga fragmentaarselt. Ta arvab, et hauatagust elu on siiski usutud, kuid algselt on surnu asukoht olnud multilokaalne: hauas, varjuna, surnuilmas, taevas, ka lihtsalt matmispaigal. Uskumus surnu naasmisest on väga vana. Sellest on välja kasvanud ka esivanemate austamine: kui surnu vajab elava hoolitsust kalmu näol, siis seda enam hoolt ja abi vajab “elav

surnu" (Paulson 1966: 168–177). Muus osas Paulson kinnitab Oskar Looritsat.

Uku Masing loetleb uskumusi suremise põhjustest: nõia kätetöö, haigus, elava äraviimine surnu poolt. Haigused, eriti luupainaja, katk ja halltõbi, on personifitseeritud. Surma toovad surnud. Masingule on jäänud mulje, et millegipärast on eestlastel surnud kurjemad kui naaberrahvastel. Kodukäija teeb kurja sellepärast, et ta lihtsalt on kuri, see on tal loomuses. Surnuid arvati muutuvat ka haldjateks. Masing märgib kahetsusega, et hoolimata tohutust folkloorivaramust on eestlastel haldjate kohta palju vähem materjali kui naaberrahvastel, mistõttu ei saa siin midagi kindlat väita. Surnu hing võis elama asuda ka vastsündinusse. See viitab taas siirdhingele, mida Masing küll terminina ei erista (Masing i.a: 102–117, 150–168).

Eisen on kogunud ulatusliku materjali surnuhingede ja kodukäijate kohta. Eespool tutvusime tema kodukäijate liigitusega. Oluline on tema väide: kodukäija näol tegutseb öösi isikustatud kurjus (Eisen 1926: 181). Samuti kirjeldab Eisen üksikasjaliselt surnuvastast tõrjemaagiast ja räägib ka hingedeajast. Surnuteriigi osas toonitab Eisen: hinged lähevad esmalt õhku ja loodusesse, alles seejärel Manalasse (Eisen 1926: 51–53). Siin võib peituda ähmane mälestus hinge-eelsest animatistlikust kokkusulamisest loodusega. Huvi pakuvad nõidade matmise kirjeldused: et nõida kardeti ka pärast ta surma, siis maeti ta selili ja sageli seoti kirstus kinnigi (Eisen 1919: 28). Siin võib peituda relikvt "elava surnu" vastasest kombestikust. Ja taas rõhutab Eisen: surnust kardeti ikka, et ta võib kurja teha, mistõttu teda tuli lepitada (Eisen 1919: 41).

See põgusalt ülesloetugi viib mõttele, et M. J. Eiseni pärandit tuleb veel hoolikalt uurida.

3. KOKKUVÕTTEKS

Võrdlusest nähtub, et eesti muinasusundi hingekäsituse vanema kihi arenguline fenomenoloogia on üpris keerukas. Et seda ülevaatlikumalt hoomata, esitame nelja võrdlusaluse autori kontseptsioonid alljärgneva skeemina.

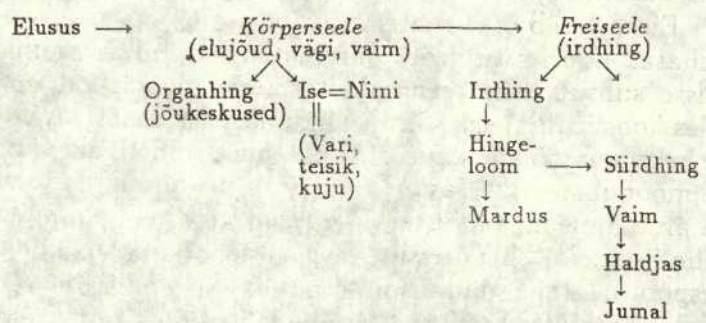
Oluline on tähele panna, et Wundti—Arbmani pluralistlik dualism hinge mõiste arengu teooriana leiab kinnitust ka eesti muinasusundi puhul. Erandiks ei ole M. J. Eiseni ainekäsitus. Ei ole tähtis, mis termineid ta kasutas. Tähtis on, milliseid hinge omadusi ta kirjeldas. Eiseni skeemi on raske paigutada tänapäevasesse mõisteparaati, sest erinevalt kolmest ülejäänud uurijast ta ise enamasti seda aparaati ei kasutanud, mis muidugi ei tähenda, et ta seda tundnud poleks. Vastupidi, on piisavalt palju kaudseid vihjeid tema Wundti- ja teistegi sajandialguse autorite tundmise kohta. Võimalik, et Eiseni käsutuses polnud ta enda arvates piisavalt materjali kontseptsiooni loomiseks. Vaid ühel leheküljel tema teostest on esitatud muinasusundi arengujooned: (1) surnute austamine ja esivanemate hingede kultus, (2) surnutest said haldjad, kes hingestasid loodusobjekte, (3) haldjate baasil tekkisid vägimehed ja jumalad (Eisen 1919: 246). Tundub, et Eiseni tööd ei peegelda animatistlikku faasi, küll aga uskumusi "elavast surnust".

Oskar Loorits, Ivar Paulson ja Uku Masing tunnistavad animatismi, ent igaüks erinevalt. Samuti tunnistavad nad, jällegi igaüks omal moel, dualistlikku arenguskeemi. Erinevused on *Körperseele* ja *Freiseele* lahtimõtestamises ning arengukontseptsioonides. Milline neist on olemasolnule kõige lähemal, on raske vastata. Võib-olla siiski Looritsa skeem, kes on läbi töötanud kõige rohkem materjali ja arvestab kõige enam sõnavara ajaloo andmetega, samuti arheoloogiaaainesega. Ent ka Paulso-

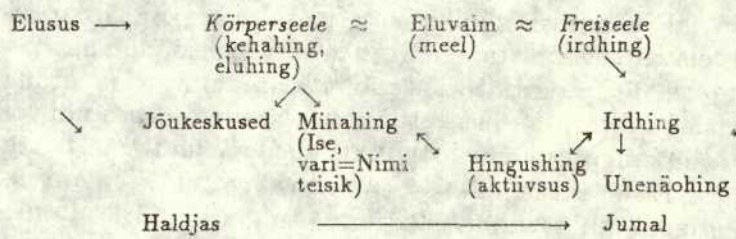
Animatism

A n i m i s m

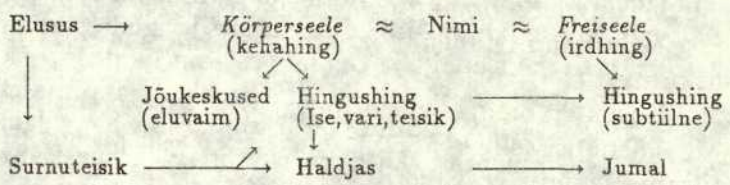
1. O. LOORITS:

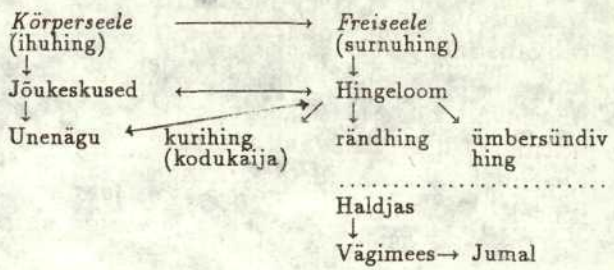
2. I. PAULSON:

3. U. MASING:

4. M. J. EISEN:

nit ja Masingut ei tohi eirata — neil on mõndagi olulist, mis Looritsal puudub.

Eisen laseb oma materjali valguses animatismi vaid aimata. Loorits tunnistab animatismi, kuid preanimismisse suhtub skeptiliselt, väites, et surnukartus tekib alles koos irdhingega. Paulsoni jaoks on animatism üldse kahtlane mõiste, eristades seda animismist vaid suurte mõõndustega. Masing tunnistab nii animatismi kui ka preanimismi, vaidlustab aga “elava surnu”, pakkudes selle asemele “surnuteisiku”. Eduard Tennmann, nagu eespool nägime, vaidlustab seevastu klassikalist animatismi, pakkudes asemele preanimismi kui usku “elavasse surnusse”.

Preanimismi kui usundifaasi eitab vaid Paulson, “elavat surnut” ta aga otse ei käsitle.

Kuigi Loorits on skeptiline preanimistliku usundifaasi suhtes, tunnistab ta “elavat surnut”, kuid paigutab selle hingefenomenoloogiliselt hilisemasse aega.

Eisen ei kasuta ei preanimismi ega “elava surnu” termineid, kuid viimasega seonduvat pärimusainest on tal küllaldaselt.

Masingul on preanimism, kuid ei ole “elavat surnut”.

Tennmannil tähendabki preanimism “elava surnu” uskumust.

Niisiis on olemas viis erinevat kontseptsiooni.

Tõendus selle kohta, et “elava surnu” uskumus Eesti rahvausundis eksisteerib, on küllaga — tutvutagu näiteks Eha Viluoja viimaste uurimustega. Seevastu raskem probleem on see, kas oli eesti muinasusundis — rahvausundi esiajaloolises kihis — olemas “elava surnu” uskumus. Otseseid tõendeid selle kohta ei ole leitud ja vaevalt ongi neid kerge leida. Leidub kaudseid või mitmeti tõlgendatavaid andmeid. Eisen kirjeldab surnu naasmist takistavaid tõrjemaagilisi riitusi. Osa neist on ilmselt väga vanad.

Paulsoni järgi on usk surnu naasmisse väga vana.

Masing leiab, et surma toovad ka surnud, et surnu on loomult kuri, et eestlastel on teadmata põhjusil suur hirm surnute ees. Neid väiteid kinnitab ka Eisen.

Loorits kinnitab, et sõna *s u r m* ilmub alles soome-ugri ühisajal, seega arheoloogiliselt ilmselt mesoliitikumi lõpus. See lubab arvata, et surm kui elu lõpp ei olnud enne seda oma tõelises tähenduses ürginimese maailmapildis teadvustunud. Varasemad, uurali sõnad *k o o l m a* ja *k o o l j a s* ei tähendanud veel surma, vaid olid seotud pigem teatud muutusega elusas (ja elusaks jäävas?) inimeses. Tänapäevalgi seondub *k o o l j a s* pigem kummituse kui elust lahkunuga. Surnukultust seostab Loorits alles soome-volga ühisajaga. Enne seda domineeris seega soov surnut elavatest eemal hoida. Surnukultus võib ka olla ideelaen näiteks indoeuroopa hõimudelt.

Kaudselt võib Kunda kultuuri asukate juures animatismi oletamist toetada asjaolu, et nende keelest ei ole ilmselt pärandunud hingega seotud sõnu. Kunda kultuuriga samaaegsest soome-ugri algkeelest (kuigi kultuurid paiknesid geograafiliselt teineteisest kaugel) on jällegi teada sõnu, mis lubaksid selle keele kõnelejail oletada animatismi ja selle kaudu omakorda ka preanimismi.

Kujutlust animatistlikust elususest pidi soodustama ürgne ühiselu viis. Igasuguste erinevuste rõhutamine, nimede andmine ja kasutamine kaasa arvatud, oli tabudega rangelt reglementeeritud. See aeglustas inimese minatunnetuse individualiseerumise protsessi ja ühtlasi looduse kui üleüldise elususe diferentseerumist. Animatistliku maailmapildi levik kiirenes alles hilisemal ajal seoses ühiskonna arengu ja elatusalade edenemisega.

(Järgneb)

AEG TUNNETUSES JA TEOREETILISES INFORMAATIKAS

Tarmo Uustalu

0. SISSEJUHATUS

Aja mõistega on filosoofias alati seondunud palju probleeme — aja objektiivse eksistentsi küsimus, põhjuslikkuse ja juhuse vastasseos, aja kulgevuse ja oleviku objektiivsuse küsimus, samaaegsuse ja ajaliste järgnevuste absoluutsus, aja pööratavus/pöördumus, ajatu olemise võimalikkus jne. Ent viimasel aastakümnel on aja mõiste sügavamad aspektid muutunud oluliseks ka palju pragmaatilisemaks peetava mõtteviisiga teadusharus, teoreetilises informaatikas.

Varem oli programmeerimises ainsaks ajaga haakuvaks küsimuseks programmide töökiirus (jõudlushinnangud), ent praeguseks on ajaga seonduv küsimustering tunduvalt laienenud, hõlmates arvuti- ja keskkonnaprotsesside vastastikust ajastamist programmeerimisel ning sellest tulenevaid ajaliste suhete ja sõltuvuste esitamise ja analüüsi probleeme. Tinginud on selle muidugi paralleel- ja hajusarvutamise riistvaraliste võimaluste areng ning eriti just tegelike juhtimisülesannete spetsiifika (nõue, et arvutisüsteem töötaks nn reaajas). L. Mõtus demonstreerib artiklis "Aja mõiste programmeerimises", et arvutiteadus vajab selgeid ajakontseptsioone, ning et neil on oma osa arvutiteaduses (Mõtus 1990).

Filosoofia ja informaatika ajakäsitused peaksid üksteist vastastikku rikastama. Filosoofia on alati tegelnud ajaga, selle kohta on tal juba ammust ajast mitmesuguseid teooriaid. Arvutiteadus seevastu on asunud neid lahendama suurel määral *tabula rasa*'na, niisiis värske pilguga. Küsimused ise on ühelt poolt muutunud märksa praktilisemaks ja konkreetsemaks, teiselt poolt on tõusnud lahenditele esitatavad nõuded — eeldatavad formaalsed lahendused nõuavad ka formaalselt täpseid mõisteid ja kontseptsioone.

Eriti tugev peaks aja küsimuste lahendamisel olema tunnetusteooria ja informaatika side. Nagu allpool osutame, on aeg üldse pigem konstruktsioon kui midagi "tegelikult eksisteerivat" — relatsioon maailma olekute vahel, ja seetõttu võib aja mõistet epistemoloogias ehk väärtuslikumakski pidada kui ontoloogias. Ning pole ju ka programmeerimises oluline see, et andmed *olemas on*, vaid see, et programmi täitev agent (protsessor) neid *teab*.

Alljärgneva eesmärgiks on näidata, et ülalkirjeldatud oodatav viljastav vastasmõju filosoofia ja teoreetilise informaatika vahel on tõesti kohta leidmas.

Artikli ülesehitus on järgmine. Jaotis 1 diskuteerib aja olemuse üle, taotledes näidata, et ühtviisi mõeldavad on mitmed ajakontseptsioonid, mis üksteisest ei erine mitte täpsuselt või õigsuselt, vaid adekvaatsuse poolest konkreetsete ülesannetega toimetulekuks. Jaotis 2 kirjeldab "oleviku" mõistega seonduvat problemaatikat. Jaotises 3 vaatleme aja kulgevuse ja anisotroopsuse probleemi ning rõhutame, et kulgevus ja anisotroopsus on üksteisest sõltumatud küsimused. Jaotis 4 iseloomustab "determinismi" mõiste variante. Jaotises 5 osutame, et arvutiteaduses pole nn positiivne maailmakirjeldamine sugugi alati piisav ja et teatavas mõttes on programmide spetsifitseerimise vallas Comte'i mõtlemise arengu staadiume tagurpidi läbitud. Jaotis 6 võtab artikli põhisuhted kokku.

1. AJA OLEMUS. AJAKONTSEPTSIOONID

Filosoofia ajakäsitus iseloomustame kõikjal järgnevas K. G. Denbighi raamatu *Three concepts of time* (Denbigh 1981) ja teatmeartikli (*Time*. 1991) põhjal. Viited paralleelidele arvutiteaduses esitame vastavates jaotistes eraldi.

Aja olemuse kohta märgime kõigepealt, et aega pole üldiselt otstarbekas pidada millekski tavamõistena eksisteerivaks, sest eksisteerimise kategooria ise sisaldab endas aja atribuuti — eksisteeritakse millalgi. Vastamaks küsimusele “millal on aeg?” peaksime sisse tooma hüper-(ehk meta-)aja, sellele veel omakorda hüper-aja jne lõpmatus regressis. Pigem on aeg konstruktioon, mis on rajatud esemeliselt olemasolevale ning selle olekutele ja protsessidele. Kus pole olekuid, seal pole ka aega.

Vastamaks küsimusele, kas aega puudutavad avaldused on objektiivsed, peame eritlema kaht liiki objektiivsust:

→ *objektiivsus*₁ — asjad, millega üldiselt ollakse nõus (s.t mis pole ühe teadvuse ehk subjekti eraarvamused),

→ *objektiivsus*₂ — asjad, mis on õiged, sõltumata inimteadvuse arvamusest ja selle kohalolekust maailmas üldse.

Teine liik objektiivsust on ilmselt tugevam kui esimene.

Denbigh eristab kolme ajakontseptsiooni:

→ *teoreetiline füüsika aeg*,

→ *termodünaamika aeg*,

→ *psühholoogia aeg*.

Kõige rikkam nendest kolmest on psühholoogia aeg, ning tegelikult ongi kõigi kolme aja mõistebaas pärit just ajast-nagu-me-teda-tunnetame. Psühholoogia aega iseloomustab arusaam, et aeg “kulgeb”. Hetke, mil me

tunnetame sündmusi "toimuvat" (või olekut "olevat"), me nimetame "olevikuks". Olevikus olevad asjad ongi psühholoogia ajas tegelikult ainsad eksisteerivad asjad. Kuidagi me teeme vahet "samaaegse", "varasema" ja "hilisema" vahel. Nende mõistete abil on tuletatud "mineviku" ("olevikust" "varasemate" olekute, juba "möödunud", "olemisest läinud" olekute) ja "tuleviku" ("olevikust" "hilisemate" olekute, alles "olemisse tulevate" (vrd inglise k *becoming* olekute) mõisted. Kõigi nimetatud mõistete sisu on *objektiivne*₁.

Teoreetilises füüsikas räägitakse ajateljest. Ajast jääb järele *t*-koordinaat. Aja kulgemisest ei kõnelda, "oleviku" mõiste on sisutu. Kõik, mis kunagi on, see ongi, aga parajasti siis, kui ta on. Maaailma mingite olekuparameetrite kohta käiva väite õigsusest või väärusest saab kõnelda ainult seoses ilmutatult äranimetatud hetkega. Ühtegi ajahetke iseloomustav olek pole tegelikum või aktuaalsem kui mõnele teisele hetkele vastav olek. Teoreetilise füüsika ajakontseptsioonis puudub ajal intrinseetne (seesmiselt omane) suund. Mõisteid "varem" ja "hiljem" võib alati vastastikku ümber nimetada. Põhjenduseks on see, et *objektiivset*₂ aja kulgemist pole ei veenvalt tõestatud ega ümber lükatud.

t-koordinaadi abstraktsioon osutus teaduses kasulikuks eelkõige selle tõttu, et võimaldas maha võtta väite õigsuse sõltuvuse tema avaldamise hetkest, mis loomult staatilise loogika jaoks oli soovitatav. Ehkki praegu (selle lause kirjutamise hetkel, s.o 7. aprillil 1992 kell 14.23) sajab vihma, pole väide "sajab vihma" ometi universaalne tõde, vihma siiski alati ei saja. Väide "7. aprillil 1992 kell 14.23 sajab vihma" on seevastu alati õige. Nõnda tähendab *t*-koordinaadi abstraktsioon loobumist suhtelistest ajamääratlustest ja — enamgi veel — loobumist üldse igasugustest viidetest hetkele, mille suhtes tavaliselt suhtelisi ajamääratlusi antakse, s.o "olevikule" ehk "jooksvale hetkele".

Nn termodünaamilises ajakäsituses on aeg siiski an-

isotroopne. Ebasümmeetria tunnustamise poolt-argumentideks on mitmed *objektiivsed*₂ nähtused, mis võimaldavad aega üheselt orienteerida. Märkigem, et seesugune orienteerimine iseenesest ei tähenda veel, nagu oleks märgitud suund kuidagi "reaalsem" kui alternatiivne, nõnda et aeg kulgeks piki seda suunda. Kulgevus on midagi rohkemat kui suunatus.

Denbigh väidab, et ei saa rääkida sellest, milline kolmest ajakäsitusest on kõige õigem. Et aeg on konstruktsioon ja reaalsed on protsessid, siis saab rääkida vaid nende käsitluste adekvaatsusest mingite eesmärkide tarvis.

Tunnetaval teadvusel (vaatlejal) on olemas tema elu aeg, tema *omaaeg*. Selles ajas veedab vaatleja oma elu — mõjutab ja vaateleb maailma ja iseend maailma sees. Omaaeg on *kulgev* ja eeldab psühholoogia ajakäsitust. Tunnetav teadvus võib ennast kujutleda ka maailma kohal seisvaks väliseks vaatlejaks (füüsika "tõine luul") ja sellelt positsioonilt vaadelda maailma koguajalugu (õieti maailmamudeli koguajalugu, sest kohale asetumine on ikkagi abstraktsioon). Modelleeritud maailma aeg on vaatleja jaoks *objektaeg* ja see on ühekorraga eksisteeriv *lõpetatud antus*. Objektajale võib läheneda teoreetilise füüsika ja termodünaamika ajakontseptsioonidega.

Arvutisüsteemis toimuvat saab traditsiooniliselt kirjeldada kahel viisil. *Programm* on eeskiri, mille alusel protsessorid programmimaailma, s.t arvutisüsteemi (ja sardsüsteemide puhul täiturite vahendusel ka keskkonda) muudavad. *Spetsifikatsioon* on programmimaailma koguajaloo osaline iseloomustus. *Programmi üle arutlemise (program reasoning)* sihiks saavad olla programmi mitmesuguste omaduste analüüs, sh programmi korrigeerimise kontrollimine antud spetsifikatsiooni vastu (*verifitseerimine*), ning programmi sünteesimine spetsifikatsiooni põhjal.

Teoreetilises informaatikas saab kõnelda peamiselt kahest ajaliigist:

- programmi täitmise omaajast ja
- programmi üle arutlemise objektajast.

Mõnel juhul võib huvi pakkuda ka veel programmi üle arutlemise omaaeg.

Programmi täitmine protsessorite poolt vaadates on kulgemine programmimaailma olekutrajektoiril. Samamoodi on arutlemine arutleja jaoks kulgemine tema (s.o inimese või arvuti) omamaailma olekutrajektoiril. Mõlemas ajas on olemas alati olevas jooksev hetk ehk olevik. Nii programmi täitmise kui ka arutlemise omaajaks on psühholoogia ajad.

Programmi üle arutlemisel toimub tunnetamine väljastpoolt selle täitmise maailma. Arutlemise jaoks on täitmise aeg lõpetatud antus. Mingisugust olevikule ehk jooksvale hetkele analoogilist erihetke arutlemise objektajas ei esine. Arutlemise objektaeg on termodünaamika aeg — tal on olemas intrinssiitne orientatsioon. Arutlemise omaajas võib arutlemise objektajaga vabalt manipuleerida, sh ka teda pöörata.

Kulgeva ja lõpetatud aja erinevus on põhiolemuselt samasugune nagu potentsiaalse ja aktuaalse lõpmatuse erinevus ning seetõttu on mõistetav, et just konstruktsioonieeskirja (programmi) abil saab esitada kulgeva ajaga maailma ning et just iseloomustuse (spetsifikatsiooni) abil saab esitada lõpetatud ajaga maailma.

Et spetsifikatsioonid peavad esitama eri ajahetkedele vastavate olekute sõltuvusi, siis sobivad programmide üle arutlemiseks mitmesugused ajaloogikad (*temporal logics*) (ülevaate ajaloogikatest on andnud E. A. Emerson (1990)). Ajaloogikaid on kahte liiki:

- *ajasortidega ajaloogikad,*
- *modaalsed ajaloogikad.*

Ajasortidega ajaloogikates on aeg sisse toodud indiviidide ajasortide näol. Predikaadid esitavad väiteid kujul "mingi seos kehtib mingite objektide vahel mingil hetkel" või "mingi seos kehtib mingite objektide vahel

mingi intervalli vältel". Ajasortidega ajaloogika valemi õigsus ei sõltu tema sõnastamise hetkest. Hetkede ja intervallide nimed on absoluutsed. Ajasortidega ajaloogikad taandavad aja problemaatika alati mingi metriseeritud järjestuse (nt naturaal- või reaalarvude valla) üldteooriale ja pole seega spetsiifiliselt loogikad. Nende eeliseks on see, et nad lubavad kergesti tegelda meetriliste seostega.

Ajasortidega ajaloogikaid nimetatakse ka *esemestatud aja loogikateks* (*reified temporal logics*), sest ajavalla objekte (hetki, intervalle) käsitatakse seal samal moel kui maailma esemeid — indiviididena.

Modaalsetes ajaloogikates on aeg sisse toodud ajaoperaatoritena nagu näiteks O (*nexttime*) ja U (*until*). Predikaadid nendes loogikates iseenesest ajale viidata ei saa. Valem on õige siis, kui ta on õige nullhetkel, seega valemi õigsus tema avaldamise hetkest ei sõltu. See-eest aga sõltub valemi õigsus tema kontekstist. Kujutleme maailma, kus nullhetkel A on vale, aga hetkel 1 on A õige. Siis valem A iseseisvalt avaldatuna on vale ning valem OA iseseisvalt avaldatuna on õige. Alavalemi A esinemine valemis OA on aga õige, sest valemi OA kontekstis A tähendab A -d hetkel 1, aga mitte A -d hetkel 0, nagu ta tähendas iseseisvalt avaldatuna. Ehkki modaalsetes ajaloogikates puudub olevik kulgeva aja mõttes, indutseerib iga valem iga oma alavalemi iga esinemise jaoks hetke, mis selle alavalemi selle esinemise jaoks on suhtelise aja nullhetk. Nimetatud hetk on oleviku nõrk analoog. Modaalsetes ajaloogikates on tõeliselt meetriliste seostega tegelemine ebamugav.

Aja ontoloogia ja epistemoloogia tunnustatuimaks formaalloogiliseks käsitleks on J. van Benthemi raamat (Benthem 1991).

2. OLEVIKU PROBLEEM

Argielust on selge, et *objektiivne*₁ sisu on "olevikul" olemas. Kui eeldada, et *objektiivset*₂ olevikku pole,

siis pole olevik muud kui ainult teadvuse kujund ning võib näida veidrana, et alati peavad kõik inimesed üht ja sama maailmaolekut olevikuliseks. Lähemal vaatlemisel selles siiski midagi üleloomulikku pole.

Üldiselt me ju ei mõtle sellele, et tegutseme olevikus. Asjasse süüvides näeme, et oleviku tajumine eeldab tunnetamise teadvustamist (enesevaatlust). Asjaolu, et hetkel t M tajub, et olevikus toimub sündmus e , tähendab A . Grünbaumi järgi seda, et M tajub e -d hetkel t ja peale selle ka teab hetkel t , et ta e -d hetkel t tajub. Et iga inimene, kes kell t tajub, et sellal just leiab olevik aset kell T , peab tajuma, et kell t kell on T (s.t $t = T$), siis kell t ei saa tõesti keegi arvata, et sel ajal leiab olevik aset kell $t^* \neq t$. Tõsi, olevik leiab aset küll ka kell t^* , kuid hoopis kella t^* aegu ning sellalgi vaid nende jaoks, kes kell t^* ennast reflekteerivad. Iga hetk on olevik ja seda just sellel hetkel endal ja nende jaoks, kes siis ennast vaatlevad.

Filosoofid pole kokku leppinud selles, kas "oleviku" mõistel on *objektiivset*₂ sisu. R. M. Gale kutsub seisukohti selles küsimuses A - ja B -teooriateks. A -teoreetikuteks on C. D. Broad, H. Reichenbach, G. J. Whitrow, W. Sellars, A. N. Prior, Gale ise. Nende järgi on olevik maailma *objektiivne*₂ atribuut ja samuti on seda ka aja kulgemine. B -teoreetikuteks on A. Grünbaum, O. Costa de Beauregard, J. J. C. Smart, A. J. Ayer, D. C. Williams, N. Goodman ja J. V. O. Quine. Nende järgi saab olevikust ja ka aja kulgemisest rääkida ainult seoses teadvusega.

Üheks B -teooria järelduseks on, et kui eelajaloolisel ajal universumis teadvust üldse polnud (inimest siis igal juhul ei olnud), siis aja kulgemisest sellel ajal nagu kõnelda ei saaks.

William Jamesi meelest teadvuse tajutav olevik pole mitte hetk, vaid nullist erineva vältusega hääguste ots-tega ajaintervall, mida piltlikult võiks võrrelda küüru-

ga. Sellist olevikku nimetab James *petlikuks olevikuks* (*specious present*). Inimese petlike olevike kestus on umbes 0,1 sekundit. Järjestikused olevikud on osaliselt kattuvad ("suubuvad üksteisesse").

Olevike petlikkus aitab anda sisu liikumisverbidele. Väide "auto sõidab" on mõttekas siis, kui olevikul on vältus. Kui pidada tõeliselt eksisteerivaiks asjadeks ainult olevikulisi asju ja olevikku pidada hetkeks, siis ei saaks liikumist kindlaks teha, sest liikumine eeldab mitme oleku võrdlemist (vrd Zenoni apooriad).

Teoreetilises informaatikas on petliku oleviku teatavaks vasteks programmisamm. Uue oleku väljaarvutamisel lähtutakse viimatisest jooksvast olekust. Petlik olevik hõlmab seega kaht olekut. See on eriti hästi näha lihtsatel programmeerimiskeelte omistuskäskudest nagu $x := x + 1$, kus vasak pool viitab ehitatavale olekule ja parem pool prototüüpolekule. Formaalselt näeme järjestikuste olekute paare figureerivat programmide operatsioonilises semantikas.

Arvutite abstraktsete mudelite (automaadid, Petri võrgud jne) esitustes peetakse sageli vajalikuks "lihtsustavalt" fikseerida, et olekutel on ühikuline vältus, aga üleminekud olekutelt olekutele toimuvad hetkeliselt. Realisatsioonis on kõik muidugi vastupidi — just üleminekud võtavad aega ja olekud on hetkelised. Vahest tulenebki pseudotarvidus eluvõõra abstraktsiooni järele mudelis sellest, et olevikena me tajume üleminekuid, samas aga oleme kinni mõttekrambis, nagu peaksid olevikud ilmtingimata hetkelised olema.

3. AJA KULGEVUS JA ANISOTROOPSUS

Aeg on konstruktsioon maailmaolekute ehk hetkede hulgal. Kaks absoluutselt identset maailmaolekut vastavad ühele ja samale hetkele. Kõige primitiivsemal juhul kätkeb aja mõiste ainult "vahel"-seost hetkede hulgal, s.t *topoloogiat*. Eeldatakse, et aeg on ühemõõtmeline

topoloogiline ruum ehk joon. Sisurikkama aja korral on sellele joonele antud *orientatsioon* ja/või *meetrika*. Teoreetilise füüsika aeg on isomorfne meetrilise sirgega, termodünaamika aeg on isomorfne suunatud meetrilise sirgega (reaalarvude teljega).

Teadvus orienteerib aega üheselt — suunda, milles aeg kulgeb, ei saa segi ajada vastupidise suunaga. “Hiljem” ja “varem” ei ole vabalt ümbernimetatavad mõisted, sest minevikku saab teada (mälu), aga ei saa mõjutada; tulevikku ei saa teada, küll aga mõjutada (tegevus).

Tänapäeva füüsika tunneb nähtusi, mis võimaldavad aega orienteerida teadvuse kohalolu eeldamata. Kui me nimetame positiivseks seda ajasuunda, mis teadvuse jaoks on aja kulgemise suund, siis tänapäeva füüsika teadmiste mõttes võib positiivse ajasuuna iseloomustajateks pidada näiteks:

- entroopia kasvu (*termodünaamiline ajanool*),
- radiatsiooni ringlevi väljapoole suunatust (*elektromagnetiline ajanool*),
- universumi paisumist (*kosmoloogiline ajanool*).

Kõik need kolm nähtust esitavad statistilisi seaduspärasusi ning seetõttu peaksid fluktuatsioonid põhimõtteliselt võimaldama kurioosset olukorda, et mõni nendest ajanooltest on maailmaajaloo eri osades eri suunaga. Kui aja “kulgemise” mõiste rajada ajanoolele, siis tähendab see, et aja kulg teeb teatud hetkedel “tagasipööordeid”, kusjuures tagasipöördumine võib toimuda kas juba läbitud hetkedesse või veel läbimata hetkedesse. Esimene juhtum vastab intuiitvisele arusaamale tagasipöördumisest ja tema puhul moodustub nn suletud aeg (ringaeg). Teist juhtumit on iseloomustanud Reichenbach. Tema kirjelduse järgi on ajaniit sel puhul erisuunaliste “juppide” siksak. Ajaniidil tervikuna on olemas ainult topoloogia, “juppidel” seevastu on lisaks topoloogiale ka orientatsioon.

Märgime, et kui entroopia kasvamine mingisuguses protsessis (nt mingi radioaktiivse aine koguse radioaktiivses lagunemises), mingi lainefrondi avardumine või universumi paisumine võtta maailmaolekute ajalise järjestuse ("hiljem"-seose) definitsiooniks, siis peab aja-noole suund kogu ajaloos olema sama. Kui ajalise järjestuse seos on üles ehitatud universumi paisumisele, siis ei ole võimalik, et universum tõmbuks kokku.

Ajalist järjestust on püütud defineerida veel *põhjus—tagajärg-seoste*le tuginedes. Kausalismi pooldajad peavad tagajärje järgnemist põhjusele universaalseks seaduseks (mitte pelgalt statistiliseks), kuid üldiselt ei ole da "põhjusliku seose" mõiste enda definitsioonis ühel nõul. Just selle tõttu on filosoofias ülipopulaarset põhjuslikkuse kontseptsiooni füüsikas vähe saadud praktiliselt kasutada. Mitmed autorid väidavad, et põhjuslikkuse seadus on pseudoseadus, sest kahest põhjuslikult seotud sündmusest lihtsalt nimetatakse põhjuseks see, mis mingi juba fikseeritud järjestuse järgi on varasem. Tegelikult olevat põhjuslikkuse seos sümmeetriline, sest teadvuse kohalolu eeldamata ei saa põhjus—tagajärg- ja eesmärk—vahend-seoseid üksteisest eristada.

Aja anisotroopsuse möönmine ei tähenda aja kulgemise tunnistamist. Ka füüsikaline ruum on anisotroopne (parema- ja vasakukäekolmikust saab ühe ära märkida elementaarosakeste spinnide abil), kuid keegi ei arva, et ruum mingis mõttes (väljaspool aega!) kulgeks.

Teoreetilisest informaatikast pakub käesoleva jaotise kontekstis huvi aja tagasipööramise küsimus. Loogilise programmeerimise keeles Prolog esitatakse ülesanded alati kujul: "leida lahend mingile relatsioonide komplektille". Lahendi otsimisel on aluseks nende relatsioonide loogikakeelsed definitsioonid. Lahendit potentsiaalselt kinnitavate loogiliste järelduvuste ahelad moodustavad puu. Et puus liikumisel pole ette teada, milline haru on resultatiivne, on Prologi interpretaatorisse ehitatud sisse automaatse *tagasivõtmise (backtracking) mehhanism* —

kui selgub, et uuritav haru on ummikharu, siis laskutakse puus alla tagasi lähima hargnemispunktini, kust väljub varem proovimata harusid. Tagasilaskumisel taastatakse täpselt varasemad olekud. Seetõttu on tagasivõtmise mehhanismi sageli mugav käsitada aja pöörjana.

Samalaadset nähtust kohtame ka sardsüsteemide teoorias, kus räägitakse *aja väänamisest* (*time warp*) (Jefferson 1983). Kui arvutisüsteem teeb mingeid tehteid nii, et ta keskkonda ei mõjuta, ning kui samal ajal keskkond palju ei teisene ega omakorda arvutisüsteemi ei mõjuta, siis võib vajaduse puhul arvutisüsteemi aega hiljutisse seisu tagasi väänata, samas keskkonna aega aina otse kulgeda lastes.

4. DETERMINISM

Denbigh osutab, et tuleb eristada *ontoloogilist* ja *episteemset* (ennustavat) *determinismi*. Determinismi mõistet on sellisel alusel selgitanud D. J. O'Connor, M. Bunge, H. Wilson, R. D. Bradley ja J. W. N. Watkins. Väidetavasti oli niisugune vahe teada ka juba Helmholtzile. Ontoloogiline determinism väidab determineeritust *in re*, episteemne aga põhimõtteliselt kõigestunnetatavust. Et ontoloogiline determinism on episteemse tarvilik eeldus, siis on arusaadav, et just ajalooline kogemus teaduse küllaltki heast ennustusvõimest on saanud ajandiks ontoloogilise determinismi teesi üldisele tunnustamisele.

Ennustamise aluseks saavad olla *seaduspärasused*. Seetõttu tähendab episteemse determinismi omaks võtmine tunnetusele põhimõtteliselt haaratavate maailma kirjeldavate seaduspärasuste olemasolu. Üldjuhul väljendavad niisugused seaduspärasused olekute ajalise järgnevuse tingimusi. Seoseis, mis väljendavad hilisemate olekute tingitust varasemate poolt, nimetatakse *põhjusslikeks* (*kausaalseteks*) (põhjus—tagajärg-seosed). Seoseid, mis väljendavad varasemate olekute tingitust hi-

lisemate poolt, nimetatakse *teleoloogilisteks* (eesmärk—vahend-seosed). (Teleoloogia tähendab usku, et maailm areneb eesmärgi- või otstarbepäraselt.) Nagu jaotises 3 märkisime, ei pea kõik autorid ajaliste tingimuste suundi objektiivseks, vaid vaatleva teadvuse maailmapildiga määratuks. Tunnetuse jaoks vastuvõetavate (haaratavate) seaduspärasuste ühisjooneks on see, et ei nad ei seo mitte globaalolekuid, vaid mingi alammaailma olekuid. Seega arvestab episteemse determinismi tees tööga, et teadvus ei suuda globaalolekuid niikuinii tunnetada ega mitte ka ennustamist nende tunnetatavusele rajada.

Ontoloogilise determinismi väidet esitatakse kahel erineval viisil:

(a) maailma suvalises piisavalt isoleeritud alammaailmas järgnevad omavahel identsetele olekutele identsed olekud;

(b) maailma kui tervikut iseloomustavad kategoorilised (s.t mittestatistilised) ja ajas invariantid seadused.

Sõnastus (b) muutub triviaalseks, kui lubame seadusi olla kuitahes keerulised. On ju kogu maailm tegelikult kirjeldatav vähemasti hiigelkeeruka valemiga, mis on samane maailma iseendaga (Bertrand Russelli argument). Sõnastus (a) on sisukam, ent problemaatiline, arvestades seda, et "piisav isoleeritus" pole range mõiste. Õieti saab (a) kontrapositsiooni kasutada "piisava isoleerituse" definitsioonina: kui mingi alammaailma ajaloos saab leida paari identsid olekuid, millele ei järgne identsed olekud, siis ütleme, et see alammaailm ei olegi piisavalt isoleeritud. Sõnastus (a) muutub sisukaks siis, kui osutub, et iga maailma alammaailm sisaldub mingis teemast mitte väga palju suuremas alammaailmas, mida võib pidada isoleerituks. Alles see tekitab olukorra, mis annab aluse praktilisele episteemsele determinismile — maailma iseloomustavaid seaduspärasusi võib sellel alusel rakendada globaalolekute küllalt lokaalsetel fragmentidel.

Alammaailmade tervikmaailmast sõltumatule seaduspärasele funktsioneerimisele toetub ka determinismi mõistmine C. A. R. Hoare'i, R. Milneri jt vastasmõju-protsesside süsteemide teooriates (nende teooriate ülevaadet vt Milner 1990). Determineerimatusest räägitakse neis alati konkreetse alamsüsteemi suhtes. Igat alamsüsteemi, mille ajaloos esineb identsete olekute paar, millele ei järgne identsed olekud, peab saama vaadelda suurema (s.t enama arvu olekuparameetritega) alamsüsteemi osana, mille samadele hetkedele vastavad olekud ei ole enam identsed. Terviksüsteem on alati determi-neritud.

5. MAAILMA SELETAMINE

Seaduspärasuste otsimine, millele eelmises jaotises viitasime, kuulub maailma seletamise valdkonda. 20. sajandi filosoofiat on suurel määral kandnud nn *positivistliku* maailmaseletamise idee. Erilise tõuke on positivism andnud formaalloogiliste meetodite arendamisele, mis on teoreetilise informaatika tugisambaks. Käesolevas jaotises osutame sellele, kuidas nii 20. sajandi teise poole filosoofias kui ka teoreetilises informaatikas on loobutud skeemist, mis algselt oli üks positivismi tunnuspostulaate.

Positivism (siin kirjeldatud Collieri entsüklopeedia alusel, *Positivism* 1985) on filosoofia suund, mis kuulutab teadmiste ainsaks allikaks empiirika ja eitab filosoofilise uurimise tunnetuslikku väärtust. Positivismi allikaks on David Hume'i empirism ja tema tekkimine on omalaadseks reaktsiooniks spekulatiivsele filosoofiale (nt saksa klassikaline idealism). Positivism kuulutab mõttetuks senise filosoofia probleemid ja seisukohad (olemisest, olemustest, põhjuslikkusest jne), mida nende kõrge abstraktsioonistme tõttu pole võimalik lahendada või kontrollida kogemuste najal, ning on seega anti-metafüüsiline. Positivismile on iseloomulik ka metodo-

loogiline monism, s.t idee, et kõiki teadusvaldkondi saab uurida sarnase meetodikaga, kusjuures metodoloogilise ideaali määravad loodusteadused. Termin "positivism" autor on Auguste Comte.

20. sajandi alul tõusis-arenes positivistlik mõtteviis *empirikrititsismis* ning seejärel kahes ühise nimega *neopositivistlikuks* kutsutavas koolkonnas — *loogilises positivismis* ja *loogilises empirismis* (siin iseloomustatud *Encyclopædia Britannica* alusel, *Positivism...* 1979). Neopositivismi järgi peab filosoofia tegelema teaduskeele loogilise analüüsiga. Niisugune analüüs peab asendama metafüüsika ja avama keele mõistete vahetu, empiirilise sisu. Analüüsi vahendiks on formaalne loogika. Metodoloogilise monismi ideest lähtudes mindi ka nn hinge-teaduste kallale (eetika, ajalugu, sotsioloogia), väärtusmõisted kuulutati tühiseks ja moraaliimperatiividele lähenedi puhtkonstateerivalt.

Neopositivism oli üheks peaosistest, millest kujunes *analüütiliseks filosoofiaks* kutsutav ulatuslik ja äärmiselt ebahühtlane 20. sajandi filosoofiline vool. Allpool osutame, et üks analüütilise filosoofia kahest peavoolust on kummatigi ühes aspektis positivismist jätkuvalt eemaldunud.

Analüütilised filosoofid peavad filosoofia ülesandeks keele analüüsimist, selgitamaks sel teel filosoofilisteks peetavate probleemide sisu. Analüüsil võib osutada, et probleem on tekkinud keele väärast kasutusest, s.t on pseudoprobleem, või et probleem ei ole filosoofia, vaid mingi eriteaduse probleem. Analüütilises filosoofias võib eristada kaht allvoolu, *konstruktivismi* ja *deskriptivismi*. Konstruktivistide eesmärgiks on loogikaliste "mudelkeelte" loomine, milles kahemõttelisused ja pseudo-probleemide sõnastamine osutuksid võimatuks. Deskriptiivsed ehk lingvistilised filosoofid seavad sihiks loomuliku (argi)keele uurimise, leidmaks keelendite kasutamise selliseid varjundeid ja iseärasusi, mis filosoofilisi probleeme lahendada aitaksid. Illusiooni loomuliku kee-

le kõiki rikkusi ammendava mudelkeele võimalikkusest nad ei hellita.

Positivismi alusskeem, millele ülalpool viitasime, on pärit Comte'ilt. See on *inimmõtte kolme arengustaadiumi seadus* (varem oli sellelähedase skeemi formuleerinud J. Turgot). Tema järgi läbib tunnetus ajaloos kolm staadiumi:

→ teoloogiline — muutusi maailmas ajendab personifitseeritud üleloomulike jõudude tahe;

→ metafüüsiline — muutusi maailmas ajendavad impersonaalsed abstraktsed jõud;

→ positiivne — kõik subjektid ja jõud jäetakse kõrvale ja piirduakse "sündinud faktide" konstateerimisega.

Eri staadiumide mõtteviiside heaks illustratsiooniks on gravitatsiooninähtuse seletused. Teoloogiliselt saab gravitatsiooni seletada mitmesuguste tähtede ja planeetide jumaliku tahtega üksteist ligi tõmmata või üksteisest tõukuda. Metafüüsiliselt seletatakse kehade liikumist gravitatsioonijõuga, kusjuures gravitatsioonijõu päritolu vastu huvi ei tunta. Gravitatsioonilmingute positiivseks seletuseks on loodusseaduseks tituleeritav matemaatiline võrrand. Positiivse mõtte jaoks on selle võrrandi autoriteedi piisavaks tagajaks asjaolu, et kõrvalekaldumisi temast pole kohatud. Probleem, miks gravitatsioon allub just niisugusele võrrandile, millele ta allub, aga mitte mõnele teistsugusele, ei lähe positivistile üldse korda.

Lingvistiliste filosoofide kohta väidab von Wright raamatus *Explanation and Understanding* (von Wright 1971), et nemad on muutunud järjest antipositivistlikumateks. Selleks annab talle aluse analüütilise filosoofia rüpes puhkenud vaidlus positivistliku seletusteooria ümber, mille kutsus esile C. G. Hempeli artikkel "The Function of General Laws in History" (1942), kus Hempel ajalooteaduse tarbeks esitas nn seadusega seletamise mudeli, mis sisuliselt oli Comte'i positiivse seletamise

mudeli ümbersõnastus. Hempel eitas intentsionaalsuse (kavatsuslikkuse) kohta sotsiaalteadustes ja see kutsus esile terava kriitika selliste hilisest Wittgensteinist mõjustatud lingvistiliste filosoofide poolt nagu W. H. Dray, P. Winch ja G. E. M. Anscombe. Need autorid kaitsevad hingeteaduste traditsioonilisi meetodeid ja pidasid tähtsaks väärtuse, intentsionaalsuse ja mõistmise kategooriaid. Sel alusel loeb von Wright neid lingvistilisi filosoofe lähedaseks hermeneutikutele.

Huvipakkuv on, et lingvistilises filosoofias toimunuga vägagi analoogiline "regress" Comte'i skeemi suhtes on aset leidnud ka teoreetilises informaatikas. Kui programmide loogilise spetsifitseerimise arengu algetalpil pandi ajalooajaloo kirja vaid programmi täitmisel "sündivaid" fakte, siis hiljem võeti kasutusele *aktsiooni* (sündmust ajendava jõu) ja veel hiljem *agendi* ehk *aktori* (jõudu rakendava subjekti) mõiste. Aktsioone oli vaja selleks, et spetsifikatsioon saaks arendada algoritmideks, ning agente oli paljuprotsessoriliste süsteemide tarkvara loomisel vaja selleks, et algoritme füüsilistele täitjatele laiali konfigureerida.

Kui programmi täitmise maailma vaadelda suletud teadvusetu ja jõuetu maailmana, siis saab programmis toimuva ainsaks seletuseks olla programmi ilmingute, s.o programmimaailma olekute ajaloo konstateerimine (positiivne mõtteviis). Kui aga arvestada, et programmi täidavad mingid agendid (protsessorid), kes toimivad mingeid tegevusi (programmiamme, aktsioone) programmimaailma kallal, siis saab uurida ka juba programmimaailma olekute ajaloo ning programmimaailma loojate (protsessorite) ja nende tegevuse vahekorda, mis kahtlemata on põnevam. Comte'i mõttes on viimane mõtteviis tõepoolest teoloogiline.

6. KOKKUVÕTE

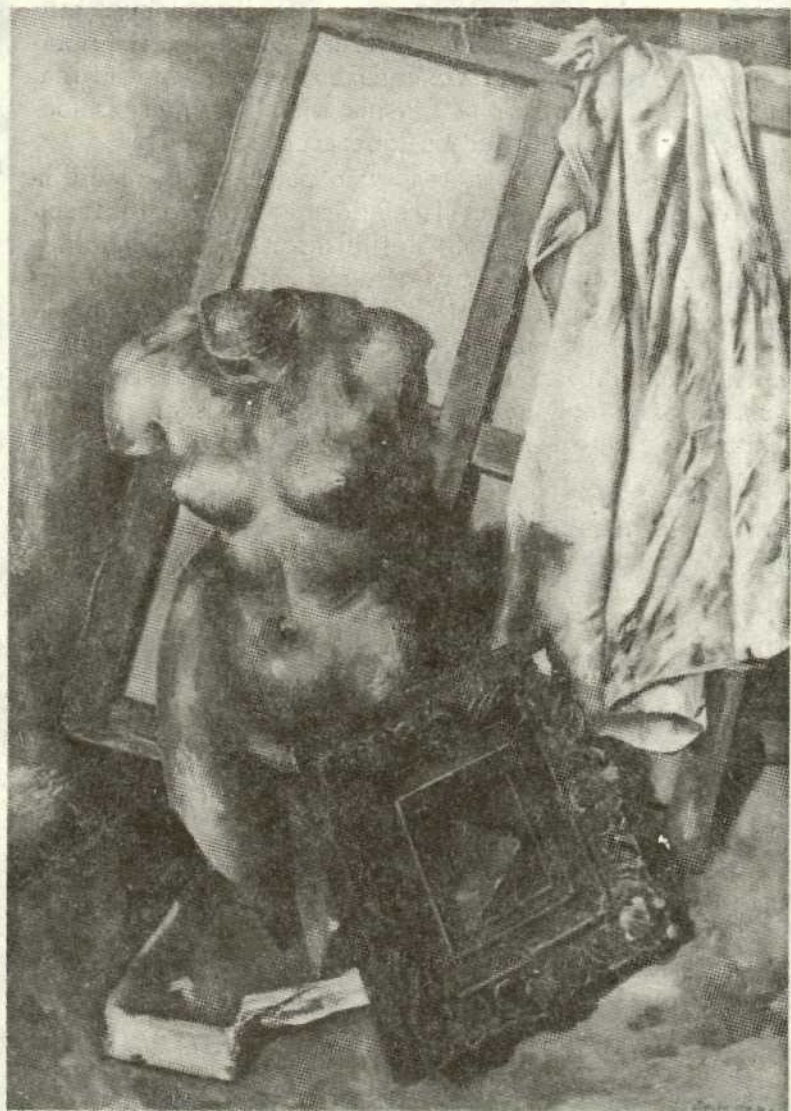
Eelnevas rõhutasime, et aega on kohane käsitleda teadvusepoolse konstruktsioonina (topoloogia, järjestu-

se või metriseeritud järjestusena) maailmaolekute hulgal. Vastavalt sellele, kas teadvus käsitab ennast maailma integraalse osana või maailma eemalt vaatlevana, tekivad psühholoogia ja füüsika ajad. Esimesi iseloomustab kulgevus, teised on lõpetatud antused.

Selgub, et vaatleva teadvuse paiknemine maailma suhtes oluline ka teoreetilises informaatikas. Samuti selgub, et mitmetel filosoofilistel küsimustel ja seisukohtadel aja kohta on sisukaid vasteid arvutiteaduses. Artiklis näitasime, et paralleelid kerkivad vähemasti niisugustes valdkondades nagu aegade üldine klassifikatsioon, petliku oleviku mõiste, aja pööratavus, ajaliste tingituste klassifikatsioon, determinismi teesi sisu, oleku—aktsiooni—aktori-mudel.

Kirjandus

- Bentham, J. van 1991. *The logic of time: A model-theoretic investigation into the varieties of temporal ontology and temporal discourse*. Dordrecht: Kluwer Acad. Publishers
- Denbigh, K. G. 1981. *Three concepts of time*. Berlin: Springer-Verlag
- Emerson, E. A. 1990. Temporal and modal logic. — J. van Leeuwen (ed.). *Handbook of Theoretical Computer Science*. Amsterdam: Elsevier Sci. Publ., pp. 995-1072
- Jefferson, D. 1983. Virtual time. — *Proc. Int'l Conf. on Parallel Processing*. Silver Spring, MD
- Milner, R. 1990. Operational and algebraic semantics of concurrent processes. — J. van Leeuwen (ed.). *Handbook of Theoretical Computer Science*. Amsterdam: Elsevier Sci. Publ., pp. 1201-1242
- Mõtus, L. 1990. Aja mõiste programmeerimises. — *Arvutustehnika ja Andmetöötlus*, nr 18 (10), lk 34-43
- Positivism and Logical Empiricism. 1979. — *Encyclopedia Britannica: Macropedia*. Chicago: Encyclopedia Britannica Inc., vol. 14, pp. 877-883
- Positivism. 1985. — *Collier's Encyclopedia*. New York: Macmillan Educ. Company, vol. 19, p. 292
- Time. 1991. — *The New Encyclopedia Britannica: Macropedia*. Chicago: Encyclopedia Britannica Inc., vol. 28, pp. 656-664
- Wright, G. H. von 1971. *Explanation and Understanding*. New York: Cornell University Press

Adamson-Eric. NATÜÜRMORT TORSOGA
(Õli, 1928)

ALGUS

Sissejuhatus

Aleksander Aspelisse. I

Mart Orav

1. Peipsi ääres urjadnikuks olnud Arnold-Nikolai Aspel (3. V 1877 Rõngu (või Kirepi vald) – 13. IV 1934 Tartu)¹ töötas 1920. aastail Tallinna ja Pärnu poliitilises politseis kas komissari või abikomissarina. Aleksander Aspeli õpetajale J. Westholmi gümnaasiumis Nigol Andresenile tekitas õpilase isa ameti teatavakssaamine alguses raskusi.

Küsisin ühe protsessi puhul temalt eneselt, ja ta vastas veidi häbelikult naeratades, et see on ta isa,

meenutab Nigol Andresen (N. Andresen M. Oravale 13. III 1983). Aleksander Aspeli suhted isaga olevat katkenud Tartu ülikooli tulles maailmavaatelise selgimise tõttu ([N. Andresen] A. Perovile 19. XII 1940. — ERA, R-14, 1, 933, 28; vt ka 933, 43); teistel andmetel lõi Aleksander Aspel perekonnast lahku ja jäi toetusest ilma abielludes (H. Vaganay teade 12. V 1986). Igatahes kinnitas haridusminister Nigol Andresen 1940. aasta lõpul A. Perovile:

Täna abi eest Nigol Andresenit, Aleksander Elangot, Rutt Hinrikust, Bernard Kangrot, Viktor Kõressaart, Anni Matsulevitšit, Danjel Palgit, Fanny de Sivers'i jt.

¹ Kuupäevad surmakuulutuste järgi *Postimehes*. 2. V ja Kirepi vald on kirjas EAA, 2100, 2, 43, 79; 3. V ja Rõngu KM KO, 63:1, 1/1.

Seega kuulub Aspel küll päritolult väga reaktsioonilisse ringkonda, kuid minu arvates — mida peaks võima tõestada näiteks Kirjandusmuuseumi direktor Lepik Tartus — ta on juba noorena enese sellest lahti rabelenud. ([N. Andresen] A. Perovile 19. XII 1940. — ERA, R-14, 1, 933, 28-29.)

Alma Aspel (sünd. Münd (Münt); 9. VI 1889 Mustvee — 30. XII 1968 Tartu) on kommenteerinud Nigol Andreseni kinnitust kooliaegse hea sõpruse kohta Aleksander Aspeliga niimoodi:

Ma teatsin seda siis ja olin Teile väga tänulik selle eest. Lugesin ka Teile kingitud raamatud, sest olin ise juba nooruseas selles vaimus kasvanud. Olen töölise laps. Minu isa oli äriteenija. Et mu kallil kadunud mehel küll töökoht halb oli. Oli ka tema töölisperekonnast ja hingeliselt hea isa oma pojale ja kallis mees minule. (Alma Aspel N. Andresenile 4. III 1966. — KM KO, N. Andreseni fond.)

Isa amet võinuks Aleksander Aspelile saatuslikuks saada 1940.–1941. aastal Prantsusmaalt Eestisse tagasi tülles.

Siin ta oleks muidugi areteeritud isa süütegude pärast, muidugi, kinnitab Nigol Andresen (N. Andresen M. Oravale 13. III 1983).

2. Aleksander Aspel abiellus 6. novembril 1929. aastal rätsepa tütre Helmi Preemiga (18. X 1906 Narva — 19. II 1990 Tartu). Tunnistajaks olid Mart Lepik ja Karl Saaret (Stockberg)². Helmi Aspel oli aastail 1917–1922 elanud Venemaal, õppides aastail 1920–1922 Kingissepas (a-ni 1922 Jamburg). Pärast õpinguid Narva ühisgümnaasiumis (1923–1927) immatrikuleeriti ta 1927. a Tartu ülikooli, kus ta õpiaineiks olid järgemööda inglise keel, ajalugu ja lõpuks prantsuse keel. Üliõpilasselts "Veljesto" liikmekandidaadiks sai ta 1929. aasta oktoobris ja liikmeks 1930. a veebruaris. Pärast eksmatrikuleerimist 1930. aastal taastati ta üliõpilaseks 1940. a sügisel. Ilmselt nõudis põhihoolt 24. X 1932. a perre sündinud tütar Rutt. 1930. aastail töötas Helmi Aspel lühemat aega Eesti Bibliograafia Asutise abijõuna ning kümnendi lõ-

² Esikohal on hilisemad nimekujud.

pul samas ametis Tartu Prantsuse Teaduslikus Instituudis. 1941. a suvest pidi ta TRÜ ajaloo-keeleteaduskonna Lääne-Euroopa rahvaste filoloogiate kateedri juhataja Ants Orase soovitusel saama instituudi raamatukogu jt varade alusel kateedri juurde moodustatava kabineti vanemlaborandiks. Prantsuse keele valdajana on Helmi Aspel eesti keelde kohandanud André Maurois' raamatu *Juta tuhande soovi maal* (Tartu—Tallinn: Loodus, 1938): Tema lõpetatud on ka Aleksander Aspeli tõlge André Maurois' ja Alaini teoseist *Kunst elada. Kunst olla õnnelik* (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1940) (A. Aspel A. Annistile 17. XII 1939. — KM KO, 218, 2:17, 1/1).

Veidi aega enne abiellumist oli Aleksander Aspel kirjutanud oma tulevasele naisele:

Helmi, meie ainus õige käskija on syda. Kui väeti on mõistus tema kõrval. Pidasin kaua aega mõistust ainsa väärtuslikkusena inimeses. Ta ei ole seda enam. Näen nyüd kui lage ja paljas ta on yksi, kui jõuetu, naeruväärsuseni armetu. Mõistus ei ole suutnud toota kunagi yhtki tõelisel suurt hetke inimelule, mõistus on loonud vaid mehhanisme, hästikäivaid, korrapäraseid. See on aga nii kaugel elust, inimese verekyllastet elust. (A. Aspel H. Preemile 16. VIII 1929. — Koopia KM KOs.)

Järgmise kümnendi lõpul sundis süda teda tundeid väljendama teisele.

Lüüvi, usud sa, et oled mulle kõik, mida ma sügavaimalt igatsen? Jaa, enne kui ma polnud sind leidnud, oli mulle õige vähe maailmast üle jäänud. Pisut skeptilist muiet ja intüümseks varjupaigaks illusioonideriik või lõbustus unustuseks. Alates meie esimesest sõidust Kvistenthali, mäletad?, kui jõime kristalkümmelit, võttis aga kõik see, mida arvasin illusiooniks ja mänguks, viiv-viuvult imeliselt tõelise kuju. Ja siis jõin selle tõeluse hingeõhku sinu huultelt, su käevartelt, õlult, su rindelt, kogu su hõõguvalt kehalt. Mu kallis, olin hingepõhjani vapustatud ja ekstaatiliselt rõõmus. Ja sealt peale, armsam, oli mu tahtel siht ja mõtteil selgroog: kaitsta seda hindamatut varandust, mille olemasolult sa olid tõstnud kätte. Olen nii rõõmus, et ma seda sutsin nii paljude vaenlaste vastu, millest mõned pesitsesid isegi minus endas — mõtlen oma kartlikkust ja liig kergelt mõjutatavust, eriti kui mõjutatakse kohusetundele ja kaastundele apelleerides. — Ah, aga kõigi nende heitluste eest elasin vastutasuna oma elu kõige täielikumalt rikkad hetked sinu läheduses. Ja kui ma su silmis tabasin seda kummalist igatsushelki, siis tundsin enda ees avanevat ääretute võimaluste silmapiiri,

mis ulatub kuni muinasmaailmani. Mul on tunne, et kõik meie kohtumised, kui meil õnnestus oma ümbrusest vabaneda, viisid meid muinasjutulise piirini. Armsam, ja see kõik on annud mulle usu kauni, õnnestava ja isegi igavese tõeluse väärtusse. Seda tuleb suuta ainult väärida,

kirjutas Aleksander Aspel 4. novembril 1938. a Pariisist Liivia Orasele (vt temast Lüüs 1992).

Pariisi-käigult pärast Teise maailmasõja puhkemist kohe Eestisse tagasi pöördunud Helmi Aspel elas Tartus pärast sõdagi, abielludes Léon Vaganayga (15. IV 1909 Dunkerque – 8. V 1951 Bourg-en-Bresse), kes alates 1932. a sügisest oli olnud Tartu ülikooli õppejõuks (vt temast Sivers 1978). Aleksander Aspeli tütrele Rutt Leisil on pojad Andrus (sünd. 1959) ja Tiit Leis (sünd. 1962).

1961. aastal kirjutas Aleksander Aspel oma tütrele August Annistile:

Olin õnnelik kuuldes ta röömsast loomusest. Mul pole teisi järeltulijaid. Neid on rohkem õpilaste kui liha ja vere näol. Kuid tean kui õnnestav ja noorustav võib olla otsene elu oma lastega. Mõistan su rahuldustunnet. Kuid su enda elu teostused, mitte saavutused (mis on kõrvaline) on niigi olulisemad kui sa ise arvad. See mis sulle on vähene, idaneb teistes ja teisiti. Selles see elu ime ongi, ikka teisiti kui plaanitud. Ime ja võib olla tähendus. (A. Aspel A. Annistile 2. XII 1961. — KM KO, 218, 2:17, 2/3.)

3. Rudolf Põldmäe sõnutsi ei olnud abiellumine 21-aastase üliõpilasena tollal tavaline. Aleksander Aspeli sissetuleku andis tegevus nn literaadiliseandiku või vabakutselise literaadina. 1930. aasta alguses on ta elatusallikana nimetanud juhuteenistust ajakirjanduses (kuni 45 kr kuus) ning märkinud, et vajab ametikohta. Keskmisest kuusissetulekust (40–50 kr) kulus korterile 20 kr, söögile 20 kr, õpperahale, õppevahendeile, riie-tusele jm 10 kr (EAA, 1776, 1, 675, 141). Igatahes ei kavatsenud ta 1931. a kinnituse järgi “sugugi alistuda majanduslikkude murede survele.” (EAA, 1770, 1, 110, 11p.) Hiljem tuli sissetulek pingelisest kirjanduslikust tööst, stipendiumidest ja väikesepalgalistest ametikohtadest (Akadeemiline Kirjandusühing, Prantsuse Teaduslik Instituut), kuid kasutada tuli ka vekslilaene. Ilm-

selt täienes Aleksander Aspeli bibliograafia nii ka eelkõige rahasunnil tehtud töödega. Ants Oras on hinnanud Aleksander Aspeli kirjutatud raamatuid nii:

Iseloomustav on seik, et need osalt elatumissunnil koostet töö polnud siiski ühelgi juhul pelgad kompilatsioonid, vaid et kõigist käis läbi kirgas mõttejoon ning et kõiki elustas isikupäraselt teravapiirdeline, innukas stiil. Neis kõigis ilmnes sünnipärase esseisti talent, ning neis oli kõikjal tunda avarat euroopalikku mõttetult. (Oras 1958: 3.)

4. Maja Mustvees, kus Aleksander Aspel 10. VI 1908. a sündis, on ta iseloomustanud sõnadega "väike, madal ja hall". Aasta pärast kolis pere Alatskivi lähedale Mustjärve kaldale. Varsti muutus elukoht jälle — seekord asuti ligidusse Martha von Rathlefile kuuluvasse Kokora mõisa.

Mõisa sydames lillelise rõduga härrasmaja, sellest pargiga lahutatult aga mustusse upuvad, porihallid moonakatemajad, kus suvisel keskpäeval võis tihti läbi akna näha vanemate tööloleku ajal põrandale ninad koos magama jäänud mudilasi, kellede ainus kate — särgijupp — oli pyherdunud lõua alla jättes kärbeste söödaks teiste söödikute isujälgedest heredalt punetavad kehad,

on Aleksander Aspel meenutanud kasvukeskkonna kontrastsust (EAA, 1770, 1, 110, 8&8p). Need moonakalapsed jäid ta kaaslasteks koolini.

1916. aasta jaanuarist kuni kevadeni õppis Aleksander Aspel venekeelses Mustvee apostliku õigeusu kirikukoolis. Vahepeal olid vanemad asunud elama Kallastele. Nõnda möödus teine klass aastal 1916–1917 Kallaste ministeeriumikoolis. Venemaa revolutsioonisündmused kajastusid elavalt Kallastelgi. "Lipud, rongkäigud, marseljees," on selle kohta öelnud Aleksander Aspel. 1917. a juunis lahkus perekond sealt urjadnikust isa tõttu, sest teda kui vana võimu esindajat oli hakatud ähvardama ja kavatsetud luua koguni tribunal. (EAA, 1770, 1, 110, 8p.) Rahulik ei olnud sihtkoht Mustveegi (vt Majak 1975: 72–73). Kolmas õppeaasta möödus Mustvee eesti algkoolis (1917–1918) ning neljas ja viies Eesti Hariduse Seltsi reaalkoolis sealsamas (1918–1920).

Muutlike aastate tausta meenutas Aleksander Aspel 1931. aastal:

Ajad pillutasid tugevasti. Tulid sakslased, läksid sakslased; tulid punased ja läksid jälle, tulid valged ja jäid. Oli mahalaskmisi valgete poolt ja jääalla toppimisi: poodud arvatavaid kohalikke punaseid rippus nädalate viisi kesktalvel osaliselt mahapõlenud kyla ahervarte kylge riputatult. Kooli minnes olid need võidukate valgete võidumärgid koolipoistele auvahtideks, keda ulakad käisid narrimas ja kelledega teisedki harjusid õige pea. Praegu seda kõike mäletada on ometi õudne, peaaegu häbi. (EAA, 1770, 1, 110, 8p&9.)

24. veebruaril 1922. a vabariigi aastapäeva paraadi puhul meenutas Aleksander Aspel päevikus Eesti Vabariigi sünniaastat:

Sel ajal oli ärevus oma olemasolu eest, oli hirm ja ei tea veel mis, polnud korda, polnud valitsust; kuid nüüd: südames rahu, rõõmus meel, kord eeskujulik, kuhu vaatad on ikka näha igal pool valitsuse kätt. Meel tunneb rõõmu Eesti arenemisest selle nelja aasta jooksul. Mis oli Eesti siis (24. II. 18)? Võib ütelda "mitte midagi". Ta oli aga süiski: ainult nimepidi. Igalpool oli Vene võim veel alles. Ta ei püsinud ka nimepidi. Paar päeva, ja Saksa okupatsioon väed okupeerisid tolleaegse "Eesti". Meelde tuleb Vabadussõda. Oh seda ärevust. (A. Aspeli nooruspäevik. — Koopia KM KO.)

5. Eesti Vabariigi rajamine koondas Tallinna palju ametnikke. Ilmselt isa uue töökoha tõttu kolis 1920. aastal sinna Aspelite peregi. 20. septembrist sai Aleksander Aspelist J. Westholmi eragümnaasiumi õpilane. Selles humanitaarkoolis, kus veel õppisid peamiselt vaeste perede lapsed, lähtuti õpetuses ja kasvatuses rahvaerakondlikust, kristlikust ja rahvuslikust vaimust. Vastavalt oma põhimõtetele püüdis direktor õppetöös klassikalisele pärandile toetudes ning õpilasi välismaailmast eraldada püüdes hoida neid eemal ajaküsimusist ja poliitikast. Nii kultuurilise kui poliitilise tähtsuse tõttu hinnati koolis prantsuse ja üldse kogu romaani kultuuri. Arvestati kirjanduse, kunsti ja muusika olulist mõju noortele ning kunstide mõistmise ja nautimise oskust peeti haritud inimesele vajalikuks. Ka püüdis direktor panna rõhku keeleoskusele, mis võimaldaks suurkirjanduste teoseid algkeeles lugeda. Nõnda oli kesksel kohal keelte (saksa, prantsuse, inglise või vene ja vabatahtli-

ku ainenä ladina keel) ja kirjanduse õpetus, suurem kui teistes koolides oli ka joonistamise (koos kunstiajaloo) ja laulmise (koos muusikateooria ja -ajaloo) tundide arv. (Vt *Jakob Westholm...* 1937; Uustalu 1982; Aastakümnete... 1983; Kultuurimaastiku... 1983.) Gümnaasiumi lõpuklasside õpilased olevat olnud Tuudur Vetti-ku töö tulemusena võimelised kirjutama koguni muusikadiktaate (Männik 1975: 124).

See mida Westholmi kool pääle võrdlemisi soliidse aluse edaspidiseks võõrkeelte õppimiseks andis, olid peamiselt sellised asjad, mis inimesele aitavad elu ilusamaks teha, kuid millest eluvõitluses konkureerimiseks siis palju abi polnud,

on iseloomustanud Evald Uustalu (1982: 60).

Aleksander Aspel oli juba kooli tulles osanud vene ja saksa keelt. Suhetes kooliga jäi ta alguses üsna inertseks. Ka ta päevikusse on puberteedia probleemide kõrval jõudnud alguses vaid üksikud avaramad seisukohavõtud. Nii on ta 1922. a mais pidanud vajalikuks mainida Viktor Kingissepa vangistamist ja mahalaskmist, sama aasta juunis aga Saksa välisministri Rathenau tapmise fakti. Koos klassivend Karl Saaretiga (sünd. 1908) anti 1920–1921 õppeaasta talvel välja klassiajakirja "Torupill". Karl Saaret on Westholmi-aja kohta (1920–1926) kirjutanud:

Ning nende kuue aasta üle [---] oleksime võinud kirjutada mälestused A. Aspeliga koos ühes eksemplaris (EAA, 1770, 1, 110, 203p).

Õppetöoga kodusel ning raamatuist vallatud poisil raskusi ei olnud. Esimese Tallinna-aasta kiindumusi iseloomustavad hoopis kasvua seiklusihaga seonduvad märksõnad Kaptän Marryat, Jules Verne, Mayne Read, Sherlock Holmes, Arsène Lupin, paljuseerialine film *Hallvaim* ja vastavad omaette mängud. Aasta pärast täiesti tubaseks muutununa hakkas ta valmistama paberinimesi ja mängima nendega kõike loetut: ajalooteseid, ajalehti, romaane. Rohkem kui tuhande mehikesega oli tal olnud kavas "mängida järele maailma kõigi rahvaste ajalugu". Viimasest oli ülevaade tänu kooliõpetusele ning linnaraamatukogu "suurtele" ajalugudele. Grandioosne

plaan ahenes küll uusajast läbi uusima aja ja 20. sajandi vaid maailmasõjani. Pärast paari prantsuskeelse kokkuvõtte lugemist linnaraamatukogus jõudis Aleksander Aspel alustadagi, kuid üritatu jäi 16. eluaasta lävel pooleli: selle naersid välja tuttavad samaealised tüdrukud. (EAA, 1770, 1, 110, 9&9p; A. Aspeli nooruspäevik 15. VI 1923.)

Põhjusi oli teisigi. Hiljem on ta meenutanud:

16-das eluaastas see kõik hakkas tekitama aga mingit reaktsiooni: olin olnud täiesti yksi, õdesid-vendi mul polnud, ja kooliski polnud saanud sõpru, kellega oleksin rohkem läbi käinud. Nyüd hakkasin tundma vajadust kaaslaste järgi [---]. (EAA, 1770, 1, 110, 9p.)

Koolis oli 1920. aasta veebruaris asutatud Õppurite Ring, mis pidas alguses sihiks õpilaste vaimset ja kehalist, hiljem aga moraalselt ja intellektuaalselt arendamist. 1920. aastate alguses hõlmati 30–50 enamasti 14–20 aasta vanust VII–XI klassi õpilast (üldse õppis siis koolis pisut vähem kui poolsada poissi) ning täiskarsklasist õpetajaid. Peeti juhatuse, täiskogu ja kõnekoosolekuid, ringil oli ostude ja kingitustega täienev raamatukogu, anti välja ajakirja “Edu” jm. (Vt *Jakob Westholm...* 1937; EAA, 2223, 1, 92; 2223, 1, 331.) Viimase pea- ja vastutav toimetaja oli aastail 1922–1923 Theodor Männik, tegevtoimetaja Heino Uuli ja toimeetusliige Aleksander Aspel. Viienda aastakäigu (1924–1925) teises (arvatavasti sügis-)numbris leidub teade, et Aleksander Aspel valiti täiskogu koosolekul ajakirja vastutavaks ja peatoimetajaks. Lisaks varasemaile ilmus ajakirja aastail 1922–1923 neli numbrit, 1923–1924 kaks numbrit, 1924–1925 kolm numbrit. 1925. ja 1928. aastal avaldati õpilaste töid sisaldavad aastaraamatud. Neist teise tegevtoimetaja oli Ilmar Rebane (vastutav toimetaja Mihkel Tedre), alguses oli selles ametis olnud aga Helmuth Valdmann (Valdmann) ja siis Aleksander Aspel (vt EAA, 2223, 1, 500).

1922. aasta veebruari alguses toimunud Õppurite Ringi täiskogu koosolekul otsustati likvideerida spordi-

osakond (seetõttu lahkus ka hulk liikmeid iseseisvasse spordiringi) ning uues põhikirjas eelkõige lähtuda liikmete vaimse arendamise eesmärgist. Uude juhatusse valiti esimehena Theodor Männik, esimehe abiks Richard Mast, uuea sekretäriks Aleksander Aspel, laekuriks E. Aser, liikmeiks Gustav Tiedeman ja Eduard Vilibert. Ringi töös osales eesti keele ja ajaloo õpetaja Voldemar Mettus, kes pidas kaks loengut ("Kuidas inimese iseloomu ta välimuse järele taibata", "Kuulsamad ettekuulutajad"). Peale tema on kõnelnud veel Theodor Männik — "Sotsioloogist". (EAA, 2223, 1, 92, 19-21.)

1923. aasta sügisest hakkas J. Westholmi gümnaasiumis eesti keelt ja kirjandust õpetama Nigol Andresen, kes oli juba siis aktiivne sotsialist, teatritegelane ja publitsist (sünd. 1899). Kooli senise traditsiooni taustal oli erandlik nii ta pedagoogiline kui ideoloogiline käitumine. Rudolf Põldmäe on kirjutanud:

Olime harjunud nägema pedagooge vaid sabakuuis ja prillidega, aga tema tuli kõigepealt inimesena, üheväärilisena seltsimehena. Modern vaimu ja kritiseerivalt mõtleva intelligendi ilmasuhtumine on äratanud meis mõneski õige suuna. Kelles nägi ta vähema väärtuse, see võeti kultiveerimisele ja talendid saavutasid oma hülgenumbrid.

Reform algas igapäisest õppekavast. Kivinend ja murduv valesuuni taotlev kirjandusloo käsitlemine sai elavaks ideede kaalutlemiseks ja ilmavaateliste väärtuste loomiseks. Keeleuenduslised suursaavutused pandi maksma kaalutunnustuse juures... (EAA, 2223, 1, 92, 23p&24.)

Ilmselt sai siit iseloomuliku mündi ka Aleksander Aspeli keelepruuk. Teisal on Rudolf Põldmäe iseloomustanud Nigol Andresenit:

Oleks asjata siin seda meest iseloomustada ja kiita odavate sõnadega — teda tuntakse küllalt hästi, et mõista ta isiku tervendavat mõju eksivale hingedele. Algul ta torkas mõnesse valutavasse paisesse, kuid hiljem hakkas arstima neid hoolega. Leidis minus kogemata vähesed väärtused, kooris need lahti roostest ja uduist ning saatis nad tõhe. (EAA, 1770, 1, 110, 180p.)

Paremate õpilaste kasutada oli Nigol Andreseni raamatukogu ning Aleksander Aspelgi kasutas seda "üs-

na laialt" (Aastakümnete... 1983: 93–94; N. Andresen M. Oravale 13. III 1983).

Oma suhetest raamatutega kirjutab Aleksander Aspel 20. juulil 1923. a päevikus:

Õnn on minuga. Sain muretseda omale raamatuid. Mitte küll palju, aga siiski sain ja olin sadakakskümmendtuhat kordselt õnnelik. Tunnen kuid armastan raamatuid, missugune õnnelik tundmus valdab sind kui hoiad käes uuestiostetud, paberilõhnaga raamatud. [...] Kui kurb, et ei ole raha, aga ma ei nurise. Kust võtavad mu vanemadki. Papa saab küll 13.000 (umbes) Mrk. kuus palka, aga kõik kulub söögi, elutarvete ja korteripeale ära, nii et raamatute peale mulle midagi ei jätku. Isegi kui riideid ja jalanõusid tuleb osta, siis vajab see suurt pingutust ja mamma kelle kaelas kõik majandus on juba äärmiselt närvlikuks muutunud alatise (kuu lõpul) rahapuuduse pärast. Kavatsen kuidagi viisi tunde andma hakata, et omale tasku, aga ei see olgu tagaplaanil, raamatu raha teenida. Janunen raamatute järele. Mu vanemad on aga siiski mulle palju võimalikuks teinud oma jõu seisukohalt vaadates. Isegi nüüd ostetud raamatute päale olen neilt aeg ajalt umbes 350 Mrk. saanud. Oleks mul nüüd vähemalt 500 Mrk-gi küll oleks ma õnnelik.

1923. a sügisel käis ta iga päev raamatukogus raamatuid ja lugemissaalis *Times*'i lugemas (A. Aspeli nooruspäevik 16. IX 1923.)

Õppeaasta 1923–1924 sügisel oli Õppurite Ringi juhatuses samas ametis esimees ja sekretär, laekuriks Eduard Vilibert, abiesimeheks Erik Pöld ja vabaliikmeks direktor Jakob Westholm. Theodor Männik haigestus ja lahkus ka ringi juhatusest. Vähesest tegevusest on nimetada vaid Nigol Andreseni ("Carlo Gozzi ja tema näidendid") ja Jakob Westholmi ("Muljeid Itaalia reisult") referaate. 1924. a kevadel võttis Aleksander Aspel enda peale ajakirja *Kevadik* tellimuste vastuvõtmise ja levitamise koolis (EAA, 2223, 1, 448, 143).

Aastast 1924–1925 ilmestasid Õppurite Ringi tegevust aga Nigol Andresen ja tema ümber koondunud õpilased. Ringi juhtis nüüd kaasõpilaste sõnutsi "energiline ja hulga teadmistega varustatud", "suure töövõimega" Aleksander Aspel, sekretäriks klass tagapool õpiv Rudolf Pöldmäe, abiesimeheks viimase klassivend Huko Lumet (Hugo Lübek) ning laekuriks Aleksander

Aspeli klassivend Richard Koolmeister. Ringi liikmeile deklaratsioonina esitatud tegevuskava sisaldas näidendid, vaidlusõhtuid, näitlikke kohtuid, joonistusvõistlust jm. Viimane, nii nagu ka kirjutamisvõistlus teemadel "Ideaalne inimene" ja "Ajaloo vapustuse jäljed kirjannikkude tõis" jäi osavõtjateta. Elavalt osaleti aga kohtupidamises Mait Metsanurga jutustuse *Jumalata* (1921) tegelaste üle. Kõik kolm esitatud referaatigi olid kirjanduslikud: "V. Koskenniemi ja üldse Soome kirjandusest" (Nigol Andresen), "W. Shakespeare" (Aleksander Aspel, Leo Kents (Rudolf Põldmäe klassivend), Rudolf Põldmäe), "J. Miltoni 250. a. surmapäevaks" (autor mulle teadmata). Raamatukogu täiendati oluliselt teadusliku kirjandusega. Nende raamatute ja referaatide raskuse tõttu eemaldus ringist hulk nooremaid õpilasi.

Õppeaastal 1925–1926 jätkas gümnaasiumi lõpuklassis õppiv Aleksander Aspel tegutsemist Õppurite Ringi esimehena, endised olid ka abiesimees, sekretär ja laekur. Juhatusse lisandusid sekretäri abina Karl Saaret, laekuri abi H. Karro (ilmselt Aleksander Aspeli klassivend Heinrich Karu) ja vabaliige H. Valtmann (ilmselt 1928. a lõpetanud Helmuth Valdmann). Koolijuhatus määratud ringihooldaja kohale paluti direktor Jakob Westholm. Arvatavasti põhjustas selle ameti loomise ringi töös avalduma hakkav sotsiaalne ja päevakajaline tendents. Peeti referaate, mis äratasid juba üldisemat huvi: "Ideaal, usk ja piibel" (Richard Koolmeister), "Spiritism ja hüpnootism" (Boris Kuusik), "Honoré de Balzac" (Johannes Kask), "Emile Zola" (Huko Lumet). Ringi aastapäevaaktusel kõnelesid Aleksander Aspel ja Julius Elango. Kitsam "Ei"-ring korraldas Romain Rolland'i 60. sünnipäeva aktuse, kus kõneles Richard Koolmeister ja esitati katkend Rolland'i sõjavastasest draamast *Aeg saabub*. Ilmselt hakkas see tegevus laiemais ringes seostuma sõnaga "sotsialism". Nii on kaasõpilane Albert Vilson iseloomustanud Rudolf Põldmäe tööd ringi juhtimisel (1926–1927) kui Nigol Andreseni mõjul ja

Aleksander Aspeli algatusel tekkinud Henri Barbusse'i "kultuse" ja seega ühtlasi "üldise sotsialismi" süvendamist. (EAA, 2223, 1, 92.)

Aastail 1924–1926 olid Õppurite Ringis juhtivalt tegutsenud poiste vaimukooliks tegelikult hoopis kitsamad koondumised. Need said alguse õppeaastal 1924–1925, kui Nigol Andresen koondas kolme viimase klassi õpilasi kirjandushuviliste alaringi. Koguneti kolmapäeviti, millest saadi nimekski "kolmapäeva-grupp". 1924. a sügispoolaastal tegutseti kirjanduse õpiringina Õppurite Ringi juures, pidades 15 koosolekut umbes 10 osalejaga igal. 1925. a kevadpoolaastal oldi kirjas draama õpiringina ning peeti 20 kogunemist, samuti keskmiselt 10 osalejaga (EAA, 2223, 1, 331, 27p&34). Albert Vilson on *J. Westholmi Gymn. aastaraamatus* kirjutanud, et õppeaastal 1924–1925 asus Aleksander Aspeli

isiklikul algatusel ja juhtimisel tööle draama osakond, õppides teooriat ja tehes lavastuse katseid,

kuid lõpetas töö "huvi puudusel" (EAA, 2223, 1, 500). Aleksander Aspel on ise nimetanud teise põhjuse, miks õpiringi töö 1925. a suvel katkes: Jakob Westholmi veto (EAA, 1770, 1, 110, 10). Nigol Andresen eitab seda:

Vestholmi vetot muidugi ei võinud olla, sest ring töötas tema koolis ja kõige eest vastutas direktor. Küll oli V-1 vahetevahel ütlemist kirjanduse õpetamise kohta (N. Andresen M. Oravale 13. III 1983).

Rudolf Põldmäe on seda koondumist nimetanud õpiringiks väliskirjanduse tundmaõppimiseks. Ta meenutab:

Ringi juht jagas teemasid ja varustas referente raamatutega, mida tal leidis külluses. Tutvustasime üksteisele kaasaegseid demokraatlikke kirjanikke ja ühiskondlikke võitlejaid R. Rolland'i, H. Barbusse'i jt., isegi Bertolt Brechti, kellest meie kirjanduslik avalikkuski veel palju ei teadnud. Siin hakkas oma keele- ja muu andekusega silma paistma Aleksander Aspel, [--]. (Aastakümnete... 1983: 93.)

Uuema väliskirjanduse referaaditeemadest on Aleksander Aspel ise meenutanud selliseid autoreid nagu Tolstoi, Romain Rolland, Ernst Toller, Gerhard Hauptmann,

Franz Werfel, ta ise oli kõnelnud Shakespeare'i eluloost ja Henri Barbusse'ist.

Huvi keskpunktis polnud aga mitte puhtkunstilised probleemid, kuigi katsetasime kõik ka luuletõlgetega õnne (Rudolf Põldmäe, mäletan, saavutas selles eriti häid tulemusi), vaid ilmavaatelised ja eetilised küsimused, eriti Tolstoi ja Rolland'i kaudu. See oli täiesti uus maailm, mis nyüd avanes: olid leidnud kaaslasi kelledega sind sidus huvideyhtlus ja hakkasid saama esimesi märkeid maailma asjade yle. Peaaegu joobumuslik vaimustus saatis igakordset kesknädala õhtust tulekut koju ja nähes kõiki teisi inimesi nii rahulikena ja kõnelevatena hoopis teistest ja igapäistest asjast, mõtlesid: "Kui imelik, nad ei tea sellest kõigest vist mitte midagi, sest muidu nad poleks nii nuiaid." Ja olid rõõmus ise ja õnnelik, "yle neist teistest",

on meenutanud Aleksander Aspel (EAA, 1770, 1, 110, 10).

Õppeaasta 1925–1926 veelgi ahtamat koondumist iseloomustavad kolme sõbra enda mälestused. Aleksander Aspel on kirjutanud ajast pärast õpiringi töö lõppemist 1925. a sügisel:

Kuid meis oli ärganud jänu. Hyljates ükskõiksemad liitusime viiekuuekesi tihedamaks grupiks ja hakkasime koos käima minu poole (olin siis korteris Mereasjanduse peavalitsuse maja ylemisel korral sadamas — vanemad olid asunud Pärnu). Andsime välja iseenda jaoks käsikirjalist ajakirja pealkirjaga "Ei" (mis pidi tähendama keeldumist osa võtta kõigest praegusaja inetustest),³ kõnelesime ja vaidlesime hilise õhtuni, pyydsime ühiselt tõlkida Brjusovi, Jean Cocteau'd j.t. ja jätkasime oma kõnelusi kylmas ja tuisuses öös saates yksteist koju, ilma et keegi oleks koju sisse läinud. Koolis tegutsesime õppurite ringis korraldades R. Rolland'i 60. a. synnipäeva aktuse ja etendades sel puhul katke tema draamast "Aeg saabub". Pean kõnelema siinkohal kogu aeg tarvitades "mina" asemel "meie", sest mind kui yksikut, isetahtelist, enam või veel, ei olnud. Viis või kuus, mis meid oli (Stockberg ja Põldmäe nende seas), seisime kõik avahingi yksteise kõrval, võttes vastu kõik mida olukorrad vähegi andsid. Me vahel ei olnud enam ise-olemist, yksiku rõhutamist, ei olnud juhti ega eestvedajast, olime sulanud väikeseks kollektiiviks, ja see kõik oli teostunud iseenesest, selle mõttehoo kaudu, mis oli vallanud meid yhiselt ja igayhe täielikult.

³ Nigol Andreseni teada kirjutati ajakirja "Ei" ühes eksemplaris ja selles peaks leiduma Aleksander Aspeli ilukirjanduslikke töid. (N. Andresen M. Oravale 13. III 1983.)

Muidugi, me mõtted olid väga algelised ja lihtsad ja nendegagi tuli meil maadelda tundide kaupa kuni neist hakkas kristalliseeruma midagi selguse taolist. Ja selgus oligi see, mida jänunesime ja mis oma tulekulubadusega haaras meid täiesti. (EAA, 1770, 1, 110, 10&10p.)

Karl Saaret:

Keskkooli viimases klassis [1925–1926] tegin läbi kaunis ränga murangu. Küllap see oli eesti keele õpetaja Nigol Andreeseeni mõju, et tekkis rühm, kes võttis endale nimeks — “Ei”. Sõna “Ei” ütleb juba ise, milline oli temasse kuuluvate elukäsitlus. Käisime õige tihti koos Aspeli juures. Seal siis arutasime maailma probleeme. Eitasime kogu oleva. Olime vihased kõikide vastu, kes mõtlesid teisiti kui meie. Oli oma ajakiri. Sisuks — peaaesjalikult uuem sotsiaalseid vahekordi käsitlev kirjandus. Barbusse oli meile jumal.

Püüdsime avaldada endid ka koolis. Endine karskuring muudeti kirjanduslikuks ja osalt sotsiaalseid probleeme arutavaks. (EAA, 1770, 1, 110, 204.)

Rudolf Põldmäe:

Tormasime senitundmatute vaimukangelaste kallale, keda neelasime rohkem kui suutsime seedida. See kosutas ja äratas endaski tuha all hõõguvad lõõsad. Võtsime yle ilmetu õppuryhingu, tegime selle maailma probleemide lahingväljaks, leegitsesime ja panime kihama laisa ymbrusegi. Keskkooli celviimane õppeaasta [1925–1926] on mu viljakamaid ja energilisemaid aegu. (EAA, 1770, 1, 110, 181.)

28. augustil 1925. a on Aleksander Aspeli päevikus isikliku elu päevasündmuste arutelu lõpus kirjas järgmine seisukohavõtt:

Veel midagi, mis võiks öelda mu iseloomu ja elupilgu kohta midagi. Armastasin jalutada prl. Irdt'iga muusikal ja sellepärast, et ta käis väga ilusti riides, oli sääljures sirge, ilus vaadelda. Mul on piinlik kui kõrval sammub preili kes kisub õlgu pysti, käib hobusena, riietub mitte erakordselt valitult. Olles kindel, et see vaatekoht on iseloomulik ka paljudele teistele olen hakanud end tõsiselt kasvatama äärmuseni viisakaks, väliselt laitmatuks.

Tänavu olen abiturient ja see tiitel tähendab juba esimest sammu seltskonna eeskotta. Tahan kindlasti aru saada selle sammu tähtsusest, kui tähtis see on seda sammu astuda laitmatu viisakusega, *seltskondlise efektiga*, sisemise eeskujulikkusega. Et seda saavutada peab end harjutama systemaatilisel, peab kasvatama maitset, ehitama yles oma eeskujulik *mina*, arendama välja kehalik ja vaimline intelligents. Sellest kindlast sihist ei tohi kalduda kõrvale, peab pidama alati silmas põhimõte, peab hoiduma halvast kõrvalmõjust, peab hakkama ise selleks kõrvalmõjuks,

kuid vastupidi häaks. Meie abituriumid on väljendand tihti kalduvusi pätjoostumise poole, on kandnud selget kaagilikku ilmet ja ses suhtes Vestholmi tänavusel abituriumil hakata võistlema teistega oleks mõtetu, ta jääks maha ja ... ja ... ei oleks yldse midagi. Mis meid aga suudab esirinda upitada ja juba kindlalt, väärikalt, on meie eneste intelligents, mille tingimatuks väljatöötamiseks peame looma omale vastava meeleolu. Peagi ollakse siis õnnelik noorte hulgas lugeda meid endi tuttavaiks, ei häbenetaks kutsuda meid perekondlisile olemisile (kui neid nyydsel vaesel ajal veel korraldetakse), kuna seni tunti kaagikate kooliõpilaste läheduses pünlikkust, mis tekkis nende yhekylgse ebaviisakuse tagajärjel. Yhekylgse ebaviisakuse all mõistan osalist välist esinemist viisakalt, või selle taoliselt, kuna lausete ja sammude vahelt vahib välja õudne ja must sisemine harimatus. [...] Jutuajamisi kuulates paistab välja paljas hall tyhjus fiirdikas nääklemine, osavusetus. Seda osavust tuleb arendada ja ma tunnen ise, et vajan seda palju enam kui teda mul on, ehk teda kyll oman kyllalt nüpalju, et võluda sellega provintsipreilisid. Kuid sattudes tõsisesse jutuajamisse, harit inimesega, tunnen väikseid takistusi jne. See tuleb kõrvaldada. Tuleb kylgepookida esinemisele kartmatu viisakas vabadus. Seltskondlik julgus on tähtis, kõige juures peab aga olema harit, harit mitmekylgselt. Selle poole juhin oma sammud, see on mu esimene avaldet lause ilmavaatest.

11. juunil 1926. aastal lõpetas Aleksander Aspel J. Westholmi eragümnaasiumi kõrgeima hindega "hea" kõigis aineis (sh saksa, prantsuse ja inglise keeles ning vabatahtlikult õpitud ladina keeles) ning elukombeis.⁴

Rudolf Põldmäe teatel õppis Aleksander Aspel gümnaasiumi lõpuks täiesti selgeks inglise, prantsuse, vene ja saksa keele. (Kultuurimaastiku... 1983: 6; R. Põldmäe teade 12. V 1986). Aleksander Aspel kinnitas hiljem:

⁴ Koos Aleksander Aspeliga lõpetasid J. Westholmi gümnaasiumi 1926. aastal Aleksander Jervan, Theodor Kaarmann, Heinrich Karu, Johannes Kask, Johannes Kolberg, Arthur Konasto, Richard Koolmeister, Boris Kuusik, Harald Markus, Gustav Peekman, Erik Pöld, Hans Ratas, Leonhard Raukas, Gustav Tiedeman, Karl Saaret (Stockberg), Johannes Sõerde, Arnold Treumann, Richard Viikmann.

Tema lõputunnistusel on järgmiste õpetajate nimed: Artur Plaesterer, Jaan Rummo, Vanda Zelinski, Wilhelmine Tamberg, Linda Eenpalu (Einbund), Teodor Vettik, Nikolai Jüris, Johannes Raudsepp, Veera Kutsinski-Poska, Lydia Serebrjakova, Artur Soomre (Sommer), Nigol Andresen, J. Marandi (Müürmann), Theodor Rechn, pedagoogikanõukogu sekretär Tõnu Kulderknupp.

Sain seal hea põhja keelte tundmises ja huvi kirjanduse vastu, eriti eesti ja prantsuse kirjandustes. (A. Aspeli eluloo visand u 14. III 1973, saadud F. de Sivers'ilt.)

Koolist lähtuvad Aleksander Aspeli isiklikud kogemused kujutava kunsti ja muusika ning teatrikunstigi alal. Rudolf Põldmäe meenutuste järgi on ta esinenud siis inglise keeles Shylocki osas Shakespeare'i *Veneetsia kaupmehes* õpilasõhtul "Estonias" (R. Põldmäe teade 12. V 1986). Päevikusse on ta 20. detsembril 1925. a kirjutanud publiku "väiksest" vaimustusest koolipeol saksa keeles esitatud osa eest *Das Schwert des Damokles'es*:

Hra Plaesterer soovitas päris tõsiselt mul hakata tulevikus näitlejaks. Kaskis aga kindlasti lõpetada enne ylikool, muidu olla rumal. Kinnitas et minus olla kindlasti talenti ja näitas ette hülgava tuleviku. "Sie werden ein sehr, sehr gutes Amt haben. Ja, ja glaube sie mir."

Sel puhul arutleb Aleksander Aspeli päevikus:

Milleks tahta saada? Tean ja tunnen kindlasti mis sihis on kujunend minu huvid. Minna õppima kirjanduslugu? — Ei usalda ennast kuigi palju kirjandusteadlasena. Kardan et loomisjõud jääb nõrgaks, väsin. Ei, ei, siiski — väsida ma ei tohi. Algan kõige puhtamat elu, töötan ja töötan ainult. Olen tundnud nydki vahel väikest tylgastust, väsimust töö vastu. Aga see eemale. Töö on see mis loob väärtusi, mis teeb sinu vääriliseks, et elad. Astuda õigusteaduse fakulteti? Need kaks ala võistlevad. Näib. Tunnen kindlasti erilist huvi poliitiliste kysimuste vastu. Tahaksin meeleldi paiskuda poliitilise võitluse keerisesse. Aidata vaeseid ja allasurutuid. Kuid võib olla võin saada kasulikumaks kirjanikuna? Diktatuur, fašistlik diktatuur, mis surub kinni praegu paljude vabamalt hingitsejate kõrid on õudne, nõuab et temale astutaks vastu. Sõda; magnaatide ylekohtune ylelvõim; rahvuslik ebausek ja selle katte alla peidet sagar inetusi, vastikusi; nõrkade (poliitiliselt) allasurumine ääretusse majanduslisse viletsusse, inimeste sisemine raiskumine: kõik see kasvatab sisemusse ikka tugevama opositsiooni. Otsida lahendus, paljastada tõelised põhjused kõigele ja nad kaotada.

5. jaanuaril 1925. a kinnitab ta päevikus:

Tunnen kuis mu olemus koondub oma yhe huvialuse ymber — kirjanduslugu.

Et Nigol Andresen oleks Aleksander Aspelil otsesõnu soovitanud õppima minna prantsuse filoloogiat, seda

kunagine õpetaja kinnitada ei võinud (N. Andresen M. Oravale 13. III 1983).

Teisalt sai koolist alguse huvi radikaalsete ideede vastu, eriti kirjanduses ([N. Andresen] A. Perovile 19. XII 1940. — ERA, R-14, 1, 933, 28). 18. novembril 1925. a on Aleksander Aspel päevikusse kirjutanud:

Viimased 4 nädalat olin töös Barbusse'iga. Milline tugevus, jõud, kirk, paatos selles mehes. Täna lugesin O. Lutsu "Andrese elukäiku". Paha hakkas. Sellane hale, värvitu tüüp see Andres ja too Luts samuti. Ah! Tendents, tuline mehisus on ikkagi mis teeb millegi võluvaks. Ja, Barbusse, imetlen sind, õigus on see mis sa räägid. Tõde on see, mis teeb sinu olemuse hingivaldavaks.

20. detsembril 1925. a on ta sama hingestatult kirjutanud:

Lugesin täna läbi R. Rollandi "Das Leben Michelangelos". Too raamat on nii värvirikas, nii elukyllane ja hingerikas et ei saand panna enne käest, kui oli läbi ja siis hakkas kahju. Tõde ja tõelikkus on need read, yhe suurvaimu kannatusrikas olevik, taevalik. Põrmu tundsin end libisevat selle mehe vägeva töötahte ja yleiniimliku vastupidamisjõu ees. Sygav sisemine puhtus, kõrge moraal tegid temast tugeva. Eetiline kõrgus saab alati võitvaks. Mitte pasundada igayhele suhu omast puhtusest, vaid vaikida, vaikida kangekaelselt aga olla puhas, teha kõik, et teisedki oleks. Moraalne jõud yletab kehalise viletsuse, siirdub tajumatusse kõrgusse. Puhas arusaamine õiglusest, puhas lähenemine tundmatuile asjule, puhas sõprus naisega. Ah! Aga nooruslik vallatus, suudlusi, tantsu — need jäävad siiski niikaua olemusse, kuni olen noor. Kavatsen pyhad vaheajal läbi töötada teemi, mille kavatsen esitada kõnena pääle pyhi koolis — Sõda! Kasutan hallikatena Nittid, Ferrerod, Barbusse'i, tahaks saada ka Fritz v. Unruh'd jne. Tahan omaltpooltki teha väikse tyhjuse yldsuse kasuks: näidata mäda-kehalist sõjakoletist nii hirmsana kui ta on tõepoolest.

Tihe suhtlemine Nigol Andreseniga jätkus 1930. aastatelgi. 1961. aastal kinnitas Aleksander Aspel:

Oli rõõm kuulda Nigulast, kelles tundsin ära endise toreda mehe, olgu ajaloo vastuoksused millised tahes. (A. Aspel A. Annistile 2. XII 1961. — KM KO, 218, 2:17, 2/3.)

Nigol Andresen on 1966. aastal kirjutanud Aleksander Aspelile ka "armsa kirja" (A. Aspel A. Annistile 21. XII 1966. — KM KO, 218, 2:17, 3/5p). Nigol Andreseni mõju Westholmi koolis on oma vaatekohalt kinnitanud Evald Uustalu:

Sedagi oskas Andresen "kirjandusringide" vahendusel nü juhtida, et mitmed kõige andekamad meie hulgast noorsotsialistide organisatsioonidesse sattusid, kuhu nähtavasti kuulus ka noorkommuniste (Uustalu 1982: 60).

6. Kui Aleksander Aspel ja Karl Saaret lõpetasid gümnaasiumi, läks eri radu ka sõpruskond. Tunti siiski, et midagi oli jäänud pooleli, oldi justkui rööpaist väljas. 1926. a suvel oli Aleksander Aspel Soomes.

Ida-Karjalas Joensuu lähedal olin yhes perekonnas, et konverseerida noorisanda ja noorpreiliga saksa keeles. Oli sõbralik ja muidugi väga kodune ja ilus sääl, kuid just siis oli tarvis endale teist ymbrust, mille leidmatus tegi pisut halvaks ja jäigaks vahetevahel mõtted ja soovid. Lugesin Tallinnast kaasavõet Saksa käremeel-seid ajakirju "Gegneri" ja vaatasin George Groszi "Pleite" d, mil-lel oli suur mõju minu tookordsesse mõtlemis- ja tundmislaadi, äratades veidi pingutat needmistahet ja vist kyll ebaloomulikku mõnituskalduvust,

kirjutas ta mõni aasta hiljem (EAA, 1770, 1, 110, 10p).⁵

1926. a sügisel immatrikuleeriti Aleksander Aspel küll Tartu ülikooli, kuid see ei olnud lahendus maail-mavaatelisele käärimisele.

Olin kui peatu. Polnud siin tuttavaid ja ei teadnud millest alata. Käisin yhel ja teisel loengul, kavatsusega õppida kirjandusajalugu, Inglis[e] ja Romaani filoloogiat. Tundsin end abituna ja suutma-tuna,

on ta meenutanud (EAA, 1770, 1, 110, 10p).

Ülikooli raamatukogu kataloogis sattus Aleksan-der Aspel juhuslikult Marxi nimele. Koju laenutatud

⁵ Kuukirja *Der Gegner*, mida Nigol Andresen on nimetanud suure-päraseks (15 küsimust... 1974: 1726), ilmus Julian Gumperzi ja Wieland Herzfelde väljaandel Berliinis kolm aastakäiku (1919–1922). *Die Pleite* ilmus *Der Gegner*'i satiirilisana "Malik-Verlagi" väljaandel *Halbmonat-schrift*'ina Berliinis (veebuarist 1919 juulini 1923 seitse numbrit, neist kuus veebruarist 1919 jaanuarini 1920). (Need andmed on vahendanud Tiit Hennoste.)

George Groszi kohta kirjutas noorsotsialistide ajakiri *Rünnak*: "Ta looming on algusest lõpuni poliitiliselt hingestatud, ta ei näe inimesi oma kunsti objektidena teiste taoliselt, vaid ta näeb klassiinimesi ja paljastab oma õudseis-kurbades karikatuures klassiülekohtut proletariaadi üle ning kodanluse sisemist kõdunemist." (Meie kunstnikud. 1928: 197.)

1848. aasta revolutsiooni ajalugu oli teda haaranud täielikult. Järgnesid Louis Blanc'i memuaarid, Nikolai Buhharini, Grigori Zinovjevi ja Preobraženski raamatud. Lugemine viis eemale loenguist. Kirja teel otsis Aleksander Aspel üles Tallinna jäänud Karl Saareti ja Rudolf Põldmäe. (EAA, 1770, 1, 110, 10p&11.) Viimane oli noorsotsialistlike ja Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondise ringkondade kaudu lähedaseks sõbraks saanud Alfred Kulmari (Kuulmann, sünd. 1905) ja Elmar Habenichtsiga (1908 – enesetapp 1928), kelles ta nägi "tugevaid teoinimesi ja otsekoheiseid seltsimehi" (EAA, 1770, 1, 110, 181p). Alfred Kulmar oli juba 1923. a kuulunud Väike-Maarja ühisreaalgümnaasiumis Anton Vaarandi (Vahtmanni) juhtimisel tegutsenud põrandaalusesse kommunistlikku noorteorganisatsiooni ning kuulus 1924. aastast Eestimaa Kommunistlikku Noorsooühingusse. Kui ta 1926. a kevadel sunniti lahkuma Rakvere gümnaasiumist, läks ta järgmiseks õppeaastaks samuti J. Westholmi gümnaasiumi lõpuklassi. Aastail 1927–1928 abistas ta N. Liidust Eestisse illegaalsele komsoolitööle suunatud Heinrich Rossi, kes Alfred Kulmari kaudu tutvus ka Elmar Habenichtsiga. (Vt Ross 1986: 23, 110, 133 jm; A. Kulmari elulugu vt EAA, 1770, 1, 110, 100–106.) Viimasest, Paidest pärit noorukist, oli pärast noorsotsialistidest eemaldumist saanud 1928. aastaks Eesti Töölise Partei aktiivne liige. (Vt Freiberg 1928; Laip... 1928; Elmar Habenichts... 1928; Ross 1986.) Aleksander Aspel, Karl Saaret, Rudolf Põldmäe ja Elmar Habenichts teadistasid kirja teel üksteist oma "lugemissaavutuste ja unistustega", nagu väljendas seda Aleksander Aspel. Elmar Habenichts käis teda korra Tartus vaatamaski.

Aleksander Aspeli siseheitlused jätkusid 1927. a esimesel poolel, kuid juba oli tekkinud tunne, et on võimatu nõndaviisi jätkata, sest ülikooli tuleku eesmärk ja seni tehtu ei ühtinud sugugi.

Tegin katseid asuda "reaalsemale" pinnale: hävitasin yhel õhtul ahju kaudu kõik väljavõtted Buhharinist, Sinovjevist, Marxist,

tahtsin teha hyperreaalse huppe ja hakata õppima majandusteadust kuid pörkasin mõne päeva pärast kokkunult tagasi; see oli süiski liig ja hakkasin käima uuesti ingliskeele loenguil, et selle järele jälle tagasilangeda yhiskonnafilosoofilisile kysimusele — võtsin raamatukogust Max Stirneri mina-apoteoosi, tõlkisin Barbusse'i "Tuld", lugesin darwinismi ja sotsialismi vahekorda käsitavaid teoseid ja lõpuks peatusin yhel raamatul "du Mensch", kus seletati inimese anatoomiat, verekoosseisu jne. See oli täielik segadus pyydeis,

iseloomustab Aleksander Aspel 1927. a kevadet (EAA, 1770, 1, 110, 11).

Sama aasta suvel läks ta mustatööliseks Pärnu saevabrikusse, et saada sedagi kogemust:

Töötasin viis nädalat väsimusest saamata raamatut võtta kätte ja selle aja jooksul hakkas minus syndima alles stabiilsus. (EAA, 1770, 1, 110, 11.)

Pärast seda läks ta Soomest Pärnu tulnud kutse peale jällegi Härkivaarale.

Mingi vabanemise tunne valdas sääal suurte ja vabade metsade vahel, kaljukaldalise järve rannal. Hakkasin harrastama sporti, mida varem polnud harrastanud, käisin kalal ja hulkusin sääalse noorerahvaga mööda metsi ja kaljusaari, kuhu tegime mitmepäevaseid väljasõite. Sygisel tagasisõites olin saavutanud teat selguse enese kohta: tuli alata teisiti. (EAA, 1770, 1, 110, 11.)

Aleksander Aspeli tegelik õppetöö Tartu ülikoolis algas niisiis 1927. a sügisel. See ei tähendanud aga sugugi enda sulgemist vaid erialaste püüdluste raamesse. 1931. aastal kirja pandud sõnade järgi soovis ta õpinguid õnnelikult lõpetada,

unustamata siiski seda, mida elukutsetöös öeldakse mitte tarvis olevat ja mida eksameil ei kysita, kuid mis inimesele endale ometi tarvilik ta suhtumises ymbrusesse, kaasinimesisse ja yhiskonda yldse. (EAA, 1770, 1, 110, 11p.)

7. 14. septembrist 1926. a sai Aleksander Aspel Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna üliõpilaseks. Ajavahemikus 25. I–2 II 1927 oli ta majandusteaduskonnas õppijate nimekirjas. 31. märtsil 1933. a eksmatrikuleeriti Aleksander Aspel majanduslike raskuste tõttu. Sama aasta septembrini kehtis sundajateenistuse pikendus. Sõjaväes teenis Aleksander Aspel veidi üle aasta (2. V

1933–19. IV 1934), saades 7. jalaväerügemendi 1. raskekuulipildujate kompaniis kuulipilduja ülemaks nooremallohvitseri aukraadis.

1934. aasta novembrist kuni 1935. a juunini viibis Aleksander Aspel Pariisis (KM KO, 63:1, 1/1p). Tartu Prantsuse Teadusliku Instituudi vahendusel saadud Prantsuse valitsuse stipendium, 750 franki kuus, oli mõeldud kaheksakuiseks õppimiseks Sorbonne'i ülikoolis (Prantsuse... 1934; A. Aspel... 1934).

Paistan ennast sajandite valguses. Tänavad on ajalugu, kuid samal ajal kõige elavam aktuaalsus. Vaatamata sügisele on selle paistel üsna soe,

on ta jaganud esmamuljeid (A. Aspel "Veljestole" 20. XI 1934. — EAA, 1770, 1, 139, pagineerimata).

Bulvaarid oma elurikkusega, mida võiks päevad otsa ainult vahtida, lohutavad üksiolust,

kirjutab ta Daniel Palgile (A. Aspel D. Palgile 8. XII 1934. — KM KO, 257, 1:14, 1&1p). Pariisi ülikooli filosoofiateaduskonna üliõpilasena tutvus ta põhiliselt ülikooli kirjandusõpetusega ning Pariisi teatrieluga (A. Aspel Tartu ülikooli valitsusele 20. III 1935. — EAA, 2100, 1, 709, 29; A. Aspeli eluloo visand u 14. III 1971). Tööks olevat olnud piiramatud võimalused.

Töötan päevast-päeva raamatukogudes ja tunnen juba väikest hirmu lõpu ees, mis läheneb. Mehed, keda siin kuulda saab, annavad rohkem, kui ma julgesin loota,

kirjutab ta 1935. a märtsis (A. Aspel D. Palgile 18. III 1935. — KM KO, 257, 1:14, 3/4p). Aleksander Aspel kuulus vähemalt prof. Michaut' tekstiseletusi, prantsuse filoloogia professori Ch. Bruneau ja inglise kirjanduse professori L. Cazamian'i tekstianalüüsi ning *Collège de France*'i võrdleva kirjandusajaloo professori P. Hazard'i käsitlust Lääne-Euroopa maade luulest (Aspel 1935c: 509). Teda on huvitanud ülikoolivälisedki loengud: Le Corbusier' esinemine teemal "Särav linn" ning Sorbonne'is peetud kõned uemaist ühiskondlikest vooludest (Jules Romains 9. veebruari liikumisest ning Henrik de Man plaanisotsialismist) (Aspel 1935a, b).

Enamik pühapäevi olid kulunud Louvre'ile või teistele muuseumidele (Rannit i.a: 8; A. Aspel D. Palgile 8. XII 1934. — KM KO, 257, 1:14, 1/1p). Päevakavas oli silmapaistaval kohal ka Pariisi teatrielu.

Õnneks moodustavad siin piletihinnad ka nii pika skaala ja on teatris nii palju rõdusid, et ei pruugi täiesti ilma jääda sellest elust. On keskpärast ja kõrval asju, mida ei suutnud kujutellagi. Mis aga kõige kosutavam, see on täieline vabadus tegemises ja olemises. Lähed, tuled või seisad, see on jumala ükskõik kõigile,

kirjutas ta 1934. a detsembris (A. Aspel D. Palgile 8. XII 1934. — KM KO, 257, 1:14, 1&1p).

Pariisis viibides andis Aleksander Aspel nõu Eesti Kirjanduse Seltsi teaduslikule sekretärile Daniel Palgile suurmeeste elulugude ja lasteraamatute avaldamise asjus.

Silmaringi avardasid reisir Prantsusmaal ja Saksamaal: Chartres, Strasbourg, Augsburg, München (KM KO, 63:1, 1/1p).

Daniel Palgile on Aleksander Aspel kirjutanud ka pikema arvamuse eesti kirjanduse propageerimise võimalusest Prantsusmaal:

Olen sellele korduvalt mõelnud, kuid sel ei näi olevat suuri väljavaateid seni kui pole leitud mõni tuntud prantsuse kirjandusmees, kes oma nimega annaks asjale kaalu. Üks tagasihoidlik võimalus jääks siiski. Usun, et "Les Nouvelles Littéraires" avaldaks säärase tähtpäeva puhul [Eesti raamatuaasta] artikli eesti kirjanduse kohta. See peaks aga olema väga hästi kirjutatud: elav, mitte ajalugu, vaid üksikute huvitavamate episoodide kujutus ja mõeldud mõistetega, mis on prantslasele lähedased. Anekdoodid ei teeks selles liiga jne. Ma ei julgeks ise sellele mõelda.

Sellist artiklit nägi ta esialgu ainukese reaalse võimalusena, pakkudes autoriks Gustav Suitsu või Johannes Semperit, abistajaks tõlkimisel või redigeerimisel Léon Jules Vaganayd. Ise võinuks ta vahendada selle toimetusse. Nimetades Sorbonne'is toimuvaid poolaka keskpäraseid loenguid poola teatrist, pakkus Aleksander Aspel välja teiseigi võimaluse:

Prantslasi on käinud meil. Kas ei saadaks Tartu ülikool mõnd eesti teadlast Pariisi. Mõtlen kirjandusajaloo esindajaid. See pole võimatu. Siin pool, usun, ei puuduks vastutulekut ja prof. Suitsu

Sissejuhatus Aleksander Aspelisse

vahe ettekanne ületaks eelarvused, kui neid leidub. See oleneb igatahes rohkem meie ülikoolist ja haminist. Siin pool laseb see asi end korraldada. (A. Aspel D. Palgile 18. III 1935. — KM KO, 257, 1:14, 3/4&p.)

Tartu ülikooli immatrikuleeriti Aleksander Aspel taas 1935. a septembris, kuid juba novembris kustutati ta üliõpilaste nimekirjast, ilmselt õppemaksu maksmatuse tõttu.

Olles 1936. a jaanuaris jälle üliõpilaseks saanud, võis ta 1937. a septembris esitada filosoofiateaduskonnale palve tunnistada ta ülikooli lõpetanuks. Et Aleksander Aspel oli sooritanud eeleksamid ladina ja saksa keeles, läbinud alamastmes rahvaluule ja kunstiajaloo ning ülemastmes romaani filoloogia ning eesti ja üldise kirjanduse kursuse lõpuhindede "viis" kõigis aineis, luges filosoofiateaduskonna kogu 6. oktoobril 1937. a ta kiitusega lõpetanuks. Kaks päeva hiljem kinnitas otsuse ülikooli valitsus.

Aleksander Aspeli õpiraaamatus on eriõppeaineaks alguses märgitud üldine kirjandus, millele ta hiljem on lisanud romaani filoloogia (EAA, 2100, 1, 709, 33). Nagu öeldud, soovis ta Tartus õppida üldist kirjandust, inglise ja romaani filoloogiat. Igatahes spetsialiseerus ta peatselt eesti ja üldisele kirjandusele, romaani filoloogiale ja kunstiajaloole (A. Aspeli eluloo visand u 14. III 1973). Ka teisalt selgub Aleksander Aspeli huvi prantsuse keele ja kirjanduse vastu juba 1920. aastate lõpul (Oras 1961: 116).

Ained, mida Aleksander Aspel on välja kirjutanud esimeseks semestriks 1926. a sügisel, annavad tunnistust enese ülehindamisest. Ülikooli loengute ja praktiliste tööde trükitud kavade järgi täpsustatult olid need järgmised:

G. Suits "Eesti poeetika" (järg), "Strindberg ja ta aeg" (järg); L. Rudrauf "Prantsuse keele lektori kursus (edasijõudnutele)", "La poésie parnassienne", "Explications de textes modernes"; R. Gutmann "Vana provansaali keel, kirjandus, tekstid"; G. v. Glasenapp "Italienische Literatur mit besonderer Berücksichtigung der Novelistik"; W. E. Peters "Lugemiskursus [inglise keeles] (edasijõudnu-

tele)", "Eksperimentaalne foneetika: a) loengud"; H. Mutschmann "Modern English Syntax".

1927. aasta esimese semestri valik oli veidi tagasihoidlikum:

A. Saareste "Eesti kirja- ja ühiskeele häälikutelugu"; J. V. Veski "Tegelik eesti keele kursus (tuletusõpetus ja süntaks)"; A. Suits "Soome keele lektori kursus [algajaile või edasijõudnuile?]; G. Suits "Eesti poeetika (eriti kompositsiooni küsimused)", "Strindberg ja ta aeg (kaks viimast aastakümment)"; W. E. Peters "Lugemiskursus [inglise keeles] (edasijõudnutele)", "Eksperimentaalne foneetika: a) loengud"; H. Mutschmann "Modern English Phonetics".

Alates 1927. a teisest semestrist on ta õpiraamatusse kantud järgmised ained (need on siin kirjas õppejõudude nimede järgi):

Walter Anderson "Itaalia keel" (28 I–29 II, 30 II–32 I), "Hispaania keel (Cervantes)" (28 II), "Vana prantsuse keel (seminar: Chanson de Roland)" (30 II–31 I), "Dante interpretatsioon (seminar)" (31 II), "Dante "Divina Commedia" interpretatsioon (seminar)" (32 I), "Seminar: "Don Quijote" interpretatsioon" (32 II), "Chrétien de Troyes interpretatsioon" (35 II–36 I), "Cervantese interpretatsioon" (Aspelil: "Romaani filoloogia seminar: Hispaania keel "Don Quijote")" (36 II), "Rahvaluule proseminar" (36 II–37 I);

August Annist "Eesti ja üldine kirjandus" (29 II), "Sissejuhatus esteetikasse (loengud harjutustega)" (32 I), "Sissejuhatus esteetika ajalukku ja nüüdisvooludesse (koos kirjanduse teoreetilise ja elutundelise arenguga)" (32 II);⁶

Friedrich Betta "Saksa keele lektori kursus" (Aspeli sõnastus) (27 II);

Ernst Kieser "Vergleichende Grammatik der romanischen Sprachen, II Teil: Fortsetzung der Lautlehre, Formenlehre" (28 I, 29 II–30 I), "Teil I: Lautlehre" (31 II–32 I, 36 I–II), "Einführung in das Altprovenzalische (Grammatik und Erklärung von Texten)" (28 II), "Erklärung altprovenzalischen Troubadours (jätk)" (Aspelil: "Einführung in das Altprovenzalische") (29 I), "Einführung in das Altprovenzalische" (30 II), "Altprov. Troubadourtexte" (31 I), "Sissejuhatus muinasprovansaali keelde" (sks k) (32 II), "Vana provansaali keel (järg): Trubaduuri seletamine — tekstid" (sks k) (35 II), "Vulgärlatein mit besonderer Berücksichtigung der roma-

⁶ A. Aspeli referaati A. Annisti seminaris I. A. Richardsi teosest *Principles of Literary Criticism* (New York, 1926) vt KM KO, 218, 99:20.

nischen Sprachen" (29 I, 31 I), "Die ältesten romanischen Sprachdenkmäler (im Anschluss an die vulgärlateinische Vorlesung des vorigen Semesters)" (29 II), "Erklärung altportugiesischer Minnelieder" (30 I), "Die ältesten französischen Sprachdenkmäler" (31 II), "Interpretation von Kristian von Troyes" (32 I), "Sissejuhatus uusprovansaali keelde: Mistral'i Mirèio lektüür (sks. k.)" (36 I);

Oskar L o o r i t s "Proseminar rahvaluules" (36 II-37 I);

Heinrich M u t s c h m a n n "History of the English Language" (27 II), "Outline of English Literature" (27 II), "Modern English Phonetics" (28 I), "The Life and Works of Shakespeare" (28 I), "History of English Inflections" (28 II), "The Life and Works of Milton" (28 II), "Pope and his school" (29 I), "Modern British and American Novelists" (31 I);

Ants O r a s "Inglise kaasaegsest kirjandusest ja selle ettevalmistajaist" (28 I), "Harjutusi kaasaegsest proosakirjandusest" (28 I), "Kirjanduslikud voolud viktorianismist ärkaval Inglismaal" (28 II), "Harjutusi kaasaegsest inglise kirjandusest" (29 I), "Suundadest pärastviktorianistlikust kirjandusest" (29 I);

Willy Ernst P e t e r s "Lugemiskursus [inglise k] (edasijõudnutele)" (Aspel 1928 I: inglise k lektori kursuse) (27 II-28 I), "Eksperimentaalne foneetika: a) loengud" (27 II);

Alexander P r i d i k "Antike Kunstgeschichte: Pompeji, Rom, Christliche Antike" (30 I);

Peeter P õ l d "Pedagoogiline psühholoogia" (28 II);

Aleksander R a m m u l "Koolitervishoid" (28 I);

Lucien R u d r a u f "Prantsuse keele lektori kursuse [algajaille või edasijõudnuile?]" (28 I), "Voltaire" (28 II), "Proseminar-ühten: Die wichtigsten Kunstströmungen vom Mittelalter bis zur Neuzeit" (29 II-30 I), "Kunstströmungen der Neuzeit" (30 II-31 I), "J. J. Rousseau" (31 I), "Lectures et explications de textes de J. J. Rousseau" (31 I), "Kirjanduslooline seminar: Baudelaire—Flaubert, la doctrine de l'Art pour l'Art" (35 II-36 I);

Albert S a a r e s t e "Eesti keele morfoloogia (Järg: Verbaalsed tunnused)" (27 II), "Eesti murded (Järg: Konsonantism)" (27 II), "Proseminar" (27 II);

Paul S e e b e r g-E l v e r f e l d t "Ladina keel [algajaille või edasijõudnuile?]" (27 II);

Johannes S e m p e r "Proseminar poetikas" (28 II), "Proseminar kirjanduse alal" (29 I), "Esteetika" (36 I-37 I);

Aino S u i t s "Soome keel [algajaille või edasijõudnuile?]" (27 II);

Gustav S u i t s "Eesti poetika" (eri liigid ja stiiliperioodid 27 II-28 I, eriliikide ja stiilide tüpologia 28 II, eepika 29 I), "Kirjandusteadusliku orientatsiooni küsimusi" (29 II-30 I), "Rootsiaegne asunduskirjandus meie maal" (29 II-30 I), "Seminar: Kreutzwald'i ja Jannsen'i uurimine" (29 II-30 I), "Balti saksa-estide kirjandus XVIII sajandil" (30 II-31 I), "Seminar mõne vanema eesti autori

eriuurimiseks ühenduses metodoloogiaga" (30 II-31 I), "Balti saksa ja eesti kirjanduse arengust 19. sajandi esimesel poolel" (31 II-32 I), "Seminar metoodilise kirjandusuurimise rakendamiseks (eriti eesti ainekuga)" (31 II-32 II), "Uuema hollandi ja vlaami kirjanduse vaatlusi" (32 I), "Vaatlusi uusimast Madalma ja Skandinaavia kirjandusest" (32 II), "Seminar analüütilise ja sünteetilise kirjandusuurimise eriküsimustes" (35 II-36 I), "Valitud peatükke vene kirjandusest" (36 II), "Kirjandusteaduslik seminar" (Aspelil: kirjandusloo) (36 II-37 I);

Wilhelm S ü s s "Bemerkungen zur lateinischen Schulgrammatik" (30 II), "Lateinische Syntax" (31 II);

Léon Jules V a g a n a y (prantsuse keeles) "Prantsuse keele ajaloolise süntaksi küsimusi" (35 II-37 I), "Rabelais: L'Abbaye de Thélème" (35 II-36 I), "Ülevaade prantsuse ortograafia ajaloo" (36 I), "Prantsuse eelklassiline kirjandus ja vastavate tekstide seletus" (36 II-37 I);

Johannes Voldemar V e s k i "Tegelik eesti keele kursus (foneetika ja morfoloogia)" (27 II), "Eesti kirjanduse pääjooned (ärkamis-aeg)" (27 II).

Diplomini jõudis Aleksander Aspel 11 aastaga. Õpiraamatu järgi kulus selleks 662 krooni õppemaksu, kusjuures ühel semestril oli seda vähendatud poolele ning kolmel semestril oli ta õppemaksust vabastatud. Normaalselt filosoofiateaduskonnas oli 10 semestrit ehk 5 aastat.

Aleksander Aspeli õpitulemused Tartu ülikoolis olid järgmised:

1 9 2 7: ladina keele lektori kursus (K. Wilhelmson);

1 9 2 8: saksa keele lektori kursus ("väga rahuldav", F. Bettac), inglise keele lektori kursus (3, W. E. Peters), "Harjutusi kaasaegsest proosakirjandusest" (A. Oras);

1 9 2 9: prantsuse keele lektori kursus (4, L. Rudrauf), proseminar poetikas (5, J. Semper), antiikkirjandus (A. Pridik);

1 9 3 0: proseminar ja harjutused (Chanson de Roland) (W. Anderson), antiikkunsti ajalugu appr. (5, A. Pridik), proseminar kunstiajaloo keskaeg appr. (4, L. Rudrauf);

1 9 3 1: proseminar ja harjutused (Chanson de Roland) (W. Anderson), proseminar kunstiajaloo renessans ja barokk appr. (5, L. Rudrauf), kunstiajalugu alamastmes (5, L. Rudrauf), kunstiajalugu uusaeg appr. (5, L. Rudrauf);

1 9 3 2: eesti kirjanduse eeleksam c. laude (5, G. Suits (ja J. Semper));

1 9 3 5: seminar vanaprantsuse keeles (Chrétien de Troyas) (5, W. Anderson);

1 9 3 6: vanaprantsuse keel (Chrétien de Troyas) alamastmes (5, L. Rudrauf ja W. Anderson), foneetika alamaste (5, samad), romaani kirjanduse alamaste (5, samad), prantsuse keele lektori eksam alamaste (5, L. Rudrauf), romaani filoloogia alamaste (5, W. Anderson ja L. Rudrauf), vanaprantsuse keel (Chrétien de Troyas) (5, W. Anderson), seminar vanaprantsuse keeles (Chrétien de Troyas) (5, W. Anderson), prantsuse kirjanduse keskaste (5, L. Rudrauf), itaalia keel (5, W. Anderson), vulgaarladina keel (5, E. Kieckers), romaani filoloogia keskaste (5, W. Anderson), romaani filoloogia keskaste (5, L. Rudrauf ja E. Kieckers), itaalia kirjanduse ülemaste (5, W. Anderson), hispaania kirjanduse ülemaste (5, W. Anderson), hispaania keel (5, W. Anderson), romaani filoloogia kirjandusharu ülemaste (prantsuse kirjandus) (4, L. Rudrauf), romaani filoloogia ülemaste (5, W. Anderson), kirjanduse ajaloo seminar romaani filoloogias (5, L. Rudrauf);

1 9 3 7: kirjandusteaduslik seminar (5, G. Suits), keskaste üldkirjanduses ühes antiigiga (4, G. Suits), rahvaluule alamaste (5, W. Anderson), proseminar eesti ja võrdlevas rahvaluules (5, O. Loorits), eesti ja üldise kirjanduse ülemaste (5, G. Suits), eesti ja üldine kirjandus spetsialiseerumisega prantsuse kirjandusele (5, G. Suits).

Tartu ülikooli õppejõududest oli seega Aleksander Aspeli ettevalmistuses keskne osa neljal: Gustav Suitsul, Lucien Rudraufil, Walter Andersonil ja Ernst Kieckersil. Rudolf Põldmäe on meenutanud, kuidas Gustav Suits pani oma seminaris vähestest prantsuse keele oskajatest ka Aleksander Aspeli refereerima kirjandusteaduslikke teoseid (1982: 1403). Gustav Suitsu kirjandusteaduslikust seminarist on teada ka Aleksander Aspeli teemad: Albert Kivika "Punase ja valge" kompositsioon ning Fr. R. Kreutzwaldi teoste stiil (EAA, 1770, 1, 68, 141; E. Laugaste G. Suitsu 100. sünniaastapäeva aktusel Tartu ülikooli aulas). Muidugi ei saa mööda minna teiste õppejõudude osast. Aleksander Aspeli on meenutanud Ants Orase isiku tõttu osalemist ühes eelseminaris inglise kirjandusest:

Siin selgus esimesest istungist uudsus, mida ta meie akadeemilisse kirjandusuurimusse tõi. Kirjandusteos lõi tema käsituses elama mitte nüpalju mõjude või autori elulooliste sugemete tulemuseks, kui omaette kiirgusega, mis lähtus teose vaimsest tuumast. Ja seda tuuma katsusime kõik üheskoos, igaüks oma suunast, oma suurema või vähema abitusega küünitada, kuna Oras jutles elavalt kaasa, pidades korda ja osutades suunda oma abivalmis muigega.

Sageli sõnastas ta õpilase eest ja ette mõtteid, mida viimane võinuks, kuid ei jõudnud veel mõelda. Tõime neilt istungeilt kaasa aina uusi tunnetusi kirjandusliku koe peenest tihedusest ja muutlikust omapärasest. (Aspel 1961: 116.)

Erinevaid arvamusi on esitatud Gustav Suitsu suhtumisest Aleksander Aspelisse. Rudolf Põldmäe peab Gustav Suitsu "süüks" seda, et ta Aleksander Aspelit kui sobivaimat järglast ei pannud tööle Tartu ülikooli ja justkui heidutas ta eesti ja üldise kirjanduse õppetooli juurest romaani filoloogiasse (1982: 1405). Samuti on Rudolf Põldmäe kinnitanud, et Gustav Suits ei andestanud "orbiitlust" lõpuni ei Mart Lepikule, Aleksander Aspelile ega August Annistile (R. Põldmäe teade 12. V 1986). Sama lähtekoha on esitanud Valmar Adams:

Arusaamatuiks jäid mulle lahkkelid Suitsu ja Aspeli vahel. Vist olid need seotud asjaoluga, et Aspel hakkas algul "Kirjandusliku Orbiidi" orgsekreтарыks. (1983: 1545.)

Gustav Suitsu "tegevuse" üheks väljenduseks on peetud ta eksamihinnet Aleksander Aspelile (järelikult keskastme nelja). Nõnda kirjutab Rudolf Põldmäe 1982. aastal:

Suurte rahvaste kirjanduse hea tundja A. Aspel komistas väike-rahvaste kirjanduse lühikeste konspektide otsa ja kaotas kõrgeima hinde. Seda peeti Suitsu poolt mõnevõrra sihilikuks. (1982: 1404.)

Varem on sellelesamale viidanud August Annist märkmeid "Gustav Suits kui inimene" kirjutades:

Võrdlemisi solvunud tundus sellisest enda eksamineerimisest olivat ka A. Aspel. (KM KO, 218, 23:3, 49.)

Arvestades lähedast koostööd Akadeemilises Kirjandusühingus, Tartu Draamateatri Seltsis ja Tartu Prantsuse Teaduslikus Instituudis, oli professori ja üliõpilase kontakt väljaspool õppetööd väga tihe. Helmi Vaganay hinnangul sai Aleksander Aspel Gustav Suitsuga väga hästi läbi (H. Vaganay teade 12. V 1986). Gustav Suits ise on Aleksander Aspelit iseloomustanud 1941. aastal:

Õppisin teda tundma kui andekat, intelligentset ja sümpaatset üliõpilast, ühtlasi kui ärksat ja aktiivset "clartisti".

Gustav Suitsu sideme Pariisis õppiva Aleksander Aspeli-

ga katkestas alles selle linna okupeerimine natside poolt 1940. aasta juunis. (Kaks kirja... 1984: 626–627.)

Aleksander Aspeli kirjandusliku tegevuse kohta on Gustav Suits öelnud lisaks tunnustussõnadele tööpoolest ka mõndagi arvustavat. Nõnda on ta 1938. aastal vestluses Aleksander Elangoga noorte "literaadilisandike" üle suhtunud käegalöövalt Aleksander Aspelisse kui teadlase ta vähese kontemplatsioonivõime, s.o vähese kontsentreerumise, laialivalgivate huvide, "saja asjaga" tegelemise pärast (A. Elango teade 12. V 1986). 1941. a kirjutatud soovitus on Gustav Suits näinud nii välisest oludest kui Aleksander Aspeli isikuomadusist lähtuvaid põhjusi:

Tõsi küll, A. Aspeli viimaste aastate vaimumünt pole mitte nii teravalt välja tahatud ja nii reljeefselt keskendatud, nagu Teie [Nigol Andresen] seda vahest oleksite oodanud. Karmilt järjekindla sihipiidmise ja parteivõtmise jaoks on mõningad ta karakteriomadused olnud pisut Romain Rollandi sarnased — s.o. mõnevõrra kaunishingelise pehmuse ja laialivalgumise nõrkustega. Varajane abiellumine ja sellega kaasas käinud elatismurede kasvamine on teda sundinud otsima juhuslikke teenistustöid. See on ta suletegevust tõuganud ka eklektilisele taotlusele, mis siiski ikka on pidanud progressiivset joont. (Kaks kirja... 1984: 626–627.)

Gustav Suits pidi oma ameti tõttu hoolitsema eesti kaasaegse kirjandusteaduse vundamendi rajamise eest inimeste koolitamise, organisatsioonide töö, trükiste korraldamise jm kaudu. Sellisena pidi ta täitma ka ilmenud ja hädavajalikke tühikuid, seega ka oma õpilasi suunama. Nigol Andresen on kinnitanud Gustav Suitsu kavatsusi Aleksander Aspeli suhtes:

Suits tahtis temast teha prantsuse kultuuri levitajana midagi selletaolist, kui Oras oli inglise kultuuris (N. Andresen M. Oravale 13. III 1983).

Trükisõnas oli 1930. aastail romaani kultuuri levitamine vähemalt demokraatliku intelligentsi soovide seisukohast lausa "sotsiaalne tellimus". Tartu ülikoolis oli romaani filoloogia professor jäänud 1927. aastal Rudolf Gutmanni surmaga vakantseks ja seda täideti õppeülesande korras (W. Anderson (lahkus Eestist 1939. a oktoobris), Fr. E. Kieckers (suri 1938. a augustis), L. Rud-

rauf (pöördus tagasi Prantsusmaale sõjaväeteenistusse 1939. a), L. J. Vaganay, hiljem Elvi Keskküla ja Pent Nurmekund). 1933. aastal erakorraliseks professoriks valitud belglane Charles François ei tulnud Tartusse. Samuti jäi 1927. a alguses vakantseks ainus romaani keelte lektoraat — prantsuse keel (pärast Siegfried Sylvestre Siyersi surma oli aasta sellel kohal olnud L. Rudrauf). Oppeülesande korras lugesid seal L. Rudrauf, L. V. Vaganay, Boris Pravdin, hiljem ka Valentin Annus ja Pent Nurmekund. Lucien Rudrauf oli aastail 1923–1934 Prantsuse valitsuse kulul erakorraline õppejõud prantsuse keele ja kirjanduse alal, aastail 1934–1939 prantsuse keele, kirjanduse ja kultuuri professor, kuid see polnud ülikooli enda õppetool. (Vt ka Nurmekund 1943: 6.)

1937. a jaanuaris on Tartu ülikooli filosoofiateaduskond 1937–1938 eelarveaastaks soovunud kahte aastast ja nelja kuuekuist stipendiumi teaduslikele stipendiaatidele. Need kavatseti anda klassikalise, eriti ladina filoloogia, germaani filoloogia, romaani filoloogia ja eesti ning üldise kirjanduse õppijaile. 1938. a veebruaris on ülikooli valitsus aga tõdenud:

Ülikoolil on tulnud krediitide vähesuse tõttu keelduda stipendiumide määramisest või edasi lükata seesuguseid küsimusi, kus teaduskonnad on esitanud stipendiaate teadusliku järelkasvu huvides kodumaal. (Tartu ülikooli valitsus Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonnale 17. II 1938. — EAA, 2100, 4, 327, 233.)

Veelgi raskem oli välismaa stipendiumidega, mida ministeerium oli juba 1933. aasta lõpul palunud määrata

ainult äärmise vajaduse korral, ja siis kui stipendiaadil on ette nähtud kindel koht ülikooli teenistuses, mis juba vaba või lähemal ajal vabaneb. (Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakond Tartu ülikooli valitsusele 1. IX 1933. — EAA, 2100, 4, 355, 272.)

1938. aasta aprillis kinnitatud “Ülikoolide stipendiaatide valimise korra, õiguste ja kohustuste määruse” järgi sai stipendiumi teadusliku kraadiga isik (erandeid ei välistatud) kuni kaheks aastaks (ülikooli valitsus võis seda pikendada aasta võrra, haridusministeerium kauem).

Pärast oli stipendiaat kohustatud kaks korda nii pika aja töötama oma erialal Eestis, eelkõige ülikooli juures, kui seal spetsialisti vajati.

Gustav Suitsu võimuses ei olnud kedagi ülikooli "tööle panna", tema soovid kirjanduse õppetooli suhteski olid jäänud soovideks. Sobivaim kandidaat romaani filoloogias oli Aleksander Aspel. (Lingvistilist edasiõppimist teadusliku stipendiaadina võimaldati romaani filoloogias ka Pent Nurmekunnale (22. aprillil 1938. a kinnitas ülikooli valitsus ta stipendiaadiks Prantsusmaal alates sama aasta 1. septembrist).) Midagi aimasid Aleksander Aspeli sõbradki, sest 1937. a oktoobris õnnitlesid kaasveljestolased teda lisaks ülikooli lõpetamisele veel naljatlevalt ka "peatse professoriks saamise puhul" (EAA, 1770, 1, 94, 68). Ka Nigol Andresen väidab, et Aleksander Aspel komandeeriti Pariisi just Tartu ülikooli romaani filoloogia professuuri silmas pidades ([N. Andresen] A. Perovile 19. XII 1940. — ERA, R-14, 1, 933, 28). Aleksander Aspeli valmistumist Pariisis just Tartu ülikooli õppejõuks on kinnitanud ka Ants Oras (1958: 4).

Pärast ülikooli lõpetamist valmistus Aleksander Aspel esitama magistritööd. 10. märtsil 1938. a on ta lootnud teha seda sama kuu lõpul, kuid jõudis selle ni tegelikult alles 1. mail 1938. a. Tööst oli ta informeerinud E. Kieckersit ja konsulteerinud Lucien Rudraufi ning Léon Vaganayga. Uurimust "La Caractère expressif de la syntaxe de Jules Romains étudié dans "Les Copains" " (käsikiri Tartu ülikooli raamatukogus) hindas Ernst Kieckers 30. mail hindega "viis" ja tema arvamusega nõustus Léon Vaganay. Siiski olnuks Ernst Kieckersi sõnutsi täpsem panna töö pealkirjaks "La Caractère expressif de la structure de la phrase" (EAA, 2100, 1, 709, 66–68). Filosoofiateaduskonna kogu otsustas 30. mail esitada Aleksander Aspeli filosoofiamagistriks romaani filoloogia alal ning 3. juulil kinnitas selle Tartu ülikooli valitsus.

10. märtsil 1938. a oli Aleksander Aspel esitanud filosoofiateaduskonna dekaanile ka teadusliku stipendiumi soovi. Varem ei saanud ta seda teha, sest magistritöö oli pooleli.

Olen seni pidevalt töötanud romaani keelte kirjanduse, stilistika ja prantsuse süntaksi alal ja sooviksin oma tööd jätkata täielikuma pühendumisega romaani filoloogiale,

kirjutas ta (A. Aspel filosoofiateaduskonna dekaanile 10. III 1938. — EAA, 2100, 2, 43, 2). Eraldi kirjas filosoofiateaduskonna kogule on ta lisanud:

Vajaksin stipendiumit doktoriastme taotlemiseks väitekirjaga leksikaalsete uuenduste üle, mida romantiline koolkond tõi prantsuse kirjakeelde. Tartus leiduv kirjandus võimaldab seda tööd alata kohapeal. (A. Aspel filosoofiateaduskonna kogule 10. III 1938. — EAA, 2100, 2, 43, 3.)

Samal päeval ongi filosoofiateaduskonna kogu otsustanud nõutada kõigepealt romaani filoloogia stipendiume (järgnema pidid Bernard Kangro, Valdek Tauli ja Rudolf Kulpa stipendiumid). Kohe otsustatigi valida alates 1. aprillist 1938. a kaheks aastaks romaani filoloogia stipendiaadiks Aleksander Aspel, kusjuures 1. oktoobrini oluiks stipendium kodumaine, edasi välismaine. Gustav Suits on kinnitanud 1941. a alguses:

Kui A. Aspelile 1938. a. õnnestus endiselt Tartu ülikooli valitsuselt välja nõutada teaduslikku stipendiumi Pariisis töötamiseks, siis ei läinud see läbi mitte ilma raskusteta. (Kaks kirja... 1984: 627.)

Ülikooli valitsus ongi jätnud teaduskonna otsuse kinnitamata 8., 14. ja 22. aprillil. Veel oli aga esitamata Aleksander Aspeli magistritöö. 6. mail 1938. a määrati Aleksander Aspelile kodumaine stipendium ajavahemikuks 1. V 1938–1. IV 1939 suurusega 90 krooni kuus — seega lühemaks ajaks, kui teaduskond oli soovinud.

1938. aasta suvel õppis Aleksander Aspel kreeka ja ladina keelt, täiendas süstemaatiliselt teadmisi prantsuse kirjanduse arengust renessansist kuni 19. sajandi lõpuni. Septembris ja oktoobris süvenes ta eriti F. Brunot' ja Ch. Bruneau teoste kaudu prantsuse keele ajaloolisse

grammatikasse. 21. septembril 1938. a on ta kirjutanud filosoofiateaduskonna kogule:

Et orienteeruda lähemalt oma väitekirja probleemistikus, olen töötanud seni Tartus leiduva kirjanduse najal, mis pole kuigi täielik. Selle töö kavakindlamaks jätkamiseks vajaksin aga ühtlasi prantsuse keele ja kirjandusloo spetsialistide juhatust, mis nõuaks siirdumist Pariisi ülikooli juurde. (A. Aspel filosoofiateaduskonna kogule 21. IX 1938. — EAA, 2100, 2, 43, 9.)

Prantsusmaa Tallinna saatkonna vastutulekul oli tal võimalik saada selleks lisatoetust u 120 kr kuus, mis koos Tartu ülikooli kodumaise stipendiumiga võimaldanuks viibida Pariisis 1939. a kevadeni. Aleksander Aspel paluski end lubada 1. novembrist Pariisi. 26. septembril 1938. a otsustas filosoofiateaduskonna kogu ta kodumaise stipendiaadina komandeerida 1939. a kevadeni Pariisi ja 30. septembril kinnitas selle otsuse Tartu ülikooli valitsus.

28. oktoobril 1938. a töötas Aleksander Aspel oma allkirjaga täita teadusliku stipendiaadi kohustusi. Päev hiljem lahkus ta Tartust ja jõudis 31. oktoobril Pariisi.

(*Järgneb*)

LUULET

P. B. Shelley

HÜMN VAIMSELE ILULE

Me hingedele heidab hiiglavarju
suur, nägematu võim; ning igal pool
ta tiirleb, tiibleb hillerdaval hool
kui suvetuul, mis paitab lilletarju.
Ja nagu tõusev kuu, mis riivab männiharju,
nii inimsüdameisse kiirgab
ta hurm, mis väriseb ja viirgab —
kui õhtutaeva tulvav kiirtevool,
kui pilv, mis tähehiilgest häilib,
kui muusika, mis meeles säilib,
kui kõik, mis võluv, õrn ja leeb
ja mida saladus veel võluvamaks teeb.

Oo ilu võimas vaim, kes pühaks teed
kõik inimõtted, mis su hiilgust tajund,
sa, kõike õilistav, miks oled hajund?
Miks kaod ning jäävad süngeks kõik me teed
ja lasub hädaorul ahastuse need?
Miks igaveseks päev ei põimi
tol kosel vikerkaarelõimi?
Miks kärisevad rõõmu helkjad keed?
Miks hirm ja unelm, sünd ja surm
nii kurbust täis, et maine nurm
nii tume näib? Miks kõik see mäng —
see heitlik arm ja vaen ja igatsus ja äng?

Ei kõrgemast maailmast vastust hing
saa laulikul nii nukral, rahutumal —
seepärast nimed Deemon, Vaim ja Jumal
jäänd märgiks vaid, kuis nurjund piinlev ping.
Neist loitsudest ei kao julm viirastuste ring,
kel võim nii suur ja püsi pikk —
hirm, juhus, kahtlus, kaduvik.
See valgus vaid — kui vine õhtukumal,
mis tõuseb mäele vaikselt veelt,
kui tuul, mis puutub kandle keelt,
kui kuukiir üle õise jõe
me ellu haigesse toob siira, leebe tõe.

Arm, lootus, rahu on kui uduviir,
mis hõljub, hajub tuule mõõnas, paisus.
Ent kaugele kaoks muutlikkus ja maisus
ning üle surma küüniks elu piir,
kui kehvast kirkastaks me südameid su kiir.
Sa tundmatu, kes ihas vilgud,
mis läidab armunute pilgud,
kes toidab vaimu oma üllas kaisus
kui leeki, mis saab jõudu õöst,
oh ära kao, sa, ülim trööst —
oh ära kao, et elus sünges
ei ainsaks, õudseks tõeks jääks hirm ja hauaküngas!

Pilk aralt otsis vaime lapseas
kesk tummi tube, koopaid, varemeid
ja mööda metsa tähepaistes teid;
suu hüüdis neid, kes maa all süngelt reas,
hing ihkas kõrget tõde lahkunute seas:
ei näind ma neid — ei kuulnud mind —
ent käies mõttes kord, kui lind
taas häälitseis, kui lill, õrn kevadleid,
taas hingas armuvasse tuulde
uue elu kauni kuulde,
su varju äkki nägin maas;
käed ristis, karjatasin, südames ekstaas.

Ning vandusin, et sulle omaks ant
on kõik mu jõud — kas vanne oli vale?
Veel süda peksab, pisarais on pale,
ning tuhat kuju, mis mu põues kant,
taas virgub vaikusest: nad on mu tunde pant!
Nii mitmeil õil neist hoovas rindu
mul teadmisiha, lemmeindu —
nad teavad, kuis mul kõik näib kalk ja kale,
mis kirgast ennustust ei too,
et ikkest päästad inimsoo,
et sina, Hurm, kes võitvalt lummad,
teed seda, mille ees need hardad huuled tummad.

On pidulikkust päeva hilis-eal,
kui lõuna möödud — sügist täidab kergus
ja rahu, sügistaevast hiilgav hergus,
mis puudub suvepäeva pikal real,
kui poleks olnudki — kui ei saaks olla eal!
Oo täitku, vaim, kes äratand
mu meelt, mis õnnest väratand,
mind igas kuumas, tuksatavas ergus
su rahu — mind, kes austan sind,
kes igal kujul teenin sind,
mind, kel sult hing saab üllast võimu,
et ennast kartes nüüd pean kalliks inimhõimu.

Suvel 1816.

LEONARDO DA VINCI *MEDUSA*
Firenze kunstikogus

Tol kaljul, mida mähib udurünk,
ta lamab tähistaeva nõrgas vilgus;
all näitab kaugust pilveloori lünk;
on jumalik ta ilu ja ta ilgus.
Näib lebavat kui vari, õrn ja sünk,
tal veetlus huultel ja pool-peidet pilgus,
kus kirkalt, võikalt miilab surmaohu
ja meelegeite kiusav, kääriv kogu.

Kuid vähem õud kui hurm, mis nähes suurdub,
nii muudab kiviks vaimu vaatlejal,
et surnud palge terav joonis puurdub
ta tardund mällu, süüviv kui metall,
ning sööbib hinge, kuhu kestvalt juurdub,
meloodilise võluvärvi all
too piin, nii julm, nii sünetooniline,
näib inimlik ja nii harmooniline.

Ning juustena näed võrsuvat ses peas
kui rohtu niiskel kaljul ussitõugu,
kes, kihardudes vingerdavas reas,
loob pikalt voogavana keerdund rõugu,
ning lõpmatute lainetuste seas
näed õhku saagimas noid täkit lõugu
ning nagu toda piina pilkaks siugel
need uhked kehad läigituval liugel.

Ja kivil näed sa mürgist vesilikku,
kes tardund Gorgo-pilku laisalt piilub;
ning hullund nahkhiir, kartes kiirestikku,
mis jube vaade pimedusse kiilub,
lööb tiibadega, pageb hämarikku,
ent otsib valgust taas, mis hõõgjalt hiilub,
kui liblik küünalt; taeva õhkuv kumm
on õudsem pimedusest, lõõmav-tumm.

See hurm on hirmu maruline hurm;
sest iga väändund ussi vasksest kõhust
ja suust ja silmist, küdevaist kui turm,
käib uduhelk, mis kihisevast õhust
loob peegli, milles vastu kumab surm
ning ilu, tabat hirmu raudsest rõhust —
too naisepea, mil juusteks ussirägu —
noor, surnult kaljul taevast vaatav nägu.

1819.

APOLLO HÜMN

Nood tunnid unetud, kes tummalt siin
mind valvavad, kus annab kuu eest varju
mu avar, tähil-tikit baldakiin,
mu laugelt lehvitades ulmakarju —
mind äratavad, kuuldes Emalt, Koidult,
et jõud kaob ulmadelt ja täiskuu loidult.

Siis virgun, tõusen Taeva sinidoomi
ning astun üle mägede ja vee
ja riivan rüüga mere vahujoomi;
samm külvab pilvedele tuld; mu tee
toob koopiassegi kiirgust; haljendavad
maa rinnad on mu embustele avat.

Mu nooleks päiksekiir, tast sureb laim
ja reet, mis janub ööd ja päeva vihkab;
kes halba teind, kel halba haudund vaim,
kõik pagevad mu eest; mu hiilgust ihkab
ent ausus, julgus täidab hääde hõimu,
niikaua kuni Õõ saab jälle võimu.

Mult saavad pilved, vikerkaared, ojad
ja lilled eetrivärve; kirka tõu —
kuu, tähed, kel sääl ülal iidsed kojad —
teen võimsaks, annan rüüks neil oma jõu:
kus eales lamp maal, taevas puhkeb tulle,
on ta vaid osa väest, mis kuulub mulle.

Ma astun lõunal mööda Taeva harju,
siis vastumeelselt aegamisi vaon
säält Atlandile õhtupilve varju,
mis kortsus kulmul nutab, et ma kaon:
kes tunneb hurmavamat kui mu vaadet,
mis läänesaarilt talle trööstiks saadet?

Ma olen Lõpmatuse selge silm,
mis näeb end, tundes oma jumalikkust;
kõik värss ja võlu, mida teab maailm,
kunst, loodus, ended, trööst täis rõõmsat rikkust
on minu; — minu laulu ümber liitus
see, mis ta pärisosa — võit ja kiitus.

1820.

Kirjandusmuuseumis säilivast
käsikirjast "Valik lüürikat".

TABAMATU SHELLEY

200 aastat pärast Shelley sündi jääb tema koht nii romantilises kui ka üleüldises maailmaluules endiselt liig hajuvaks, et teda sulgeda kindla-piirilise määratluse raami — revolutsionäär, tunde- või mõistuseluuleta-ja, ennastimetlev nartsiss, ennastohverdav maailmavalu põdeja, Sade'i-kummardaja või kes tahes veel. Tormaka, kuid ühiskondlikult siiski tagasihoituma eluga jäi ta oma ajas paratamatult sõbra ja paguluskaas-lase Byroni varju. Meie sajandi esimesel poolel ümbritses teda inglise mõõduka kriitika varjamatu imetus (ta ei asunud kodumaiseid tradit-sioone murdma nii karmilt kui omal ajal Byron või toonases kaasajas T. S. Eliot või Pound), pärast Teist maailmasõda aga — kui T. S. Eliot oli ise juba kanoniseeritud ja üha laienes erudeeritud-mütologiseeritud, intellektuaalne ja formalistlik luule, pealegi rõhus ideoloogiline vaenu-likkus Ida-Euroopaga (kus Shelley oli liigitatud "veendunud revol-utionääride", ateistlik-progressiivse (seega siis peaaegu et marksistliku) maailmavaate kandjate leeri) kahanes tema mainegi märksa.

Nüüdne sajandilõpp oma taas pea peale pööratud väärtustega nõuaks uut ja värsket pilku ka Shelleye. Ei saa rahuldada enam for-malistlik vaatepunkt (millest võiks norida lõpmatult Shelley "ebaüht-luste", "liigtuisupäiste tundepalangute" või "mõistusliku keskenduse kasinuse" kallal), aga niisama vähe see teine kriteerium, mis ruttas õnnistama kõike Jumala-vastast (ka saatanat ennast, keda oli küllap lihtsam kangelaseks tembeldada kui näiteks markii de Sade'i).

Ei usu, et Shelley olemust õnnestuks tabada ajastule tüüpilise kau-du. Pigem tuleks hoolega mõtiskleda nende kalliskivide juures, mida aja vool tema luulest on välja uhtnud, edasi kandnud — sealjuures ülemäära usaldamata ühtki eneses väga kindlat, liiga kindlat, moode

loovat poetikat ("normi", "tabumäärajat", "peremeest", "orjastajat" — seda, mida Shelley mõistis jumala all ja kõigest oma noorest hingest vihkas). Nagu teisedki romantismi geeniused, oli ta varaküps, kuid enne 1819. aastat ometi mitte veel nii küps, et sulandada luuleks endaks seda, mis mõttena või unistusena vaimus oli valmis: puhas ideaal intellekti ja ilu (armastuse) kohtumisest, nagu Alpides kirjutatud "Hümnis intellektuaalsele ilule" (1816) — äratuntavas vaimukaasluses pisut varasema saksa luuletaja Friedrich Hölderliniga — "hümn-elegia", kus töö puhastumine algab kaduviku taustal. Mineviku projitseerimine tulevikku — taas nii lähedane Hölderlinile! — tingis "elukauguse", mille üle mõnigi maisema meelelaadiga kriitik oleks aldis ironiseerima (just nii, nagu ei mõistnud Hölderlini Goethe). Esimeses suuremahulises eepilises teoses, Spenseri stroofis kirjutatud poemimis *Islami ülestõus* (1818) kangastab noorte kangelaste finaalsest surmast hoolimata tulevikunägemuse Vaimu Tempel, kuhu türanni poolt hukatud armastajate hinged tõusevad. Näib, et kriitika pole märganud vägagi tähendusriikast analoogiat Calderóni draamaga *Imevõlutur*, mille Shelley (lisaks katkenditele Goethe *Faustist*) inglise keelde tõlkis. Seal tõusevad (samuti hukatud noorte armastajate) hinged taevasse (nagu sinna lõpuks jõudis pattu teinud Fausti hing).

Shelley ei vaadanud mitte ainult ettepoole, vaid aina ka üles, sinna, kus ju pidi tegelikult olema kristlik jumal, kelle ta oma suurteoses *Vabastatud Prometheus* (1820) muutis kehastunud türanniks. Shelley vajas taevast, otsis seda olemise algusest ja lõpust, või õigemini paigast, kus need kaks kosmilist äärt kokku saavad. Otsing algas Prometheusest, tule taltsutamise, tule valgusest, keelest, teadmisest, sest nagu Shelley *Vabastatud Prometheuses* (II, 4) kirjutab, päris alguses olid lihtsalt taevas ja maa, valgus ja armastus, ning alles Käsk, vägivaldne piir, mille neile oli pannud jumal (nüüsiis: õnnelik jumalik vastuolu) tõukas Prometheust mässama ja inimesele kinkima kõnet (keelt), millest seejärel sündis mõte — universumi mõõt.

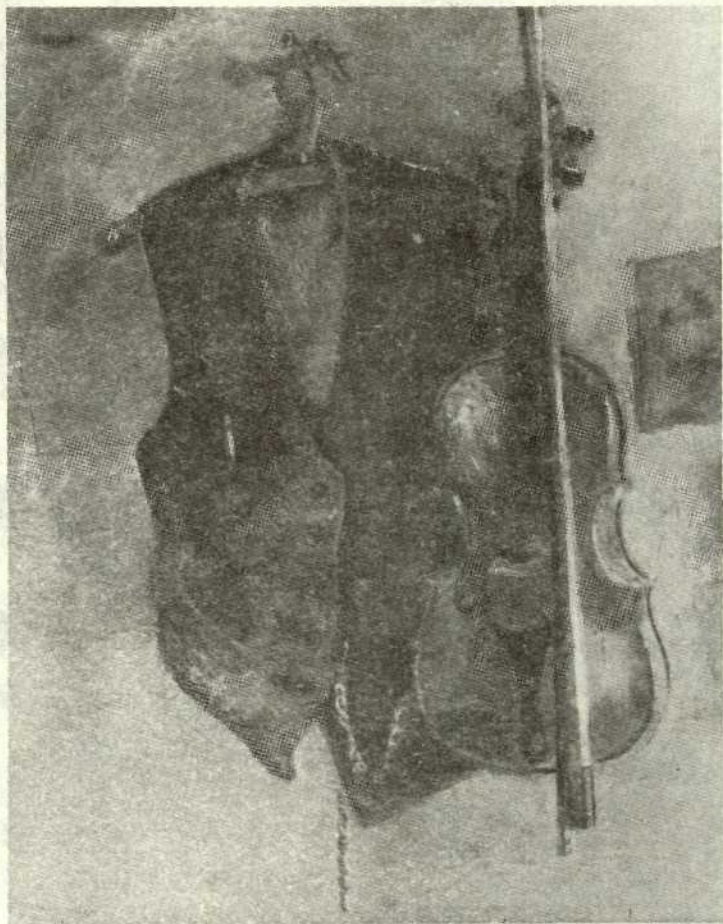
Kogu järgnev Shelley looming, ülekohtuselt napp, mis jõudis veel valmida enne peedi traagilist surma — uppumist Vahemeres 1822. aastal —, on veendumus mõtte ja armastuse uue teineteiseleidmise vajadusest kui inimolemise ürgseimast tõest ja tuleviku ainsast mõttest. Loodus on kohtumise ainumõeldav meedium, kuid see pole enam nii otsejooneline vahekord, kui võisid kujutleda eelmise sajandi valgustuslikud mõtlejad, Rousseau esimene nende seas. Shelley antoloogiline (taas pigem elegiline kui hümniline) tertsiinsonettides "Ood läänetuulele" (1819) on žanripuhtaim lüürika, nii nagu see luuleliik (kus meeloodia, muusika ja neist sündiv tunne või ka tundes sünnitatud mõte) üldse on võimeline edasi andma olulist, tõelist (sin: inimese rahutut-ängistavat-õnnestavat vahekorda loodusega). Seda puhtam, et luuletus jääb puutumata lüürika valdavaima innustaja, intiimse armastuse nähtavast tõukest. (Sellesamani küündis, küll omas rustikaalsemas toonaalsuses, Shelley ja Byroni põlvkonnakaaslane John Keats, kelle surma

järel Shelley lõi kogu romantilise luule võimsaima elegeia, poemi "Adonis" (1821); seda ei tule aga otsida näiteks sajand hiljem T. S. Elioti või tema arvukate järglaste luulest.)

Luuletus "Lõokesele" (1820) sisaldab Shelley kogu poeetika ja filosoofia — ihaluse looduse puhtaima vaimse ürgolluse järele —, kuid Shelley paistis inglise romantikute seas silma ka oma poeetika teoreetilise avaldusega essees "Luule kaitse" (1821), kus luules kehastunud mõtte ülemus "puhta mõtte" suhtes veel kord kinnitust leiab. Poeetid on Shelley kujutluses maailma prohvetid ja (tunnustamata) kohtunikud, kes mitte ainult ei näe selgesti olevikku, vaid avastavad olevikus ka tulevikku; suurimad poeedid on ühtlasi ajaloo suurimad filosoofid. Ka "pärisfilosoofid" on poeedid, nüsamuti kõik loovvaimud ja isegi teadlased. Shelley on tõdenud, et "Locke, Hume, Gibbon, Voltaire, Rousseau olid kõik vajalikud, ent maailma moraalne seisund oleks mõeldamatu ilma Dante, Petrarca, Boccaccio, Chauceri, Shakespeare'i, Calderóni, Baconi ja Miltonita".

Oma romaanis *Kaotatud rajad* — mille meta- või intertekst, kuidas seda ka nimetada, on nimelt Shelley luule — laseb Alejo Carpentier looduse ürgsusesse tungida püüdes ja sealt siiski tõrjutud peategelase rännu mõtte ilmuda lauses: "Ma usun nüüd veel ainult olevikku, mis on puutumatu, tulevikku, mida luuakse, nägu Loomisloos valguslätete poole pööratud" (lk 207 eestikeelses tõlkes). Shelleyl endal, sealsamas "Luule kaitstes", kõlab see ligilähedaselt nii: "Luuletajad on tabamatu inspiratsiooni preestrid, kes peegeldavad varje, mida tulevik tänapäeva heidab."

Jüri Talvet

Adamson-Eric. VIIUL JA VEST
(Õli, 1933)

MIKS KAPITALISM EI TEKKNUD HIINAS?

Katse seletada Weberit

Tapani Hietaniemi

Tõlkinud Katrin Raid

Esmapilgul näib, et Max Weber järgib oma "Religioonifilosoofias" Hegelist algavat saksa ajaloo filosoofilist traditsiooni, milles Hiina seatakse esimesele, ehkki mitte kõige tähtsamale kohale: maailma ajalugu kulgeb päikese eeskujul idast läände. Weberi jaoks ei ole sel kvaasigeograafilisel liikumisviisil siiski sama olulist tähendust kui varem. Küll järgib Weber ettevaatlikult oma aja liberaalse teoloogia tendentsi, kui ta rõhutab protestantliku eetika ainulaadset rolli modernismi tekkimisel ja vastandab seda konfutsiaanlikule eetikale.

Sajandivahetuse saksa antropoloogias lööb teiselt poolt läbi uus mõte, et ei saa enam tõmmata vahejoont kristliku Euroopa ja Hiina vahele. Teoloogia alal väljendas analoogilist lähenemisviisi Adolf Harnacki tuntud nõue aastast 1901: ei saa enam piirduda üksnes kristliku teoloogia õpetamise ja uurimisega, vaid tuleb edasi minna üldisele religiooniloole. Ainult kõiki usundeid tundes

Miksi kapitalismi ei syntynyt Kiinassa? — *Tiede&Edistys*, n:o 4, 1989, s. 16–36.

Akadeemial on kavas avaldada 1993. aastal "järjejutuna" üks Max Weberi tuntumaid teoseid *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Toim.

on võimalik tunda üht religiooni. Max Mülleri idamaiste usundite uurimine ja pühade raamatute kogumine oli vastuseks sellele teoloogia ja religiooniloo väljakutsele.

Esimene maailmasõda pika rahuperioodi lõpetanud erakordse sündmusena tekitas ka nn *Europamüdigkeit*'i fenomeni. Tsvivilisatsioonikriitilisi tundmusi kasvava Hiina-huvi taustal on kujutanud Paul Natorp: surev Lääne inimene pöörab oma silmad idamaise päikese poole. Samas levis Hiinas maailmasõja ajal arvamus, et Euroopa tsvivilisatsioon on oma põhiolemuselt vale ja et selle kõige selgemaks tõestuseks on maailmasõda. Euroopasse jõudsid tõlgetena mitmed hiinlaste poleemilised kirjutised, tuntum neist oli Ku Hung Mingi teos *Chinas Verteidigung gegen europäische Ideen* (Jena: Diederichs, 1911). Sellele vastuolulisele ideeajaloolisele olukorrale reageerisid saksa sotsiaalfilosoofid erineval viisil.¹

Erinevalt muu hulgas Werner Sombartist, kes käsitles Lääne universaalset ajalugu ja näitas, kuidas Lääne riikide ühiskondlikud tingimused on olnud erilisteks ajenditeks kõikjal maailmas võimalikkusena peidus olnud kapitalismi puhkemisele, pööras Max Weber kõigepealt küsimuse teistpidi: miks Hiinas (ja Indias) endogeenselt ei tekkinud ratsionaalset kapitalismi?

Seletusstrateegiast

Protestantliku eetika analüüsidele tuginedes otsib Weber Hiinast ennekõike võrdluspunkte puritanismi metodoloogilise elupraktikaga, niisiis vastandlikke elukorralduse süsteeme. Esmapilgul näib, et Hiina elulaadi süsteem on samasugune *ratsioonaalne maailmatõlgenduse viis* nagu Läänegi oma. Probleem aga peitub sügavalt: kas tähendas see Hiina elukorralduse väline sar-

¹Täpsemalt vt Weber 1990 sissejuhatust ning Küenzlen 1980: 62–64.

nasus "Lääne kultuuri erilise ratsionalismiga", mis läänemaades XVI ja XVII sajandil oli ilmnenud ja hiljem valitsevaks tõusnud, ka sisemist sarnasust?

On põhjust pöörata tähelepanu kõigepealt sellele, et Weberi võrdlus ei puuduta sugugi mitte ainult Lääne ja Hiina *kultuurilisi* erinevusi, ehkki Weber on rõhutatult väitnud, et ta uurib vaid seda, "mis oli ja on vastandlik Lääne kultuuri arengule" (Weber 1989: 54). Vaimne kultuur seondub Weberil seaduspäraselt seda alal hoidvate inimrühmadega, keda iseloomustavad ühised materiaalsed ja ideaalihuvid.² Kõnealuseid rühmi omalt poolt vastandatakse pidevalt Hiina institutsionaalsete konfiguratsioonidega (Schluchter 1983: 7). Juba esitusviisistki võib otsekohe märgata, et Weber vaatleb järgemööda nii Hiina ajaloo majanduslikke ja juriidilisi kui ka võimusotsioloogilisi elemente.

Ei pruugi siiski arvata, nagu oleks Weber sel viisil tahtnud kirjeldada Hiina ühiskonda kui tervikut või süsteemi. Nagu on märkinud Wolfgang Schluchter, ei ole see seletusviis subsumptsiooniline, vaid pigem "konstellatsiooniline kirjeldus" (Schluchter 1983: 44). Weber otsib mõningaid üldisi tähelepanekuid, mis võiksid olla ideaalitüübiliste mõistete lähtepunktiks, ja loob alles nende kaudu hüpoteese ajaloo seletamiseks, milleni jõutakse vaid erinevate ideaalitüübiliselt kirjeldatud tegurite ja institutsioonide vaheliste konfliktide ajaloolise eritlemise kaudu.

Uurimuses otsitakse kaht asja: esiteks Hiina ja Lääne arengu ühiseid jooni (mis võiksid olla kõrgkultuurilise ratsionaliseerumise mõõdupuuks üldse) ning teiseks selgitatakse Läänes esinenud *novum*'eid, millest võiksid saada Lääne arengulugu selgitavad mõisted.

Weber lähtub kahest iseäralikust tähelepanekust:

(1) Hiinas võime täheldada väärismetallivarude ja

²"Ideaalihuvide" mõiste kohta vt Kalberg 1985. Ideaalihuvide hulka kuuluvad ms seisuslik au ja kõik seisusliku haabituse nõuded.

jõukuse kasvu, kapitali akumulatsiooni ja eriti ulatuslikku rahamajanduse arengut (heaks näiteks selle kohta on muu hulgas maailmaajaloo esmakordne paberraha kasutuselevõtt II sajandil pKr³ ning selle ulatuslikum levik Songi ja Mandžu dünastiate ajal). Ometi ei toonud rahamajanduse laienemine kaasa ratsionaalse ettevõttekapitalismi sündi, vastupidi, sellega kaasnes *traditsionalismi tugevnemine* (Weber 1988: 278jj).

(2) Eriti XVIII sajandil koges Hiina elanike arvu tohutut juurdekasvu. Rahvaarv tõusis 160 miljonilt 330 miljonile. Ometi ei soodustanud ka see kapitalismi läbimurdu, nagu oli sündinud Läänes. Juba seegi on iseloomulik, et linnaelanike suhtelise osa juurdekasv vastaval ajal oli *negatiivne*: linlaste osakaal vähenes 2,3%-lt 1,9%-ni (Vt Collins 1980; Collins 1986: 60).

Miks on nimelt need asjaolud eriti olulised? Sellepärast, et nad on kõrvalekalleteks Werner Sombarti seletusest kapitalismi tekkele, kus just rahamajandusel, väärismetallidel ja rahvastiku juurdekasvul on keskne roll. Samuti oli Lujo Brentano poolt keskse mõistena esile toodud "teenimistung" (Weber 1989: 45–46, 191)⁴ Weberi järgi klassikalises Hiinas piisavalt arenenud, ometi ei viinud seegi ratsionaalse kapitalistliku majanduse tekkimiseni. Üldse näib Hiina ajaloo jälgimine osutavat sellele, et Hiinas olid kapitalistliku majandussüsteemi tekkimiseks vähemalt sama head või isegi paremad võimalused kui Euroopas.

Võrreldes kalvinistliku puritanismi sallimatusega valitses Hiinas ikkagi kaugeleulatuv usuline sallivus, laialdane kaubaliikluse vabadus, rahu, liikumisvabadus ning ameti ja tootmismeetodi valiku vabadus. Samuti puudus Hiinas igasugune kaupmeeste tõrjumine

³Weberi järgi oli paberraha algselt küll mõeldud võlgade maksamiseks surnutele. Elvin väidab, et esimene "tõeline" paberraha maailmaajaloos tekkis Hiinas aastal 1024. Vt Blunden, Elvin 1983: 123. Paberraha kadus käibelt Mandžu dünastia ajal.

⁴"Teenimistung" peab Weber muide eriti segaseks mõisteks ja soovib, et seda mitte kunagi ei kasutataks (1964: 904).

Miks kapitalism ei tekkinud Hiinas?

(*Perhorreszierung*). See kõik ei ole ometigi soodustanud mõõdsa kapitalismi tekkimist Hiinas. (Weber 1989: 121.)

Tingimuste hulgas, mida oleme harjunud pidama kapitalistliku arengu takistajateks Oktsidendis, puudusid Hiinas juba aastatuhandeid feodaalne ja põhimikuhärruslik (osalt ka tsunfti-) seotus ja nähtavasti ka märkimisväärne osa igasuguseid Oktsidendile tüüpilisi kaubaliiklust takistavaid monopole. Sellised poliitilised tingimused, mis Muinas-Babüloonia aegadest ja antiikajast alates on kõikjal soosinud poliitiliselt tingitud, uuele ajale koos kogu minevikuga ühtse kapitalismi tekkimist: konkureerivate riikide sõda ja sõjaks valmistumist on Hiina minevikus samuti küllaldaselt tuntud. (Weber 1989: 126.)

Hiina linn

Olemata rahul eespool mainitud kaasuurijate seletusstrateegiaga, suunab Weber oma uurijapilgu hoopis mujale. Ta asub uurima Hiina ja Lääne linnade arengu erinevusi. Linn on just see eriline näitelava, millel metoodiline elupraktika ja lunastususundid läänemaades toimivad. Loetlen Weberi uurimuse kesksamad järeldused:

— Hiina linnakultuur oli erinevalt Lääne antiikajast tüüpiline sisemaakultuur.

— Linnad tekkisid Hiinas sisemaale valitsejate kindlustena. Linn oli keskviimu ja selle patrimoniaalse ametnikkonna loodud, mitte kaubandusest väljakasvanud koondis.⁵ Linn oli igimuistse bürokraatia valitsusala.

— Linnade valitsuses osalesid peale ametnike ka sugukonnad ja klannid ning seal ei tekkinud gildimonopole.

— Gildimonopolide puudumise tõttu ei ole linnadel olnud ka erilisi privileege ega ole seal aetud erilist gildipoliitikat.

— Linnade autonoomial ei olnud mingit legaalselt alust nagu Läänes keskajal, linn allus administratiivselt ikka maaringkonnale. Linnadel ja tsunftidel ei olnud Hii-

⁵Seda toetab W. Eberhardti argumentatsioon (1983: 60).

nas niisiis oma sotsiaalpoliitilist võimu (Sprenkel 1983: 104–105).

— Linnades ei kujunenud kunagi ka mingit kõiki elanikke hõlmavat “kogudust” (*Gemeinde*; Weber 1988: 296; Eberhardt 1983: 81).

Weber lõpetab oma uurimuse kokkuvõttega:

Oksidendile omane keskaegne sisemaalinn teisest küljest oli küll samal moel nagu Hiina või Ees-Aasia oma tavaliselt valitsejate või feodaalisandate poolt rajatud raharentide ja maksude kogumiseks. Kuid samas sai Euroopa linnast juba väga varakult eriliselt privilegeritud koondis (*Verband*) kindlate õigustega, mida sihikindlalt laiendati ning pidigi laiendatama, sest linna feodaalisanda käsutuses ei olnud tol ajal tehnilisi vahendeid linna valitsemiseks ja: et linn oli sõjaline koondis, mis suutis edukalt sulgeda oma väravad rüütliväe eest. Suured Ees-Aasia linnad nagu Babülon olid seevastu varakult kogu oma eksistentsis sõltuvad bürokraatliku kuningliku kanaliehitusvalitsuse armust. See kõik kehtis ka Hiina linna kohta, hoolimata Hiina keskvoimu väga väikesest intensiivsusest. [...] Meie oksidantaalne bürokraatia on noor ja osaliselt koolitatud alles just autonoomsete linnriikide kogemuse kaudu. Hiina keiserlik ametnikkond oli väga vana. Linn oli siin esmajoones valitsemise (*Verwaltung*) ratsionaalne produkt. (Weber 1988: 294.)

Linnakodanikel ei tekkinud institutsioone nagu Läänes. Autonoomia ja privileegide puudumise tõttu ei arendatud välja äriettevõtetele iseloomulikke korporatsioonioiguse vorme; majanduslik tegevus ja ärisuhted jäid sugukondade hooleks.

On majanduslikult väga tähtis, kui kogu *u s a l d u s*, kõigi ärisuhte alus, on jäänud rajatuks sugulusele või sugulusesarnastele puhtisiklikele suhetele, nii nagu see just Hiinas ongi olnud. (Weber 1988: 523.)

Konfutsiaanlik “eetos”

Kuivõrd Hiina linnakultuur oli oma põhiolemuselt valitsuse ja ametnikkonna loodud, võib erinevusi Läänega otsida ametnikkonna struktuuri ja maailma liigendamiseviisi erinevusi jälgides. Ka Hiina haritlaskonna ja tema “eetose” analüüsimisel ei ole Weberi lähenemisviisi puhtalt kulturalistlik; see algab intelligenti positsioo-

nist ja liigub talle omase "vaimu" poole (Zingerle 1972: 113).

Haritlaskonna (*Literaten*) mõistel oli Hiinas positiivne väärtus, kui kõne all oli staatusrühm või seisus⁶, mis ei olnud loomu poolest päritav või rangelt eksklusiivne. Intelligentsi ehk "mandariinide" hulka kuulumisel oli otsustavaks teatud kasvatustaseme saavutamine. Kasvatussüsteemi aluseks oli eksamineerimisinstituut, mille eest kandis hoolt konfutsiaanlik "Akadeemia", mis alates VIII sajandist sai ainuõiguslikuks eksamineerijaks ja ametikompetentsuse üle otsustajaks. Konfutsianismi domineeriv positsioon ametikvalifikatsiooni määramisel ei olnud Weberi järgi sugugi mitte algusest peale iseenesestmõistetav; see tulenes niihästi sajanditepikkusest võitlusest traditsioonilise aristokraatia ülemvõimu ja ametite ostmise vastu kui ka vastuseisust sultanismile⁷ ja sõjaväelisele valitsusele⁸.

Konfutsiaanliku ametimehe koolitamine asetub Weberi järgi võimalikke õpetamismeetodeid moodustava kujuteldava kolmnurga ülemisse tippu. "Koolituse" ülesandeks võib esiteks olla inimestes (või vähemalt mõnedes indiviidides) peituvate karismaatiliste võimete äratamine. Teiseks võimaluseks on kogu õppimise keskendamine vahenditele, koolitus muutub seega puhtalt spetsialiseerunud ametiväljaõppeks. Oma ideaalkujul esindab konfutsianism kolmandat võimalust: siin on tegemist positiivse koolitusega, kus õpetatakse klassika-

⁶Seisuse mõiste kohta vt Weber 1964 uue osa viimast peatükki "Klassen und Stände".

⁷Sultanism tähendab Weberi kõige viimases terminoloogias traditsioonilise ülemvõimu oludes isandavõimu äärmuseni viidud esiletõusmist oma valitsusaparaadi suhtes. Kirjutistes Hiina kohta viitab sultanism siiski tunduvalt konkreetsemalt õukondlaste ja eriti eunuhhide võimupüüdlustele.

⁸Weber konstateerib möödaminnes, et konfutsianism võitis täielikult alles XVIII sajandil eri filosoofiakoolkondade vahelise võistluse, mis oli seotud ka erinevate riikide omavahelise võitlusega.

list kirjandust, stilistikat ja käitumisoskust.⁹ Kasvatuse eesmärgiks oli teatud meelelaadi saavutamine, käitumiselt peene ja konventsionaalse inimese kasvatamine. Selline kultuurinimene oli ainulaadne "kunstiteos", eesmärk omaette ja mitte vahend mingiks väliseks otstarbeks. Konfutsiaanliku härrasmehe "veetus ja väärikus" oli vastand igasuguse fanatismi ja uimastatuse vormidele, mis võivad kõigutada meelerahu.

Seetõttu oli konfutsianism igasuguste sotsiaalsete ja lunastuslike usundite vastu ja lämmatas neid, eriti prohvetiusku. Weberi järgi võib siin täheldada olemusliku erinevust Euroopa religiooni arengust: prohvetiusk loob "personaalsuse", s.t ühest põhimõttest lähtuva elupraktika korraldamise "seestpoolt väljapoole". Konfutsianism esindab prohvetiusule vastandlikku elukorraldust "väljast sissepoole" konventsionaalse kasvatuse mõttes.

Ehtne prohvetlus (*Profetie*) loob eluviisi süstemaatilise orientatsiooni ühele väärtusmöödupuule seest välja, mille jaoks on "maailm" vaid normi järgi eetilisel vormitav materjal. Konfutsianism oli ümberpöörduvalt kohanemine väljast sisse, "maailma" tingimustega. Optimaalselt kohanenud, ainult vastavalt kohanemisevajadusele oma eluviisis ratsionaliseeritud inimene ei ole aga mingi süstemaatiline tervik, vaid kasulike üksikomaduste kombinatsioon. Hiina rahvausundile omane animistlik arusaam paljudest hingedest peaaegu igas üksikus inimeses võiks ju olla enam-vähem selle olukorra sümboliks. Seal, kus puudus maailmast väljumine, pidi puuduma ka vastukaal maailmale. Sealjuures said tekkida masside taltsutatud ja härrasmehe väärikus. Aga stiil, mille nad andsid eluviisile, pidi siiski iseloomustatavaks jääma peamiselt negatiivsete elementide kaudu ja mingit püüdlust ühtsusele seest välja, mida me seostame "isiksuse" (*Persönlichkeit*) mõistega, ei saanud tekkida. Elu jäi sündmuste jadaks ja sellest ei saanud mingit meetoodiliselt transsendentaalsele eesmärgile allutatud tervikut. (Weber 1988: 521.)

⁹Kasvatuse kirjanduslikust iseloomust ja hiina kirjaviisi mõjust hiina intellektualismile vt Weber 1988: 412. Haritlaskonna võimupretensioon tekkis algselt seetõttu, et kirjutamisel oli maagiline tähendus ja otsene seos astroloogia ning ennustamisoskusega. See oli teadmine maailmakorrast (Weber 1988: 396–397).

Weberi sellist probleemiasetust on mõnikord peetud "antropoloogiliseks", seda just teatud mõttes: oma mentaliteediajaloolisel viisil esitab Weber küsimuse selle kohta, millisel inimtüübil on teatud sotsiaalsetes tingimustes võimalik selekteeruda juhtivaks kihiks.¹⁰ Konfutsiaanlik kasvatusideaal suhtus valivalt paljudesse teistsugustesse elukorraldustavadesse. Ta oli oma elupraktika kultiveerimise vaatepunktist lähtudes vastu kitsalt mõistetavale spetsiaalsusele kõigis selle vormides ja seetõttu takistas muu hulgas olemuslikult igasuguse ajastamise juurde kuuluva arvestatavuse arendamist.

Keisriaegses Hiinas oli haritlaskond keskseks riigi kultuurilise ühtsuse alalhoidjaks. "Mandariinid" olid valitsusametnikud ja ühtlasi õigusemõistjad, keda regulaarselt saadeti ametikohustusi täitma teistesse piirkondadesse väljaspool oma kodukohta ning neid piirkondi vahetati iga kolme aasta järel.¹¹ Keiserlik õukond aga valvas mandariinide tegevuse üle inspektorite vahendusel. Mandariinid said oma elatise kohalikest maksudest (*Pfründen*). Nii sündis eriline maksufeodalismi vorm, kus isanda (keisri) valitsuspersonal oli isiklikult vaba, kuid täiesti eraldatud ametipidamise vahenditest, millest ei saanud kunagi isiklikku haldusomandit nagu vasallidel. Mandariinidel oli siiski keskne ühine materiaalne huvi maksusüsteemi kollektiivseks säilitamiseks ja teisalt ühine ideeline huvi hoida konfutsiaanlikku haridusideaali eksklusiivsena. Nii moodustasid mandariinid Weberi mõttes staatusrühma või seisuse. Kõnealuse staatusrühma ühised huvid olid suunatud täielikult *status quo* säilitamisele, seepärast pörkasid kõik katsed

¹⁰Vt Hennis 1987: 55. "Kui tahetakse eranditult hinnata igat ühiskondlike suhete korraldust, olgu see mis liiki tahes, võib seda lõpuks üritada teha selle järgi, millisele inimtüübile annab ta optimaalsed võimalused valitsejaks saada, kas siis välise või sisemise (motiivi)valiku kaudu." (Weber 1973: 517.)

¹¹Ja seetõttu olid nad juba oma keeleoskamatusel pärast sõltuvad kohalikest alamatest ametimeestest. Vt Sprenkel 1964: 348–370.

maksusüsteemis kahelda kokku mandariiniseisuse ühiste keskete huvidega, mis välistasid pisimagi muudatuse. Teisalt mängis mandariinide poliitiliselt akumuläärunud kapital kaasa poliitilise kapitalismi lühiajalistes ettevõtetes, sest neil olid parimad võimalused koguda endale vara, ent ometi ei tekitanud see ratsionaalseid pikaajalisi ettevõtteid, sest see olu vastuolus mandariinide elu ülalpidamise põhimõtetega.

Kui kirjandusliku haridusega ametnikekiht oli võitnud oma tähtsamad vastased ja riik oli pärast suuremate vaenlaste allasurumist rahunenud (õigemini küll nii, et suurematel vaenlastel õnnestus keisririik alistada, nagu tegi seda Mandžu dünastia) ja end seega läbi löönud, vajutas konfutsiaanlikus vaimus koolitatud ametnikkonna mentaliteet Hiina sotsiaalsele korrale erilise pitseri.

Usu valdkonnas kergendas bürokraatia ülemvõimu Weberi arvates see, et tal ei olnud vastast (vähemalt sama religiooni piires) võistleva kiriku ega mingisuguse prohvetliku liikumise näol (ei olnud eetilist ega eeskujuks olevat prohvetlust)¹². Samuti ei saanud ükski võistlev rühmitus toetuda erilisele loodusõigusele, sest see oleks seadnud ta vastamisi intelligentsi religiooni, õiguse ja rituaalidega. Usul oli vaid üks põhivoorus, pieteet (*xiao*), mis toetas just olemasolevaid konkreetseid hierarhilisi valitsus- ja sugukonnastruktuure ega seadnud neid kahtluse alla. Puudus käsitus inimese kogu olemust märgistavast "radikaalsest kurjusest" või patust, mida tuleks tegudega lunastada. Usklikkus piirdus üksnes käitumisoskusega ja seepärast puudus hiina keeles algselt usku tähistav termin. Oli olemas vaid termin *ru jiao*, haritlaskonna õpetus*. Konfutsianism ei jõudnud sellise konfliktsituatsioonini, nagu tekkis Läänes eri

¹² Neist prohvetluse tüüpidest vt Weber 1989: 80–81, 206–207.

* Autoril ja Weberil *ju kiao* (*Lehre der Literaten*, konfutsianismi ametlik nimetus). Tänapäevase transliteratsiooni andis Linnart Mäll. Toim.

jõurühmade omavahelises heitluses, — nõnda jäi Hiinas olemata Lääne keskajale ja uusaja algusele omane arengudünaamika. Hiinast kadusid “revolutsioonilised” usu-suunad, mis olid “Lääne viie suure revolutsiooni” üheks osaks (Weber 1988: 349).¹³

Konfutsianism käsitas maailma tervikliku korrana, milles taevas ja maa on ühe ja sama korralduse osadena kokku põimunud. Oma ametnike vahendusel vastutas keiser parema elukorralduse eest maa peal taevase ees ning ühtlasi vastutas harmoonia säilimise eest oma positsiooniga. Tema seisundit kindlustasid kaks keskset saavutust, mis tagasid tema “rentaabluse”: edukas sõda ning viljasaak. Üks keiserliku võimu suuri ja ebataavalisi saavutusi oli jõgede reguleerimise alustamine. Keiserlik karisma võis siiski kõikuma lüüa ikaldusaastatel ja vaenlase suurte võitude puhul. Siis leiti sageli, et keiser on rikkunud rituaale ning süüdi harmoonia häirimises. Oletatava teo eest võis ta kaotada positsiooni.

Maailmakorralduste ühtepõimumisega kaasneb see, et konfutsianism ei teinud päriselt vahet õiguse ja eetika vahel. See ei soodustanud ka õiguse kodifitseerimist, konfutsiaanlik õigus oli oma loomult pigem konventsionaalsete moraalireeglite loetelu. Konfutsiaanliku varimu patrimoniaalsusele oli iseloomulik püha traditsiooni ja isanda omavoli üheaegne kehtimine, mis tõi kaasa nn kaadi-õiguse¹⁴. See ei tee vahet arvestatava isiku moraalsete omaduste ja normi rikkumise vahel, vaid on pigem ühelt poolt kasuistlik (saalomonlik) otsustamine, teiselt poolt moraalijuhendite sätestamine. Selline õigusmõistmine pole ennustatav, sest ta ei ole formaalselt tagatud ega soodusta järelikult pikaajalisi ratsionaalseid

¹³XII ja XIII sajandi Itaalia linnarevolutsioonid, XVI sajandi Madalmaade, XVII sajandi Inglismaa ja XVIII sajandi Ameerika ning Prantsuse revolutsioon.

¹⁴Kaadi-õiguse mõiste võtab Weber islami õiguspraktikast, kus sellega tegeles ulemaade seisus.

üritusi, mille kordaminek eeldab prognoositavat juriidilist keskkonda. Weberi järgi ei tekkinud Hiinas erakapitalistlikke manufaktuure — ainsaks erandiks oli siiditööstus (Weber 1988: 387).

Konfutsianism vaatles maailma kosmosena, mida valitsevad hinged. Pieteet oli kohustuseks esiisade hingede vastu ja ka paljusid ametitalitusi peeti hingede teenimiseks. Ühtlasi oli maailm täis kurje hingi, kelle vastu oli parimaks relvaks rituaali laitmatu täitmine. Teisalt võis headele hingedele kasvatusel abil jõudu anda. Riigi alamad jäid usuliselt "enda juurde", neil polnud osa riigikultuses. Weberi järgi ei avaldanud konfutsianism survet kogu maailmas levinud rahvaliku hingedeusu ja maagia ohjeldamiseks või väljatõrjumiseks. Rahvahulkade igapäevane tegevus jäi sellest usust kättesaamatult kaugemale ja traditsioonidele toetuvad ning kogu meetoodilisele elupraktikale võõrad taiad püsisid puutumatuna.

Konfutsianism ei pakkunud mingeid stiimuleid "kondanliku" süstemaatilisel majandusliku meelega tekimiseks, ehkki majanduslik kasumijaht oli ka Hiinas laialt levinud, samuti rikkuse imetlemine (samamoodi nagu Aristotelese hea elu mõiste juurde kuulus möödapäasmatult teatud hädavajaliku rikkuse tase). Konfutsiaanliku patrimonialismi juurde kuulub loomuomaselt mõte keiserlikust heaoluriigist, mis tasandab maapealset ebaõiglust ja aitab nõrgemaid. Konfutsianism aitas kaudselt kaasa ka rahvahulkade heterodoksse usu ehk taoistliku maailmakäsituse tekkele, sest ta säilitas maagilise maailmapildi ega hävitanud maailmast taigu. Nii praktiline ja siinpoolne, kui konfutsiaanlus muidu ortopraksiana (õige tegutsemise õpetusena) ka oli, ulatus ta nii kaugemale, et seda võiks pidada juba religiooni piirjahuks.¹⁵

¹⁵ Spiegelberg (1986: 353–411) on Hiina usunditest ülevaadet andes Weberiga üsna ühel meelel, kuigi ta Weberi nime ei maini.

Taoism

Taoismil on Weberi jaoks oluline tähendus, sest ta pidas seda tähtsaimaks alternatiivse elumetoodika arendamise kandidaadiks Hiinas. Piltlikult võib öelda, et konfutsianismil on Weberi visandis "kiriku" positsioon ja nüüd otsib ta sellele vastandlikke "usulahke" kui elu revolutsioonilisi korraldajaid.

Laozist alguse saanud kontemplatiivne taoism tegi Weberi järgi läbi mitmeid muundumisprotsesse. Algselt oli see mingisugune apaatse ekstaasi vorm, püüd kui mitte *unio mystica* poole, siis vähemalt tegevuse (ja valitsemise ehk niisiis bürokraatia) minimeerimise poole maailmas.

[---] "Tao" ei olnud mitte kumbki, vaid lihtsalt siduva traditsionalistliku rituaali kehastus, mitte "tegevus", vaid "tühjus" oli tema käsuks. (Weber 1988: 523.)

Sellisel kujul ei saanud taoism olla otseseks konkurendiks konfutsiaanlikule haridusele, pigem tähendas ta individuaalset loobumist sellest. Taoism võitis rohkem poolehoidu väljaspool kirjandust ja poliitikat — rahvausundina, mis erines oma rajaja ideedest sedavõrd, et teda võib ainult tänu ajaloolisele sugulusele nimetada "taoismiks". Temast sai õpetus hingede kummardamisest, ennustamisest ning soodsatest ja ohtlikest geograafilistest kohtadest (geomantia) ja sel viisil säilitab ta maagiat, mitte elupraktikat. Konfutsianism oli eetilise usund ja tegi vahet õige ning vale vahel, taoism aga maldas selle pinge maagiliseks vastuoluks traditsioonide puhtuse ja ebapuhtuse vahel. Taoistlik õpetaja muutus seega müstikust müstagoogi kaudu maagiks. Weberi järgi mõjutas taoistlik usund suuresti just kaupmeeste klassi. Seetõttu ei muutunud kaupmehed kunagi altiks askeetlikele mõjudele nagu Läänes.

Taoism ei olnud niisiis mingiks vastujõuks konfutsianismile, vaid pigem selle teine pool: kui ortodoksne (ja ortopraktiline) konfutsianism vähemasti talus maagiat,

siis heterodoksia toetas seda positiivselt. Neid ühendas siiski veendumus, et maapealsete asjade hea kord on kõige paremini tagatud siis, kui deemonid ja hinged on rahuldatud¹⁶.

Kolm võrdluspunkti Lääne arenguga

Hiina-käsitelu võimaldab Weberil oma järgnevaid uurimusi teemadeks jaotada. Sillapeaks kasutab ta võrdlust Hiina, Lääne ja Lähis-Ida arengu vahel kolmes suhtes.

A. Võrdlus Lähis-Idaga: erinevus jumalakäsituses

Konfutsianismis polnud maailmast kõrgemal seisvat jumalikku loojat, kes esitaks maailmale eetilisi nõudmisi. Kosmos koosnes ebaisikulisest taevast ja maast ning mõlemat valitsevatest seaduspärasustest ja vaimsetest olenditest ning olemuselt oli selline maailm "hea". Usk aitas vaid maailmaga optimaalselt kohaneda. Üksikindiiviidi saatust võis mõjutada ennekõike maagiliste vahenditega, mitte mingil juhul süstemaatilise tegevuse abil.

Selles on põhiline erinevus nende kahe "ratsionalismi" liigi vahel. Konfutsiaanlik ratsionalism tähendas ratsionaalset kohanemist maailmaga. Puritaanlik ratsionalism — maailma ratsionaalset v a l i t s e m i s t. Nii puritaan kui ka konfutsiaan olid "mõistlikud". Kuid puritaani ratsionaalne "mõistlikkus" toetus võimsa paatose aluspõhjale, mis konfutsiaanil täielikult puudus, samasugusele paatosele, mis hingestas Oktsidendi munklust. Sest et oktsidentaalse askeesi maailmahülgamine oli lahutamatult seotud oma pahupoolega, maailmavalitsemise sooviga, sest et tema nõuded anti taevase Jumala nimel mungale ja muundunud ning levenenud kujul kogu maailmale. Mitte miski polnud nii vastandlik konfutsiaanlikule öilsuse ideaalile kui mõte "kutsumusest" (*Beruf*). "Vürstlik" mees oli esteetiline väärtus ja seetõttu mitte

¹⁶ Weberi järgi viis Hiina areng olukorrani, mis oli struktuurilt vastandlik kreeka usundile. Kreekas valitses avalikult Homerose kangelasja rahvajumalate ning jumaluste ametlik kultus ja filosoferimisest sai "eraasi".

k u n a g i mingi j u m a l a "tööriist". Ehtne kristlane, olles täielikult — sees- või väljaspool maailma — askeet, ei tahtnudki midagi muud olla kui just seda. Sest üksnes sellest otsis ta oma väärikust (*Würde*). Ja kui ta tahtis seda olla, siis oli ta tarvitamiskõlblik tööriist maailma ratsionaalseks ümberkujundamiseks ja valitsemiseks. (Weber 1988: 534–535.)

Ka Jahve-usust¹⁷ erines konfutsianism, sest oma valmiskujul ei saanud ta pärast Hiina maailmariigi kindlustumist enam pooldada "õiglast sõda", vaid võttis patsifistliku suuna. Jahve aga oli just sõjavõidu ja sõjakäigu Jumal, kes sundis usklikke astuma maapealse korra vastu. Hiinas sellist pinget ei tekkinud, sest keisri isikus olid ühendatud väepealiku militaarne ja loitsija patsifistlik karisma. Keiser oli ühtaegu ülempreester ja *pontifex*, seega monarh, kelle selja taga oli jumalik õigus.

B. Võrdlus Lääne feodaalriigiga

Hiina maksusüsteemi ehk prebendalismis eristas Lääne omast see, et Hiinas ei kujunenud põhimikuhärrust (*Grundherrschaft*). Seal ei olnud läänistamist ega vasallide sõjaväekohustust. Hiina poliitilise feodalismi vorm hoidis provintse sõjaliselt passiivsena ja koondas vägivallavahendid keskvoimu kätte.

Sel moel ei tekkinud siin võitlust härruseõiguste eest nagu Läänes. Prebendaalametnikud kui omaette seisus olid isanda omavoli eest kaitstud, kuid üksik ametnik mitte. Sellises olukorras olid ametnikkonna ühishuvid ka äärmiselt traditsioonilised ja seisid vastu kõikidele uuendustele, mis oleksid võinud ohustada ametnike positsiooni. Maksusüsteemi (prebendalismis) huvide dünaamika oli jäänud paigale ega liikunud edasi.

C. Maa ja linna vahekorra võrdlus

Hiina põllumajanduses ei tekkinud Weberi järgi ulatuslikke ratsionaalselt administreeritud üksusi (Weber

¹⁷Selle mõiste kohta vt Weber 1989: 212; Zingerle 1983.

1988: 367). Seal ei toimunud arengut antiikajale sarnaneva latifundiumimajanduse suunas (Vt Eberhardt 1983: 83jj). Maa jäi vanade talupojasugukondade valdusse, nemad olid ka maksustamise kesksed subjektid. Sugukonnad ja klannid valitsesid maa külakollektiive. Neid hoidis koos uskumus esiisade hingedest ja traditsioonilisest sugukonnamoraalist. Sugukonnad olid vanad vastastikuse abistamise süsteemid, nad pakkusid liikmetele hädavajalikku abi ja usaldust ning maksid kätte ülekohtu eest. Nad tegelesid ka ravimise, põetamise ja koolitamisega.

Sugukondade omavalitsus oli maal tugevam keskvõimu seadustest. Nii kujunes Hiinale tüüpiline "antiinterventsionalism" (Breuer 1984: 76), kus keskvõimu traditsiooniline õigus oma seadusandlusega sugukondade valitsetavat külaühiskonda mõnevõrra piiras, kuid põhimõtteliselt toetus sellele ja lasi tal olla rahu.

See on vastupidine Lääne arengule: Hiinas kuulus omavalitsus küladele ja sugugi mitte linnadele. Linn tähendas mandariine ilma autonoomiata ja küla seevastu autonoomiat ilma mandariinideta.¹⁸

Weberi Hiina-uurimuse kriitikat

Pärast Weberit on uurijate käsutusse tulnud väga palju uut allikmaterjali, millest Weber ei võinud unistadagi.¹⁹ Piisab sellestki, kui mainida, et Hiina kaas-aege arheoloogia algab alles pärast Weberi surma.²⁰ Tema Hiina-uurimist on mitmel pool võetud kriitiliselt ja ka muidu Weberisse sümpaatiaga suhtuvad uurijad

¹⁸Hiina linnade arengu kohta vt täpsemalt Skinner 1977.

¹⁹Weberi allikmaterjali kohta vt Weber 1988: 276–278; Collins 1986: 58–59; Schluchter 1983: 41; Elvin 1983: 128. Käesolevas seoses piisab vaid ideeajaloolisest tähelepanekust, et Weber toetub eriti tugevalt Arthur Smithi teosele *Chinese Characteristics* (1900).

²⁰Vt täpsemalt nt Gernet 1985: 653jj.

on nõudnud mõningate kesksete teeside revideerimist.²¹ Olen koondanud mõned kesksed eriti problemaatiliseks peetud väited Hiina-uurimustes. Esimesed neli probleempunkti on olemuselt sedavõrd ühtekuuluvad, et neid võib käsitada ka pseudosüllogismidena. Mõned probleemsed kohad on jällegi niivõrd komplitseeritud või arenemisvõimalustelt nii paljulubavad, et olen lisanud nende juurde eraldi ekskursi.

1. *"Konfutsianism tähendas maailmaga kohanemist."*

2. *"Konfutsianism ei juurunud usulisest mõtlemisest kunagi välja maagiat."*

3. *"Kogu inimlike teadmiste ratsionaliseerimine Hiinas on liikunud maagilise maailmakäsituse suunas."*

4. *"Seetõttu ei olnud Hiinas ratsionaalset tehnikat ega mingisugust tehnilist progressi."*

Võidakse õigustatult küsida, mida siinses kontekstis mõistetakse maailmaga kohanemise all. On teada, et Hiinas võeti ette suuri üritusi looduse alistamiseks, nendele viitab Weber teistes seostes. Sellised olid suurte jõgede vee reguleerimine, kanalite rajamine, tammide ja Hiina müüri ehitamine (Vt Elvin 1980; 1983: 118; 1984). Väite, nagu poleks Hiina tehnika teinud edusamme, kummutavad Joseph Needhami ja Benjamin Nelsoni uurimused (Sivin 1983: 344; Collins 1986: 62–65. Vt Nelson 1978; Qian Wen-Yan 1985; Blunden, Elvin 1983: 1212). Aastatel 0–1500 pKr oli Hiina tehnika oluliselt Euroopa tehnikast ees (vt skeem 2). 1000. aasta paiku saavutas Hiina näiteks raua tootmises taseme, milleni Euroopas jõuti alles XVIII sajandil. Mehhaniseerimine arenes Hiinas eriti kaugele tekstiilitööstuses ja samal ajal (X–XIII sajandil) ehitati suur hulk veskeid ja saeveskeid. Weberi väite, et Hiinas ei olnud manufaktuure ja et ainult siiditööstus oli ratsionaliseeritud, lükkab täiesti ümber oopiumisõja lähem uurimine. Oopiumi veeti Hii-

²¹ Minu tähtsaimaks allikaks on seminarikogumik Schluchter 1983.

na turule seetõttu, et Hiinal ei olnud oma hõbeda eest Läänest muud osta! (Collins 1986: 65.)

See otse silmatorkav probleem viitab veelgi sügavamatele raskustele Weberi hinnangus konfutsiaanliku maailmasuhtumise viisi kohta. Weberi pilgu alt jääb täiesti välja (peaasjalikult temaaegsete allikate piiratud tõttu) uuskonfutsiaanliku mõtte sünd (Metzger 1983; Tu Wei-ming 1983). Uuskonfutsiaanlus tekitab pinget eetika ja maailma vahele.²² Siin on kõne all pessimistlik õpetus maailma ebatäiuslikkusest, mis sündis XVII sajandil. Patu (sisendatud tunde) rõhutamine (väljastpoolt tuleva) häbitunde suhtes on omane just Mingi ajastul alguse saanud religioossusele (Eberhardt 1977: 266).

5. *"Usuti, et keiser isiklikult on vastutav näljahäda ja kaose eest."*

Seda Weberile nii tähtsat oletust ei või vaadelda kui mingit iseendastmõistetavust. Kommenteerijad leiavad, et selle väite tõestuseks ei leidu piisavalt allikmaterjali, vähemalt mitte keisri ametnike või õukonna ringidest (Eberhardt 1977: 78). Igal juhul on Weber siin vastuoluline: kas mitte just seesugune keisrile kuuluv "taeva mandaat" pole teatud "loodusõigus"? Hiina õiguse arengu probleemi vaatlen allpool.

6. *"Taoism ei tunne askeesi."*

Weberile jäid täiesti tundmatuks mõned taoismi suunad, iseäranis keskaegses Põhja-Hiinas. Neid iseloomustas samasugune asketism nagu Lääne usulahke ja nad harrastasid muide ka tsölibaati (Vt nt Huotari 1986: 46jj). Nende suundade analüüsimine oleks tõenäoliselt toonud Hiina ajalukku selle dünaamilise pinge, mida Weber tagajärjetult otsis. Weber ei teadnud, et eriti põhjapoolne taoism organiseerus kirikuga sarnanevaks "paavstluseks" — tõsi küll, selle paavsti nimetas keiser.

²² Sellele osutab eriti näitlikult Elvin 1985.

Mässuliste ideoloogiatega aluseks Hiinas oli — ka Weberi järgi — käsitus keisrile kuuluvast ja tõenäoliselt kaduvast “taeva mandaadist”. Sellele toetudes koondusid mitmed taoistlikud (ja veel suuremal määral askeetlikbudistlikud) liikumised revolutsioonilisteks rühmitusteks ja eriti salaseltsideks (nagu juba Hani ajastul oma tegevust alustanud *Punakulmud* ja *Kollased Turbanid*).

7. “Valitsev usk Hiinas oli konfutsianism.”

Seda kesket väidet, mida Weber õigupoolest küll lausa deklareerinud ei ole, võib kritiseerida kahelt poolt. Esiteks võib kahelda, kas konfutsianism on üldse kunagi olnud mingisugune usk. Pigem võiks seda pidada kas filosoofiliseks mõtteviisiks või ametimeeste teatud rituaaliks või siis väita, et varajane konfutsianism oli vaid mitmete usulis-filosoofiliste elementide sünkretistlik kogum (Schmidt-Glitzner 1983: 306–308; Weber-Schäfer 1983: 217j). Konfutsianismi elementideks oleksid siis muu hulgas igivana riiklik ohvritalitus, Kong Fuzi filosoofia, vana legistlik filosoofia, mõned taoismi ja budismi vormid. Konfutsiaanliku “ortopraksia” mõiste on nii laialivalgub, et seda on Weberilgi õieti raske eristada sellele vastandlikust heterodokssesest või heteropraktilisest taoismist. Hiinas oligi tavaline, et neid usundivorme ei peetud teineteisele vastukäivaks, vaid nad olid kasutusel erinevates elusituatsioonides ja seotud elu eri järkudega. Ametnik võis oma tegevuses olla konfutsiaanlane, eraelus taoistlik maag ja “pensionile” siirdudes kõrvale tõmbunud budistlik mõtiskleja.

Konfutsianismi on seega määratletud nii üldiselt, et sellesse mahub peaaegu kogu Hiina kultuur, nii et õigupoolest ei saagi rääkida temast kui mingist erilisest “usundist”. Ainus sellest kultuurisfäärist selgepiiriliselt eraldub vorm oleks siis olnud radikaalne budism ja ainus tõeline usuga tegeleja budistlik munk. Weber jätab oma Hiina-essees budismi käsitlemise kuidagi kummalisel kombel unarusse. Ilmselt oletab ta lihtsalt, et budism oli Hiinas vaid ajutine episood ja teisalt, et selle

mõju oli samasugune nagu albudismil Indias, s.t maailmast põgenemine ja enesehävitamine. Siiski oli budismi osa Hiina ajaloos mõneski mõttes sarnane kloostrinstitutsiooni osaga keskaegses Euroopas.

8. *"Hiinas ei tekkinud kapitalismi."*

9. *"Kultuurilised põhjused takistasid seal kapitalismi süündi."*

Eespool juba mainiti, et Hiina tehnika oli pikka aega Euroopa omast arenenum. Lisaks sellele kinnitavad praegused uurimused, et Hiinas oli ajavahemikus 200–1400 pKr maailma kõige dünaamilisem turumajandus, mis küll XIV sajandil jõudis stagnatsioonini (Elvin 1983: 117).

Võiks isegi väita, et Hiinas tekkis kapitalism, kui piiritleda kapitalismi Weberile toetudes nõnda, et on olemas teatud institutsionaalsed eeltingimused kestvaks ratsionaalseks ettevõtetmajanduseks. Hiina majandus oli kontrahtide tekkimise mõttes muutunud kaubanduslikuks, samas ulatuslikult monetariseerunud ja lisaks sellele oli olemas formaalse õiguse süsteem, mis soosis lepingusuhteid (Elvin 1983: 117).

Nende uute faktide tõttu satub kogu Weberi seletusstrateegia veidrasse valgusse. Mark Elvin rõhutabki, et pigem peaks püüdma seletada kapitalismi stagnatsiooni Hiinas XIV sajandil (Elvin 1983). Elvin lisab sellele metodoloogilise kommentaari: ei ole hädavajalik seletada seda stagnatsiooni kultuuriliste põhjustega (näiteks konfutsiaanliku reaktsiooniga), sest piisab ka majanduslikust ja ökoloogilisest seletusest.²³ Elvin koos oma kolleegi Sinhaga on visandanud sellise teooria, mida nad ni-

²³ On selge, et Elvini argumentatsioon on oluline, hoolimata sellest, et ta kultuurilise ja majandusliku seletuse antagonismi rõhutas rajaneb osalt Weberi enda seletusstrateegia väärarvamistmisel. Tõsi küll, ka Elvin (1980) käsitleb lõpuks kapitalismi arengu kultuurilisi takistajaid.

metavad "kõrgetasemelise tasakaalu lõksuks" (*highlevel equilibrium trap*)²⁴.

Tundub, et on võimalik luua ülidetermineeritud, nii majandusesiseseid kui -väliseid tegureid arvestav selektus XIV sajandi stagnatsioonile. Välisteks raskusteguriteks olid mongolite võimu aegne (1280–1368) võimas ehitustegevus ja selle võimalikuks teinud ränk maksustamine (mis niigi külmaperioodidest väljakurnatud põllumajanduse tõttu viis mässuliikumisteni), Hiina kaupmeeste tegevuse piiramine ja suurte väärismetallihulkaade voolamine välismaale. Mainitud mongolite valitsus reageeris sellele paberraha inflatsiooniga ja aitas nii kaasa majanduskeskkonna ebausaldatavuse suurenemi-

²⁴Tasakaalulõks märgib Hiinas olukorda, milles tööstuslik kapitalism ei suutnud läbi murda. Elvini järgi (1983: 120–121) tehakse majandussfääris tavaliselt leitud ja uuendusi siis, kui on olemas nii efektiivne nõudmine, mis teeb leitud vajalikuks, kui ka piisav materjali ja teenuste pakkumine, mis teeb nad võimalikuks. Hiinas takistas seda juhuslike tingimuste kokkusattumine. Esiteks: hõlvatud maa-ala kvaliteet langes kiiresti, võrreldes kasutusele võetud vahenditega. Teiseks: rahvastiku juurdekasv oli pidev. Kolmandaks: võimalatu oli põllumajanduses maaviljakust tõsta ilma tööstusrevolutsiooni toodetud vahenditeta (kunstväetised, bensiini- ja diiselmootoriga masinad). Neljandaks: Hiina tohutu suurus ja kaubanduse suhteliselt suur integratsioon muutsid võimatuks riigisest ebaühtluse muutmise välismaiste kaupade abil. Elvini järgi ei soodustanud need tegurid arengut mitte tööjõudu säästva mehhaniseerimise, vaid püsikapitali ja ressursside kokkuhoidmise suunas. Elvini järgi saadi "tasakaalulõksust" vabaks alles XIX sajandil üksnes tänu uue tehnoloogia impordile. Vt Eberhardt 1977: 245–246: tema meelest selline "tööstusrevolutsioon" nagu XVIII sajandil ei olnud Hiinas võimalik, sest Hiina intensiivne põllumajandus suutis ära elatada palju rohkem inimesi kui Euroopa majandus, mistõttu alati oli olemas masinate kasutamist ebaökonomiseks tegev inimtööjõu ülepakkumine. Seetõttu ei olnud tehnoloogial võimalust areneda sellisele tasemele, mis oleks teinud odava masstoodangu otsustavaks ja konkurentsivõimeliseks. Kõikjal olid ka kõige algelisemad masinad pisut kiiremad ja efektiivsemad kui inimtöö, kuid nad nõudsid konkurentsivõimelistena püsimiseks ülemäära palju kapitalimahutusi. Teine tähelepanek, mis ei ole Elvini oma, kuid täpsustab pilti: masinate arendajad kuulusid suuremas osas kõrgemast seisusest ja jõudeolijate kihti, kes ei vajanud lisasissetulekuid. Koostöös olevad käsitöölised seevastu ei olnud vabad, vaid valitsusele alluvad ning neil ei olnud võimalik koguda piisavalt kapitali, et avada oma ettevõtteid ja töökodasid. Vt ka

sele (Vt Eberhardt 1977: 246; Gernet 1985: 348, 372). Jaapani mereröövlid takistasid ekspansiooni välismaale, mis oleks osaliselt võinud aidata umbsõlmi lahti harutada (Eberhardt 1977: 251). Piraatluse pärast XV sajandi alguses antud rannalaevanduse keeld, mis kehtis kuni XVI sajandi keskpaigani, kinnitas neid sõlmi veelgi (Elvin 1980: 109–110; Blunden, Elvin 1983: 124, 151).²⁵

Ekskurss: kloostrikapitalismi probleem

Et Weber ei tegele Hiina budismi täpsema analüüsiga, ei näe ta vahest kõige tähtsamat varase kapitalismi (vaba tööd kasutava ratsionaalse ettevõtetmajanduse tähenduses) vormi Hiina ajaloos, nimelt askeetliku orientatsiooniga budistlikku kloostrikapitalismi. Weber mainib küll möödaminnes, et konfutsianism oli vaenulik budistlikule kloostriinstitutsioonile (Weber 1988: 844–845), kuid ta ei süvene sellesse probleemi siiski põhjalikumalt, vaid asub käsitlema taoistlikku kloosterlust, mida ta ilmselgelt halvustab kui maagide pesapaika (ja ehk just seetõttu on ta eelarvamuslik ka budistlike kloostrite suhtes).²⁶

Budism ei ole sugugi tähtsusetu kõrvalnähtus Hiina ajaloos. Tuntud prantsuse sinoloog Jacques Gernet konstateerib: "Selle perioodi (220–589. T. H.) Hiina oli samavõrra budistlik, nagu keskaegne Euroopa oli kristlik." (Gernet 1985: 172.)

Eriti pärast seda, kui budistlikele kloostritele anti VI sajandil maksuvabadus, olid nad majandusliku tegevuse keskusteks, mis olid vabad sugukonnavõimu ahelatest (just seetõttu, et neid pidasid üleval munkade ko-

Blunden, Elvin 1983: 147.

²⁵ Hiinlastel keelati juba aastal 1371 reisisid välismaale.

²⁶ See tuleneb osalt ka Weberi kasutatud allikmaterjalist, mis asetab rõhu mongoli dünastiale ja sellele järgnenud ajale (XIII sajandist peale). Mongolid toetasid budismi selle uutes vormides nagu *chan*- (ehk jaapanipäraselt *zen*-) budism ja tiibeti maagiataolise budismi vormid.

gukonnad). Kloostrid toimisid pankadena, mis võtsid vastu hoiuseid, ja rändurite majutuspaikadena ning teenindasid ennekõike kaupmehi. Osalt oli budismil Hiina kloostrites samasugune osa nagu juutide rahalaenamisel Euroopa ajaloos, kuid budistlikest kloostritest said ka ratsionaalselt organiseeritud töötegemise, eriti põllumajanduse keskused ja nad rikastusid märkimisväärselt. See oligi üheks kloostrite vastu suunatud konfutsiaanliku reaktsiooni põhjuseks ja viis neisse kuhjunud omandi sundvõõrandamiseni aastail 841–845. Igatahes võiks selles mõttes teisel tasandil rääkida konfutsianismist kui antikapitalistlikust jõust, mis juuris Hiinast välja kapitalismi eod.

(Järgneb)

INFOSTRATEEGIAD

Andreas Müller-Pohle

Tõlkinud Ave Roomets

15. aprillil 1874 läks Nadari ateljees päris kõvaks mölluks. Põhjuseks oli paar tosinat maali, mida siin pärast järjekordset tagasilükkamist Pariisi "Salonis" esimest korda vabal erinäitusel näidati. Tol päeval kohale tulnud kriitikutele oli asi selge: need tööd võivad kuuluda vaid hullumeelsetele, diletantidele ja vasakpoolsetele mässajatele, kes eiravad kultuuri põhialuseid. Keegi nimetas neid naljatamisi "impressionistideks". Kõigest muust sai legend.

Ei ole hoopiski juhus, et moodne kunst sõna otsest mõttes fotograafia pinnalt sündis. Degas, Cézanne, Sisley, Monet — nad kõik kuulusid kunstnike põlvkonda, kes olid täpselt niisama vanad kui fotograafia ise ning kelle esteetilisi kujutlusi ja nägemusi olid selle uue meediumi pildilised võimalused pidevalt kujundanud või isegi päris konkreetselt inspireerinud (Degas' momentvõttekompositsioonid, Monet' nihutamiseefektid jne).

Kuid vaadeldgem olukorda põhimõttelisemalt. 19. sajandi kunstisüsteemi jaoks polnud foto midagi muud kui viirus, sissetungija, mis ähvardas süsteemi lagundada ja tasakaalust välja viia, tehes seda fundamentaalses, ideoloogilises mõttes. Et kogu eelnev esteetika oli toetunud

Informationsstrategien. Information Strategies. — *European Photography*, Vol. 6, Issue 1: January/February/March 1985, pp. 5–14.

põhjapanevale *ilu*-ideele, tõelise ja jumaliku, harmoonilise ja meeldiva kujutamisele, tekkis seoses fotograafiaga äkitselt täiesti uus väärtusprobleem: pilt ei olnud enam "hea", kui ta oli vaadeldav ainult "ilusana", vaid siis, kui ta pakkus midagi uut, üllatavat, ebatõelist, kui ta sisaldas *informatsiooni* — nagu me tänapäeval ütleme. Ilu muutus üleliigsuse sünonüümiks, üheks informatsiooni funktsiooniks; ja seal, kus see funktsioon puudus, sai ilust igavuse eufemism.

Seega põhjustas fotograafia — Thomas S. Kuhni järgi — esteetilise *paradigma vahetumise*, esteetiline huvi orienteerus ümber iluprintsiibilt informatsiooni/innovatsiooni printsiibile. Ja kuigi alguses sidusid end selle uue printsiibiga pigem maalikunstnikud kui fotograafid, jääb fotograafia murranguline, paradigmaalooja roll visuaalse kunsti kogusüsteemis siiski vaieldamatuks: fotograafia *teadvustas* kunsti jaoks infokriteeriumi.

Impressionismist lähtunud moodsa kunsti voolusid — kubismi, futurismi, konstruktivismi, ekspressionismi jne — võib seega mõista kui erilisi *infostrateegiaid*, mis lõpuks modernismi sisemise loogika järgi kulmineerusid metastrateegias, kontseptuaalses kunstis, infos info kohta. — Vaatlen järgnevalt erinevaid struktuure ja strateegiaid, mis pälvivad minu meelest fotograafia praeguses situatsioonis erilist tähelepanu. Siis käsitlen mõnd arenguperspektiivi, mida üleminekul kommunikatsioonihiskonda tähtsaks pean.

1. FOTOGRAAFILINE SÜSTEEM

Kunst on kommunikatsioonivorm, mida nagu iga kommunikatsiooni saab kujutada ja uurida kolmeosalise mudelina: saatja/vahendaja/vastuvõtja. Eelistan nende terminite asemel kasutada mõisteid *informatsiooni tootmine, jaotamine ja tarbimine*, väljendamaks seda, et infoprobleemi tuleks käsitada ulatusliku *infomajanduse* ühe aspektina. — Kui me mõistame kultuuriaja-

loo all kõige laiemas mõttes materiaalsete ressursside asendamist vaimsetega (muide alahindas selle protsessi tänapäevast kiirust Rooma Klubi, mistõttu enamik tema prognoose vaeleks osutus), siis ei tegele infoühiskond ilmselt enam mitte niivõrd materiaalse tootmisega kui informatsiooni valdamisega. Materiaalne majandus muutub üheks infomajanduse elemendiks, kaasaegne "ülikülluseühiskond" toob selle üleminekuga kaasneva probleemistiku väga selgelt esile. Materiaalsete ressursside (näiteks nafta) raiskamine on üldjoontes ikka veel anarhistliku, poolintelligentse infomajanduse tagajärg, milles odavast informatsioonist toodetav (näiteks plasttops) tarbib suures osas ära selle, mida saab kokku hoida väärtusliku info arvel (näiteks tuumaenergia tootmine).

1.1. Tootmine.

Loomeprotsessi, mille all siin mõeldakse informatsiooni tootmise protsessi, määravad tavaliselt ära neli faktorit: tootja (fotograaf), tootmisaparaat (*hard-/software*), valgus (spetsiifiline energia) ja objekt (materieeria).

Erinevalt traditsioonilisest pilditegijast, kes võis oma tootmisvahendeid veel ise kujundada, on fotograaf (ja iga tehniline pilditootja) pigem enda käsutuses oleva tehnika *kasutaja* rollis. Vilém Flusser on kirjeldanud seda seost tagasisideprotsessina fototööstuse ja fotograafi vahel: fotoaparaat on programmeeritud tootma üldistele konventsioonidele vastavat pilditüüpi, kusjuures "üldine konventsioon" on suurus, mida tagasiside käigus saab üha täpsemalt määratleda ja eritleda. Teiste sõnadega, need üldised konventsioonid on mingiks koodiks. Et nüüd vigased (koodist kõrvalekalduvad) tulemused taanduvad peaaegu eranditult fotograafi väärale (programmist hälbivale) aparaadikäsitsemisele, tuleb manipuleerimisvõimalusi võimalikult vähendada, s.t need tuleb asendada automaatikaga. Täiuslik aparaatuur on see-

ga selline, mille puhul koodi kujutamist reguleerib täielikult automaatprogramm, mille juurde pole järelikult vaja anda ka mingeid kasutamishendideid. (Kasutamishendi pikkus on pöördvõrdeline aparraadi automatiseeritusastmega.)

1.2. Jaotamine.

Oletagem, et nimetatud nelja faktori koosmõjust on tekkinud mingi foto, mingi informatsioon X . Oletame veel, et seda informatsiooni ei toodetud mitte iseenda jaoks, vaid ühiskonna tarbeks.

Fotograaf võtab selleks appi meediumi, mis kas viib info publikuni või toob publiku info juurde, seega näiteks mingi ajakirja või galerii, ning ta saavutab sellega kaks efekti. Esiteks muutub esteetiline informatsioon esteetilis-poliitiliseks, teiseks valgustavad meediumi kontekst ja taust informatsiooni vastavalt *seest-* ja *väljast* poolt: nii informeerib jaotamise meedium juba omalt poolt informatsiooni.

1.3. Tarbimine.

See, mis lõpuks jõuab publikuni, tarbijani, ei ole enam informatsioon X , vaid muundunud informatsioon X' . Siit algab kriitiku töö.

Kriitik on eelkõige tarbija nagu iga teinegi informatsiooni vastuvõtja, kes informatsiooni "kaasa võtab" (*consumere*) ja teda teatud kindlate tunnuste alusel teistest informatsioonidest eristab. Samuti toimime autot või pesupulbrit ostes: otsustame, mida me — arvestades meie antud hetke kriteeriumidega — "vastuvõetavaks" peame. Ja et see otsustamine ei ole alati lihtne, siis võtame appi näiteks tehtud proovikatsetuste tulemused, see tähendab, orienteerume kriitiku otsuse järgi, kellelt me õigustatult nõuame, et ta oma kriteeriumid teatavaks teeks.

Just siin peitubki fotokriitika tegelik häda: kriteeriume, mis ületaksid keskmise tarbija pelgalt meeldi-

mise/mittemeeldimise tasandi, ei tunta või pole neid lihtsalt olemaski. Ja nagu selgitas "documenta 6" kohta ilmunud kriitikat hinnanud Georg Jappe, kehtib seesama teistegi kunstivaldkondade puhul. *De facto* on enamik kriitikuid privilegeeritud läbilõiketarbijad: privilegeeritud publitseerimaks oma keskpärasust.

Kriitika tavaline meetod seisneb jämedalt öeldes selles, et võrreldakse käsitletavat tööd teistega ning põhjendatakse sellest lähtuvalt väärtushinnang — näiteks positiivse või negatiivse ostusoovituseks. Iseloomulik on niisiis piirdumine üheainsa kriitilise mõõtmega, "laiusdimensiooniga", mis on iseloomulik ka võrdlevale kaubatstile — kusjuures kaubatest näib olevat objektiivsem ja informatiivsem. Sest kunstikriitik ei kipu pidevalt mitte ainult üle kordama juba olemasolevaid väärtushinnanguid, ta on ka väga ebapiisavalt informeeritud, näiteks elektrooniliste andmesäilitussüsteemidega võrreldes. Sellise kriitikavormi automatiseerimine (näiteks sisu analüüsivate programmide abil) oleks seetõttu soovitav ja kahtlemata see saab tulevikus ka teoks.

Kuid teisiti on lugu kriitika teise, "sügavusdimensiooniga", mille järgi loetakse teosest X' välja teos X ning sellest omakorda kunstniku kriteeriumid, tootmis-kontekst ja kultuuritaust. Teisisõnu tuleb kriitikul uurida nüüd eelnevalt ilmunud kriitikat ja selle olulisi kriteeriume. Sest tema ise on fotograafiaprotsessis ju see viimne valgus: esimene kriitik on harilikult kunstnik ise, kes hindab oma teost niinimetatud sisemiste väärtuskriteeriumide alusel; teine kriitik on meedium, mis teose kas avaldab või tagasi lükkab. Ja kolmandal kriitikul, arvustajal, tuleb uurida mitmesuguste lüüside ja filtrite läbimisi ning selgitada neid tavalisele tarbijale.

1.4. Fotograafilise süsteemi vektorid.

Fotograafiline protsess moodustab seega iseeneses konfliktse, lahknevatest huvidest ja eesmärkidest reguleeritud kommunikatsioonisüsteemi, milles tootmine,

jaotamine ja tarbimine on käsitletavad kui üksteisega võistlevad ning tagasiside kaudu seotud alamsüsteemid. Nende alamsüsteemide tüüpilisi huvisid ja suunitlust saab kirjeldada järgnevalt:

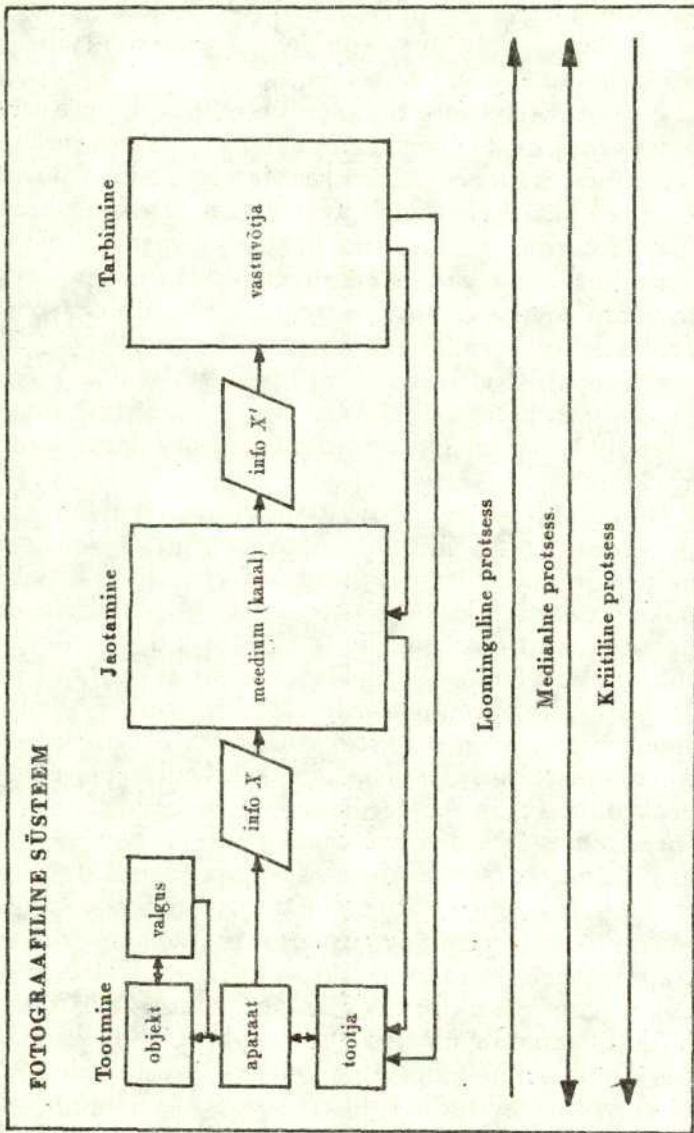
- Tootmisprotsess (loomeprotsess) hõlmab a) fotograafi eesmärkide (probleemilahenduse) teostamist produkti luues, b) meediumide kasutamist toote transpordiks, et c) publikule muljet avaldada ning meelde jääda.

- Jaotamisprotsess (mediaalne protsess) hõlmab a) meediumi eesmärkide (kasu ja prestiiž) saavutamist fotograafi toodangu *abil*, et b) täita publiku ootusi ja/või manipuleerida nendega.

- Tarbimisprotsess (kriitiline protsess) hõlmab a) toote vastastamist teistele kultuuriproduktidele ja b) produkti saamisloo selgitamist tagasi kuni loomiskontekstini.

Dünaamilises mudelis, milles informatsiooni piltlikult öeldes mitte ainult ei looda, jagata ega tarbita, vaid omalt poolt ka deformeeritakse (informeeritakse), et see lõpuks muudetud kujul jõuaks tagasi lähteadressaadini, selles dünaamilises mudelis alluvad nüüd ka informatsiooni *kriteeriumid* pidevale infektsioonile ja mutatsioonile vastavalt võimujaotusele süsteemi sees. Niisiis on kriteeriumid iga kord teiste, võimsamate kriteeriumide funktsioonis: massitiraažis illustreeritud ajakiri orienteerub publiku- ja reklaamianalüüside järgi ning funktsioneerib seega — teatava mänguruumi piires — kooskõlas olemasolevate lugeja- ja reklaamituru kriteeriumidega.

Populaarne järeldus sellest on, et lõpptulemusena alati "turu" poolt määratud kommunikatsioonisüsteem langeb massikultuuris üha madalamale infotasandile, kuni lämbub üldisesse lollitamisesse. Sellele turg—mass—lollitamine-loogikale tuleb siiski vastu vaielda, seni kui võime lähtuda tsentraliseerimata kommunikatsioonisüsteemist, milles infotootja ei ole otseses meediumi funktsioonis ega meedium otseses publiku funktsioonis.

sioonis, ja milles informatsioon eri infotasandite vahel (näiteks "kunsti", "subesteetika", "tarbimisesteetika" tasandid) liigub mõlemas suunas. Kommunikatsiooni-struktuuri poliitilist aspekti puudutame hiljem. Siinkohal nentigem, et info tootja võib põhimõtteliselt toota ka "anonüümsele turule", millest saab siis *tema* toodete funktsioon. See on *autoristrateegia*. Sellal kui ideaalset tellimusfotograafi iseloomustab see, et ta võtab omaks tellija kriteeriumid, on ideaalsele autorifotograafile iseloomulik, et ta teostab oma infostrateegiat iseenda valitud kriteeriumide alusel.

2. AKTUAALSED INFOSTRATEEGIAD

Kommunikatsioon on infovahetus. Nagu ma näidata üritasin, toimub see vahetus horisontaalselt (kommunikatsioonis osalejate järgi) ja vertikaalselt (infotasandite järgi) analüüsitavate süsteemide sees, mille voolusid reguleerivad kriteeriumid, mis omakorda on määratud kommunikatsioonis osalejate eesmärkide, huvide, motiividega jne. Nende kriteeriumide kaudu vastavate eesmärkide läbisurumist nimetagem *strateegiaks*. *Infostrateegiad* on seega info tootmise, vahendamise ja kriitika kohta käivad toimevormid, mida, nagu selgus, tuleb uurida igas kommunikatsioonisektoris eraldi. Järgnevalt vaatlen seda kunstfotograafia vallas.

2.1. *Fotografism.*

Kui meelde tuletada, siis tegi dokumentaalfotograafia 70. aastate keskel läbi hämmastava renessansi, hämmastava mitte niivõrd oma praktiliste kui just programmiliste väljenduste poolest: "Fotograafia on leiutatud," ütles saksa fotograaf Michael Schmidt aastal 1979, "selleks et tegelikkust viimse detailini täpselt kujutada saaks. Ükski teine meedium — välja arvatud meediumid, mis baseeruvad fotograafia ja selle tehnikate leiu-tamisel (näiteks film ja televisioon [*sic!*]) — pole võimeline nii hästi kui fotograafia dokumenteerima tegelik-

kust tehnilise protsessi tulemusel sellisena nagu ta on." Schmidt väidab, et võimalikkus tegelikkust reprodutseerida niisuguse objektiivsusega nõuab fotograafil erilist eetikat ja esteetikat, mille määrab see tegelikkus ise: "Et saavutada ülimalt objektiivsust ning et pakkuda oma fotot usutava ja ausana kui dokumenti (fakti), eelistan ma difuusset (neutraalset) valgust, see tähendab ülesvõtet ilma märkimisväärsete varjudeta." Ja lõpuks: "Ma allutan end täielikult asjadele, mida pildistan. Ainult nii, et laseme asjadel iseennast kujutada, saab tunnetada nende mõtet ja otstarvet." — Ei mingit kahtlust — see on juba kõva tunnetusteoreetiline pähkel.

Kolm aastat hiljem oli siiski lõpuks ka see kreedo kõrvale jäetud ja sellega koos ka liturgia. Nüüd räägiti "subjektiivsusest asjasse pühendumisest", "oma häämingu väljendamisest", asjade "kunstilisest omastamisest". Ühesõnaga, "objektiivne" konverteeriti "subjektiivseks dokumentaalsuseks": *contradictio in adjecto*, sest "dokumenteerimine" on vaid tõendusakt, mis nõuab konventsionaalsust ja meetodit, välja arvatud juhul, kui ma vaid iseennast tõestada tahan.

Kõrvalepõige. Kui ma defineerin mingi foto info sisalduse kui erinevuse mulle tuntu ja tundmatu vahel, saan suhtelise dūnaamilise suuruse, mida võib kirjeldada objekti, ruumi ja ajaga seotud mõistete abil. *Objektidimensioon* (kui põhikategooria) sisaldaks selliseid infoelemente ja -struktuure, mis kalduvad kõrvale minu ajus olemasolevatest tajumallidest ja mida võib käsitada millegi "uena". *Ruumiline dimensioon* tähendab, et informatsioon kohas *Y* võib olla mingis teises kohas *Z* üleliigne, seal juba teadaolev, ning vastupidi. Informatsiooni ebaühtlase ruumijaotuse tasakaalustamine ongi reportaažfotograafia (*reportare* = mujale kandma) esmane funktsioon. Ja lõpuks *ajaline dimensioon* väljendab seda, et täna informatiivne toode võib olla homme üleliigne (nimelt siis, kui see on täielikult tarbitud), sellal kui — vastupidi — täna üleliigne toode võib osutu-

da homme informatiivseks (kui ta on elanud tarbimisest kauem). See on dokumentaalfotograafia põhifunktsioon.

Otseses mõttes dokumendina mõeldud foto täidab oma infofunktsiooni *homme* seda paremini, mida tavalisem, konventsionaalsem ja üleliigsem ta on täna, järelikult — mida autentsemalt ta reprodutseerib üldist koodi. Just seda ei taha üldlevinud dokumentaalesteetika üldiselt teha; ja nii on need ikka kas rangelt teaduslikud või naiivsed-tahtmatud dokumendid, era- ja amatöörvõtted, triviaal- ja tarbefotod, mida võib pidada ehtsamaks ja usutavamaks.

Mida “kunstilisemaks” muutus dokumentaalfotograafia 80. aastate alguses, seda enam lähenes ta subjektiivse fotograafia maneeridele, kuna subjektiivne fotograafia omakorda hakkas tagasi pöörduma naturalistlike kujutamismvormide juurde. Sellest üksteisele lähemisest tekkis lõpuks kalduvuse ja eesmärgi poolest ühine käsitus, mida ma siin *fotografismiks* nimetaksin, sest talle on omane — erinevalt *laiendatud fotograafia* strateegiatest — immanentne hoiak, mis tugineb fotograafia tehnikale ja programmile. (Näiteks lahendades ülesannet — dokumenteerida *YZ* — välistab fotograaf tavaliselt kõik teised, ehk tõhusamadki tehnikad peale fotograafia, sest tema jaoks pole tähtis mitte niivõrd objekt ise kui tehniline meetod.) Kui aga tehniline aparatuur ei ole vabalt valitav, vaid sunnitud ette antud, muutub tema kasutaja — nagu nimetab teda Vilém Flusser — oma aparadi *funktsionäärriks*, kes saab oma vabadust rakendada ainult visuaalse maailma pakkumistest “isiklikku valikut” tehes. Ja lõpuks kuuluvad ta anekdootlikud impressionistlikud žestid ainult sedavõrd ühte, kuivõrd need on koondatavad “isikupärase nägemisviisi” või siis “isikupärase stiili” alla. Stiil — tõenäosuse ja ettearvestatavuse väljendus — elab aga just nimelt oma praagist ja modifikatsioonidest, seega neist informatiivsetest momentidest, milles irriteeritakse stiilile suunatud ootusi. Just siin peitubki fotografismi dilemma: et ma ei kao-

taks end pildi lõpmatuses ja suvalisuses, pean ma teda stiliseerima; ometi kui "mul kord juba on" stiil, muutub iga kõrvalekaldumine sammuks tagasi. Ja seda enam on see nii just nüüd, kui fotograafiline tehnika on muutumas esteetiliselt kurnatuks, äraprugituks ja liiaseks.

Fotoajalooliselt: Kui fotograafia on nähtava maailma kõigepealt "inventariseerinud" (dokumentalism), seejärel "uurinud" (visualism) ja lõpuks "iseend uurinud" (kontseptualism), esindab fotograafism praegusel ajal igati kulunud strateegiaga igati kulunud pilditehnika esteetikat.

2.2. Laiendatud fotograafia.

Millised aga on siis edasiviivad, aktuaalsed strateegiad ning kuidas neid liigitada? Ilmselt löi 60.–70. aastate kontseptualismi järel läbi laialdasem suund, mis toetus projektile ja lavastamisele. Sellega kadusid silmanähtavalt ka piirid "fotografeeriva kunstniku" ja "kunstilise fotograafi" vahelt. 70. aastatele tüüpiline küsimus mingi strateegia päritolust — kas kunstilist või fotograafilist algupära — on niisiis kaotanud tähtsuse. Tänapäeval on kesksel kohal see, millele strateegia on suunatud ja missuguse silmapiiri ta avab.

2.2.1. Tootmises saab eristada kolme strateegiat:

- Esiteks *objekti lavastamine*, pildimotiivi konstrueerimine ja seadmine ülesvõtte tarbeks. See ulatub "tehtud" vaikelust fotograafi eneseinstseneeringuni kaamera ees, sellega laieneb ka fotograafi tegevuspõld paljude lisarollide võrra (konstruktor, režissöör, dramaturg, lavakujundaja, näitleja jne).

- Teiseks *aparaadi lavastamine* aparadi kasutamisel vastupidiselt ta kindlaksmääratud funktsioonile (tööprogrammile).

- Kolmandaks *pildi enda lavastamine*, seega kaamera produktide üleviimine ja lülitamine uude struktuuri. Tootmisprotsess hõlmab siin ülesvõtte tegemise järel vähemalt üht lisatöötlussammu, mille puhul üksikpilt kas

integreeritakse komplekssemasse pildiorganismi (seeria, tabloo), ühendatakse teiste meediumidega nagu tekst, joonistus, maal jne (montaaž, kollaaž) või laiendatakse kolmemõõtmeliseks objektiks (fotoskulptuur).

Need on tootmisprotsessi teguritest tuletatud *elementaarsed* strateegiad, mis praktikas astuvad endastmõistetavalt kõige erinevatesse kombinatsioonidesse, põimingutesse ja vaheastmetesse.

2.2.2. Jaotamisvaldkonna kesksed strateegiat tuleb analoogselt näha *meediumi lavastamises*, levivahendite ja -kanalite otseses kujundamises tootja poolt, olgu see siis autoriajakirjade, kunstnikuraamatute, oma galeriide või fotoaktsioonide vormis. Autor lõhub seega kommunikatsioonisüsteemi klassikalise tööjaotuse, luues endale ise publiku. Ja see on olulisel määral poliitiline küsimus: enam ei tule mõelda ainult tootmiskategooriates, seega esteetiliselt, vaid ka publitsistlikes ja poliitilistes kategooriates.

2.2.3. Tarbimise valdkonnas on tegemist autori kui kriitikuga, "tarbimiskriitikuga" tarbitud informatsiooni taas produktiivseks muutmise ehk retsükleerimise mõttes. Seega võiks siinkohal rääkida *ülejäägi lavastamise* strateegiast, "ülejäanud" informatsiooni taasühendamisest kommunikatsiooniringesse. (Informatsioonijääk on see, mis ei saa iseenesest uuesti kommunikatsiooni osaks. Ses suhtes erineb kultuur loodusest: looduses pole jääke, on vaid saadused.) Sellist "informatsiooniökoloogilist" strateegiat võib vaadelda kolmest seisukohast. Esiteks võin ma mingi kommunikatsiooniringest välja langenud informatsiooni võtta vaatluse alla mõne uue kriteeriumi alusel (näiteks analüüsida 40. aastate fotoalbumit sotsiaalajaloolisest aspektist); sel juhul loon ma jäätme uue informatsiooni. Teiseks võin ma lasta end jäätme kriteeriumil alla neelata (näiteks võin koguda fotosid konservikarpidel); sel juhul ei loo ma mingit uut informatsiooni, vaid konserveerin jäätme. Ning kolmandaks võin ma liita erinevad jäätmed üheks erakordselt infor-

matiiivseks, kuid ilma kriteeriumideta mikstuuriks (näiteks kleepida mõne konservikarbi etiketi fotoalbumisse); sel juhul loon ma kitši.

3. KOMMUNIKATSIOONIÜHISKONNA PERSPEKTIIVID

On selge, et fotograafismi ja laiendatud fotograafia strateegiaid saab iseloomustada kahe põhimõtteliselt erineva infotootmise meetodi abil. Esimene seisneb selles, et kompida "subjektiivse pilguga" maailma ja seal pakutavaid infovõimalusi ning "otsustaval hetkel" — millal ja mis see ka iganes olla võiks — vajutada nupule: see on *leidmise* meetod (sõna, mis algselt tähendab "millelegi astuma" ja väljendab klassikalist fotograafi jalutaja rolli). Teine on lavastamise või *leiutamise* meetod ja sellele on omane võtta kasutusele uusi, tootmisest välja poole jäävaid tegevusvaldkondi. Sealjuures ma ei mõtle "uue" all ajaloolist uudsust — ka impressionistid lavastasid oma meediumi, ka dadaistid retsükleerisid jäätmeid. Tuleviku ühiskonnavormi silmas pidades on uus pigem laiendatud fotograafia kangastuv horisont: *strateegiapanus infoühiskonna jaoks*.

Kuid mida tähendab üldse "infoühiskond"? Meie mudeli raames tuleks nimetada vähemalt kolme tingimust:

- Esiteks peaks tootmine olema sel määral *säästlikuks muudetud*, et informatsiooni panus (kui mingi piiramatu kauba panus) asendab kõige ulatuslikumalt materiat ja energiat (kui kahe piiratud kauba) panuse. Teisisõnu: informatsioon on primaarne tootmistegur, mis vähendab teiste tegurite tarbimise piirmiinumini.

- Teiseks peaks jaotamine olema sel määral *dokraatlikuks* muudetud, et informatsiooni vastuvõtmise ja jaotamisega võib tegelda iga ühiskonna liige individuaalselt. See tähendab, et praegu domineeriv saatja—vas-

tuvõtja struktuur (ühesuunaline kommunikatsioon) asendatakse dialoogilise võrkstruktuuriga.

• Kolmandaks peaks tarbimist *kritiseeritama* sel määral, et infojätmed kas hävitatakse (kustutatakse) jäägitult või viiakse taas tootmisse (retsükleeritakse). Tootmisse lisandub seega reguleerimis- ja juhtimisfunktsioon, mis ei lase meil infotulvas uppuda.

Niisuguses ühiskonnas kaotavad lõpuks tootmine, jaotamine ja tarbimine oma institutsioonilise iseloomu, et laguneda funktsioonide ja suhete komponentideks. Sest seal, kus igaüks saab tegutseda ühtviisi tootva, saatva ja vastuvõtva indiviidina, on institutsiooniks muudetud kompetents, kasvõi spetsiaalsete leviaparatuuride vormis, üleliigne. Järelikult tundub mõttekam nimetada sellist ühiskonda *kommunikatsiooniühiskonnaks*, mitte informatsiooniühiskonnaks ning kunstnikku *kommunikaatoriks*, mitte informaatoriks.

3.1.

Kahtlemata hakkab informatsioon kõige ulatuslikumalt asendama materia ja energia panust. (Seda võib juba selgelt välja lugeda statistilistest näitarvudest: veel sel aastakümnel ületab arvutisektori käive põhitööstuse mõlema valdkonna, nimelt terase- ja õlitööstuse käibe.) Pilditootmise jaoks tulenevad siit muuhulgas järgmised kaks järeldust.

Esiteks lahendab hõbefotograafia (teoreetiline) väljavahetamine elektroonilise, digitaalse pilditehnika vastu lõplikult fotograafia sajandiprobleemi, nimelt ta "tõesisalduse"-probleemi. Sest nüüd saab võimalikuks sõna otseses mõttes *iga* kujuteldavat või kujutlematut pilti arvutiekraanil genereerida ja manipuleerida. Ja me ei suuda neid pilte mõista, kui me üritame neis leida mingit muud "reaalsust" kui vastava programmi "intelligentsus". Seega ei pea me tulevikus pilte enam leidma, sest me oleme suutelised need kõik ise *leiutama*, — see on esimene perspektiiv.

Teiseks ei tulene tulevane infopotentsiaal enam üksikutest pilditehnikatest, vaid nende tehnikate vahelistest seostest — just nii nagu aju intelligentsipotentsiaal ei asu mitte aju rakkudes, vaid ta sünapsides. Fotoaparaadid ja sünteesaatorid, videosüsteemid ja automaatprinterid, skannerid ja elektronmikroskoobid omandavad suutlikkuse omavahel kommunitseeruda, üksteist vastastikku tõlkida, kontrollida ja juhtida ning seega nõrgendada igasugust meediumile ja aparaadile omast mõtlemist. See on niisiis teine perspektiiv: me ei huvitu tulevikus enam kunstilistest distsipliinidest ega nende kategooriatest, vaid nende abil teostatud strateegiatest.

3.2.

Kommunikatsiooniühiskonna tootmistingimustest on tuletatavad eelkõige esteetilised järelused, jaotamistingimused seevastu ilmutavad vahetu poliitilise probleemi. Sest kommunikatsiooniühiskonna struktuuri jaoks on *hard-* ja *software*'i kõrval kolmanda tegurina otsustav võrgu kujundamine (olgu see siis kaabel- või satelliitvõrk). Küsimus on lihtsalt selles, kas tuleviku kommunikatsioonivõrk jääb eelkõige jaotussüsteemiks või saab teda laiendada universaalseks dialoogisüsteemiks (mille kriteerium on, et temas ei oleks enam üksnes vastuvõtmiseks mõeldud informatsiooni). Kui õnnestub luua selline võrk, siis tekib indiviidi kui *autori*, sõna otseses mõttes kommunikaatori küsimus, kes võtab informatsiooni vastu selleks, et töödelda seda uueks informatsiooniks ning edastada teistele kommunikatsioonis osalejatele, kes siis omakorda saadud informatsiooni töötlevad, edastavad jne. See oleks — Orwelli ja Huxley kiuste — kommunikatsiooniühiskonna kolmas perspektiiv.

3.3.

Mis puutub kommunikatsiooniühiskonna viimasesse tingimusse, "tarbimiskriitika" äraõppimisse, siis jääb lahtiseks, kas seda on võimalik arendada erandlikust võimest üldiseks, kas me kõik hakkame õppima produtsee-

ritud infohulgaga ühiskondlikult — mitte enam individuaalselt — ümber käima. See ei ole enam pelgalt esteetiline ega esteetilis-poliitiline küsimus ja sellepärast on talle kõige raskem vastata. On siiski näha, et *informatsiooni recycling* hakkab kunstitöö probleemina esiplaanile kerkima, et tootmist ja ümbertootmist (produktiooni ja reproduktsiooni) hakatakse mõistma võrdväärsete ringlusfunktsioonidena, ja seda mitte üksnes “post-modernse” infokannibalismi kujul, nagu seda praegusel ajal nii väga armastab kunstitööstus, vaid pigem kriitiliselt, distantseerudes.

Mu algtees oli, et fotograafia paiskas eelmise sajandi kunstisüsteemi kahe kriteeriumi vahelisse võitlusse, kriisi, kus ta allutas “ilu” “informatsioonile”. Seega purustas ta kohati tolle süsteemi osad ning kutsus ellu uued. Eelkõige aga *informeeris* ta kultuuri sedavõrd totaalselt ja globaalselt, et me võime seda kontsentreeritult nimetada *fotograafiliseks infokultuuriks*. Tänapäeval elame üle teist, eelmisega võrreldavat murrangut — üleminekut arvutikultuuri. Ja nii nagu kord tegi fotograafia lõpu traditsionalismi ideele, õõnestab praegu arvutitehnoloogia fotograafismi — ja tegelikult enamatki —, et teed rajada uuele paradigmat, uuele põhikriteeriumile. Me võime nimetada seda uut kriteeriumi edaspidigi “informatsiooniks”, kuid see hakkab tähendama hoopis midagi muud kui seni. Nimelt samal määral, mil arvuti ehk digitaaltehnikat valitseb fotograafiat ehk analoogtehnikat, samal määral, mil analoogiaid bittidesse hakatakse, ei ole enam mingit mõtet küsida informatsiooni “millegi kohta” või tahta vahet teha kujutise ja tõelise, autentse ja fiktsiooni, tõe ja vale vahel. Tuleviku esteetiline informatsioon — see on *puhas leiutamine*.

Adamson-Eric. KUNSTITEADLASE LEO SOONPÄÄ PORTREE
(Õli, 1932-1933)

EESTI—SAKSA MITTEKALLALETUNGILEPING (7. juuni 1939. a)

Ago Pajur

RATIFITSEERIMINE: JUUNI 1939

Seega oli valitsus saanud oma tahtmise, ent heitluses Vabariigi Valitsus *contra* opositsioon oli üks vaatus veel toimumata. Ei piisa üksnes välislepingu allakirjutamisest, see tuleb veel ka ratifitseerida. Tõe huvides peab lisama, et selle tööga võinuks tulla toime president ainuisikuliselt, sest *Riigikaitse rahuaegse korraldamise seaduse* ja *Välislepingute ratifitseerimise korra seaduse* põhjal ei kuulunud riigikaitseesse puutuvate kokkulepete, nagu ka mittekallaletungilepingute kinnitamine parlamendi kompetentsi (Vihalem 1971: 63). Seekord aga otsustati teisiti ning valitsuse 15. juuni korraldusega kutsuti 19. juuniks kokku Riiginõukogu ja Riigivolikogu välis- ja riigikaitsekomisjonid ning 21. juuniks parlamendi mõlema koja erakorralised istungjärgud (*Vabariigi Valitsuse otsused 1939*. Protokoll Nr 47 I. B. 1., I. B. 2., II).

Võib üksnes oletada, miks valis valitsus enda jaoks keerukama tee, kuigi oli ette teada, et vähemalt Riigivolikogus pakt ilma kriitikata läbi ei lähe. Ilmar Tõnisson süüdistas valitsust jesuiitlikus kavaluses: kui paktil on märkimisväärseid positiivseid tulemusi, kirjutatakse edu

Algus eelmises numbris.

valitsuse kontosse, kui aga lepingul on hukatuslikud tagajärjed, võib osa vastutusest veeretada rahvaesinduse kaela. Tema arvamus näib üsna tõepärane (ERA, f 1627, n 1, s 22, l 102). Nii või teisiti, oluline on see, et parlament otsustati kokku kutsuda ning seega võis oodata debatte välispoliitilistes küsimustes.

Puuduvad andmed suurema dispuudi kohta komisjonide koosolekul 19. juunil, ehkki mingit vaadete lahkuminekut tuleks eeldada. Välisministri abi Oskar Öpiku memuaarides väidetakse küll, nagu püüdnuks Jaan Tõnisson ja Joakim Puhk tekitada komisjonis obstruktsiooni ning sundida valitsust lepingu kinnitamisega viivitama (Mamers 1958: 71). Teade näib üpris usutav, kui mitte O. Öpik ise järgnevalt seda kahtluse alla ei seaks, väites, nagu teinuksid samad mehed parlamendi täiskogu ees ettepaneku pöörduda tekkinud keerukas situatsioonis abipalvega Moskva poole, toonitades vajadust saata Eestisse miljonimeheline Punaarmee väekoondis (Mamers 1958: 72). Koosolekute stenogrammid ei leidu muidugi sellistest müstilistest soovitustest jälgegi ning nii Tõnissonilt kui Puhkilt oleks midagi säärast ka raske uskuda.

21. juunil toimus Riigivolikogu koosolek, mille päevakorras oli vaid üks küsimus — Eesti—Saksa mittekallaletungilepingu ratifitseerimine.

Valitsuse tegevuse heakskiitmise kasuks kõnelesid välisminister Karl Selter ja endise Tööerakonna üks liidreid, nüüdseks täielikult Rahvarindesse üle läinud Ado Anderkopp (*Riigivolikogu...* 1939: 1078–1086).

Mõlemad rõhutasid, et Eesti ainsaks välispoliitiliseks sihiks on alati olnud oma iseseisvust kindlustada ja maailmarahule kaasa aidata. Selle eesmärgi nimel on rangelt kinni peetud erapooletusest, töötatud lojaalselt kaasa Rahvasteliidus, osaletud kollektiivse julgeoleku süsteemi loomiskatsetes jne. Kuid paraku, olenemata Eestist, on poliitiline olukord maailmas sedavõrd halve-

nenud, et enam ei saa loota ei Rahvasteliidule ega neutraliteedile.

Seejärel tõstsid kõnelejad esile asjaolu, et just Rahvasteliidu raames hakati 1920. aastate keskel soovitama bilateraalseste non-agressioonipaktide sõlmimist kui kollektiivse julgeoleku süsteemi tähtsat koostisosa. Selliste kokkulepete tähtsust mõistes alustas Eesti valitsus läbirääkimisi N. Liiduga, kes tollal veel Rahvasteliitu ei kuulunud, ning kroonis need kõnelused mittekallaletungilepingu allakirjutamisega 1932. a. Et tollal ei peetud seda laadi kokkuleppeid Rahvasteliidu liikmesriikide vahel tarvilikuks, siis ei tõusnud Eesti—Saksa pakt päevakorda. Järgnevail aastail muutus aga olukord põhjalikult: Saksamaa lahkus Rahvasteliidust. Seepärast võttis vabariigi valitsus Saksamaa ettepaneku mittekallaletungilepingu sõlmimise kohta vastu.

Eriliselt toonitasid Selter ja Anderkopp asjaolu, et Eesti lepingud N. Liidu ja Saksamaaga on ühe ahela lülid, mille sihiks on Eesti suveräänsuse kindlustamine. Uus pakt koguni täiendavat senist traditsioonilist neutraliteedipoliitikat, tuues sellesse veel ühe tähtsa tasakaalu elemendi — varem olevat N. Liidule pööratud ebaproportsionaalselt suurt ja tema jaoks mitte just meelitavat tähelepanu; nüüd aga on Eesti naabrid võrdses seisus.

A. Anderkopp püüdis lükata ümber rahva seas levi-
vaid kuuldusi, nagu tähendaks uue lepingu kinnitamine suunamuutust Eesti välispoliitikas. Tema sõnul jäävat Eesti ka uutest oludes truuks oma sõbratunnetele demokraatlike lääneriikide vastu. Ühtlasi väitis kõneleja, et pärast erapooletusdeklaratsiooni esitamist ei ole Eesti enam kohustatud osalema agressorivastastes sanktsioonides ning seepärast ei saavat pakt Saksamaaga mõjustada ka Rahvasteliidu liikmete suhtumist Eestisse.

Lõpuks teatas A. Anderkopp Rahvarinde nimel, et kogu nende parlamendisaadikute rühm hääletab lepingu kinnitamise poolt ning resümeeris: “[--] meie ei taha kellegagi tüli, meie teeme kõik, et rahu hoida, meie ei

seisa ühegi riigi teenistuses ega taha seda olla, meie ei lähe kombinatsioonidesse ega liitudesse, mis sihitud on kellegi vastu, vaid meie jääme truuks rahu põhimõttele, mis meie iseseisvuse manifestis on avaldatud ja mis meie riigile on kõige tähtsam." (*Riigivolikogu...* 1939: 1085.) Muidugi olid need vaid sõnad, mis midagi ei tõestanud ega lükanud ka ümber, ning Anderkopi esinemisel tasus peatuda nii pikalt vaid seetõttu, et selles esitati lepingu pooldajate seisukohad kõige reljeefsemalt.

Järgmiseks sõnavõtjaks oli Jaan Tõnisson, kelle seisukohad olid eelkõnelejate väidetega selges dissonantsis (*Riigivolikogu...* 1939: 1086–1089). Ta leidis, et kuigi mittekallaletungilepingud on Eesti jaoks tõepoolest eluliselt tähtsad, ei saa praeguses rahvusvahelises olukorras Eesti—Saksa pakti lubada, sest Berliini eesmärgiks ettepaneku esitamisel on üksnes Eesti kaasamine "teljerindesse".

J. Tõnisson arvustas valitsuse välispoliitilist tegevust, mis järgivat erapooletuse põhimõtteid vaid sõnades. Kõneleja pidas lubamatuks välisministri hiljutist reisi Ungarisse vahepeatusega Berliinis, Sõjavägede Staabi ülema kindralleitnant Nikolai Reegi osalemist A. Hitleri juubelipidustustel, Saksa kindralstaabi ülema Franz Halderi eelseisvat külaskäiku Eestisse. Kõik see olevat päästnud N. Liidu ajakirjanduses valla kriitikalaine Eesti pihta ning ka Läänes kasutatavat meie suhtes senisest jahedamat tooni. Ainsana kiidab valitsuse samme Saksa ajakirjandus, see aga üksnes suurendab umbusaldust meie vastu.

Seetõttu ei tohtivat lepingu ratifitseerimisega kiirustada. Kinnitamine võib aset leida ainult sel juhul, kui kaovad eelnimetatud iseloomulikud kõrvalnähted, mis annavad põhjust oletada, nagu astuks Eesti teljeriikide sõiduvette.

Sõnavõtu lõpus kandis J. Tõnisson ette "Riigivolikogu demokraatliku vastasrinna seletuse", mille juhtmõtteks oli veendumus, et Eesti peab jääma ustavaks seni-

sele “tõsise sõpruse ja solidariteedi vaimule Briti riigi ja rahva suhtes” (*Riigivolikogu...* 1939: 1088–1089). Ühtlasi tegi J. Tõnisson teatavaks, et tema koos oma mõttekaaslastega jääb hääletamisel erapooletuks, sest “leping niisugusel kujul, nagu ta formuleeritud on, võib tekitada arusaamatusi meie neutraliteedi kohustuste teostamisel” (*Riigivolikogu...* 1939: 1096).

Kohe pärast J. Tõnissoni asus parlamendi kõnepulti Ants Piip, ning juba varem ilmnenuid vastuolud opositsiooni ridades leidsid kinnitust. Piip leidis, et tegemist on puhtakujulise mittekallaletungilepinguga, mis kindlustab Eesti erapooletust ning igasuguste tagamõtete otsimine või “kõrvalnähtustele” viitamine on kohatu. Valitsus jätkab traditsioonilist neutraliteedipoliitikat ega ole end ei juriidiliselt ega moraalselt sidunud Saksamaa poliitilise süsteemiga. Professor märkis küll, et pakti sõlmimise aeg polnud valitud kõige õnnestunumalt ning ka tekstis võinuks mõni asi olla teisiti, ent pakti tervikuna suhtus ta pooldavalt (*Riigivolikogu...* 1939: 1089–1090).

Järgmisena anti sõna ühele tuntumale endise ESTP tegelasele Jaan Vainile, kes leidis, et ei non-agressiooni paktid ega neutraliteet ei suuda Eesti iseseisvust piisavalt garanteerida. Seepärast oleks ainsaks lahenduseks jätkuv koostöö Rahvasteliiduga. Liit on küll praegu madalseisus, ent tema kunagise jõu taastamine ei seisvat mägede taga. Eesti—Saksa lepingu jõustumisel tekiks aga tõsiseid probleeme Eesti kuulumisega Rahvasteliitu, sest pakti sätted on vastuolus Liidu põhikirjast tulenevate kohustustega. Seega ei saa kuidagi toetada mittekallaletungilepingu ratifitseerimise kavatsust. Peale kokkuleppe hukkamõistmist kritiseeris ka J. Vain viimasel ajal ilmsiks saanud valitsuse poliitikat, mille sihiks näib olevat vähendada Eesti läbikäimist Lääne demokraatiatega ning tihendada kontakte Saksamaaga (*Riigivolikogu...* 1939: 1091–1093).

Eitavalt suhtusid pakti oma kõnedes ka töötava rahva ühtlusrühma liikmed Kristjan-Eduard Jalak ja Leo

pold Johanson, kes rõhutasid, et Saksamaa senine käitumine ei anna mingit kindlustunnet ning enam-vähem kaitstuna võib Eesti end tunda vaid niikaua, kui Saksa riigijuhid pole otsustanud sõlmitud lepingut puruks rebida (*Riigivolikogu...* 1939: 1093–1095). Rühma ühise seisukoha tegi teatavaks Oskar Gustavson: tuleb hääletada lepingu kinnitamise vastu, sest “non-agressiooni lepingu sõlmimist Saksamaaga praeguses rahvusvaheliselt pienevas õhkkonnas võidakse demokraatlikkude rahurinderiikide ringkondades kergesti tõlgitseda kui Eesti loobumist oma traditsioonilisest välispoliitikast ja ta lähenumist teljeriikidele. [---] Seepärast peaks meie rühma sügavaima veende järgi jälgima kolme Skandinaavia riigi — Soome, Rootsi ja Norra eeskuju, kes jätsid Saksamaa poolt pakutud mittekallaletungi lepingu vastu võtmata.” (*Riigivolikogu...* 1939: 1095–1096).

Riigivolikogu absoluutne enamus aga pooldas kokkulepet ning selle nurjamiseks jäi väheks kaheksast vastuhäälest ja kahest erapooletust.

Samal päeval toimunud Riiginõukogu koosolekul ei astunud aga üldse läbirääkimistesse — vabariigi “nobilitet” piirduse välisministri kõne ärakuulamisega ning kiitis valitsuse sammud pakti allakirjutamisel üksmeelselt heaks (*Riiginõukogu...* 1940: 399–403).

Lõplikult ratifitseeris kokkuleppe president Konstantin Päts 22. juunil. Pakt jõustus ratifikatsioonikirjade vahetamisega Berliinis 24. juulil 1939. a.

*

Seega sai 1939. a suvel teoks idee, millega oli välja tulnud juba viis aastat tagasi. Tollal tähendanuks Eesti—Saksa mittekallaletungilepingu sõlmimine lisaks juba rajatud julgeolekusüsteemile Eesti idapiiril samalaadse süsteemi loomist ka läänes, lisaks vähendanuks see ärevust, mis kaasnes natside võimuletulekuga Saksamaal. Kahjuks ei õnnestunud non-agressioonipakti teostamine ei 1934. a ega hiljemgi. Selle põhjuseks oli ühelt

poolt Eesti seotus Leeduga ja teiselt poolt Saksamaa soovimatus sõlmida poliitilisi kokkuleppeid Leeduga enne Meemelimaa küsimuse lahendamist.

Hõivates 1939. a märtsis Klaipeda piirkonna, andis Saksamaa Leedule lubaduse hoiduda igasugustest kallaletungidest Leedu iseseisvusele. Seega kõrvaldati peamine takistus Eesti—Saksa non-agressiooni pakti sõlmimise teelt. Teise eelduse ammuse aktsiooni õnnestumiseks andis N. Liidu valitsus. Moskva selge püüe hakata Baltimaade eestkostjaks tõukas Eesti juhtkonda, mille teatud ringkonnad juba varemgi kaldusid Saksamaa sõiduvette, veelgi lähenema Berliinile. Moskvast lansseeritavad kuuldused, nagu ähvardaks Balti riike Saksamaa otsene kallaletung, ning selgesõnaline lubadus mitte jääda pealtvaatajaks piiririikide sattumisel Saksa mõju alla sundisid Eesti diplomaate otsima teid seesuguste avalduste ümberlukkamiseks. Mittekallaletungileping Saksamaaga näis selleks otstarbeks sobivat.

Hinnates Eesti—Saksa mittekallaletungilepingu tulemusi on leitud, et pakt vastas esmajoones Saksamaa huvidele — Hitler püüdis vältida Saksamaa isoleerimist ning luua tema ümber neutraalsetest riikidest vööd, mis võimaldaks jätkata Saksamaal väliskaubandust ning raskendaks mõningal määral suurriikide otsest sõjategevust Saksamaa vastu (Wrangell 1959: 224). On väidetud ka teise eesmärgi olemasolu — Berliin olevat sihilikult demonstreerinud oma huvi Baltimaade vastu, tõstmaks nende hinda kauplemisel Staliniga huvisfääride jaotamise üle Ida-Euroopas (Rauch 1980: 638; Myllyniemi 1979: 46). Võiks ehk lisada veel ühe Saksamaa jaoks positiivse tulemuse — nii sise- kui välispropaganda huvides võisid natsid nüüd kuulutada, et on huvitatud rahu säilitamisest ning on andnud sellest märku ka konkreetsete teguritega.

Eesti jaoks polnud kokkuleppel mingeid positiivseid tagajärgi, ehkki omaaegsed ametlikud seisukohad seda väitsid. Vaevalt suutis niisugune igasuguse reaalse kat-

teta dokument vähendada tegelikku hädaohtu Saksa-maa poolt — nii Tšehhi sündmused kui Saksa—Poola mittekallaletungilepingu ühepoolne tühistamine näitasid selgelt Berliini juhtkonna suhtumist rahvusvahelisesse kokkulepetesse. Mõnevõrra vähenesid ehk küll kuuldused Baltimaade erilise ohustatusest, ent see-eest sai Moskva enesele uue trumbi — hakati kõnelema sattumisest Saksa mõju alla. Veelgi halvem oli see, et N. Liidu väidetega läksid kaasa ka mitmed mõjukad poliitikud demokraatlikes suurriikides (eeskätt muidugi need, kes olid valmis tooma Baltimaade iseseisvuse ohvriks N. Liidu—Prantsusmaa—Inglismaa koalitsioonile). Ainsaks reaalseks tulemiks oli Eesti poliitikute hulgas kasvanud usaldus Saksamaa vastu, kuid seegi oli pigem negatiivne nähtus — lootus Saksamaa abile ning N. Liidu—Saksamaa peatsele sõjale, millest viimane väljub võitjana, oli tõenäoliselt üheks põhjuseks, miks Eesti 1939. a septembris idanaabri diktaadile nii kergesti allus (vt Ilmjärv 1991).

Küll aga tõi pakti sõlmimine endaga kaasa teatud elavnemise Eesti sisemises elus. Opositsiooni väljaastumine valitsuse välispoliitilise joone vastu sündis “vaikiva ajastu” kohta nimetamisväärselt teravas toonis. Ning ehkki seekord jäi veel peale valitsuse kurss, võinuksid just sedalaadi parlamendilahingud edaspidi tuua Eestis taas võimule demokraatia. Vastasrinna lüüasaamine oli siiski paratamatu — tema tegutsemisvõimalused olid väga ahtad, puudus võimalus teha selgitustööd avalikkuse ees, parlamendis oli enamus Rahvarindel. Lisaks sellele ei suutnud teha koostööd Riigivolikogu pahempoolne tiib ja nn demokraatlik opositsioon omavahel ning viimase liidritegi hulgas valitsesid lahkavõimused.

Lõpetuseks võiks esitada kolm irriteerivat küsimust. Kuuludes rubriiki “mis oleks, kui...”, peavad need jääma vastuseta, kuid võiksid pakkuda mõningast mõtlemisainet. Niisiis: kas ja kuidas oleks Eesti riigi ja rahva saatus olnud teistsugune kui 1) Eesti—Saksa

mittekallaletungilepingut poleks 1939. a suvel sõlmitud; 2) Jaan Tõnissonil õnnestunuks suruda läbi oma eesmärk ja ühendada Eesti Inglismaa—Prantsusmaa—N. Liidu Saksamaa-vastase koalitsiooniga (muidugi eeldusel, et MRP sõlmimise asemel lasknuks Stalin niisugusel liidul teostuda); 3) parlament oleks allakirjutatud kokkuleppe heakskiitmise asemel avaldanud umbusaldust "Pagari tänava poliitikale"?

Kirjandus

- A r u m ä e, Heino 1979. *Kahe ilma piiril*. Tallinn: Eesti Raamat
- I l m j ä r v, Magnus 1991. N. Liidu ja Saksamaa vahel. — *Looming*, nr 10, lk 1391–1398
- K i r o t a r, Elmar 1957. Eesti välisministeeriumis. — *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album XII*. Toronto: EÜS-i Vanematekogu Kirjastus, lk 72–80
- K u k k e, Hugo 1939. Kelle huvipiirkond? — *Uus Eesti*, nr 155, 10. VI, lk 4
- K u l m a r, E. 1934. Idapaktist ja Eesti välispoliitikast. — *ERK*, nr 7/8, lk 123–126
- L a r e t e i, Heinrich 1970. *Saatuse mängukanniks: Mällu jäänud märkmeid*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- M a a s i n g, Richard 1955. Eesti ja N. Liidu sõjaväeliste delegatsioonide läbirääkimisi 1939. a oktoobris. — *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas*. II kd. Stockholm: EMP, lk 44–55
- M a m e r s, Oskar 1958. *Häda võidetuule: Mälestused*. Stockholm: EMP
- M o l o t o v—R i b b e n t r o p i p a k t i s t b a a s i d e l e p i n g u n i: D o k u m e n t e ja materjale. 1989. Tallinn: Perioodika
- M y l l y n i e m i, Seppo 1979. *Die baltische Krise 1938–1941*. Stuttgart: Deutsche Verlage-Anstalt
- N u r k, Mart 1939. Mittekallaletung ja erapooletus. — *Postimees*, nr 156, 12. VI, lk 2
- P e s t i, Madis 1960. *Rahvuslik reetmine "rahvustluse" sildi all: Kodanliku Eesti välispoliitikast aastail 1934–1940*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- R a u c h, Georg von 1980. Die baltischen Staaten am Vorabend des II. Weltkrieges. — *Aus der baltischen Geschichte: Vorträge, Untersuchungen, Skizzen aus sechs Jahrzehnten*. Hannover—Döhren: Harro v. Hirschheydt, S. 632–641
- R i d a l a, Esmo 1980. Peajooni Eesti välispoliitikast 1934–1940. — *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat VIII: 1977–1979*. Stockholm: Institutum Litterarum Estonicum, lk 37–60
- R i i g i n õ u k o g u s t e n o g r a a f i l i s e d a r u a n d e d. I k o o s s e i s. IV, V ja VI istungjärk. 1940

- Riigivolikogu stenograafilised aruanded. I koosseis. III ja IV istungjärgk.* 1939
- S e l t e r, Karl 1956. Zum Rechtslage der baltischen Staaten. — *Internationales Recht und Diplomatie*, Heft 1/2
- T a m m e r, Harald 1934a. Poola välisministri küllasõidu järel. — *Päevaleht*, nr 203, 26. VII, lk 2
- T a m m e r, Harald 1934b. Eesti ja välispoliitilised probleemid. — *Päevaleht*, nr 214, 6. VIII, lk 2
- T a m m e r, Harald 1935. Diplomaatlik positsioonisõda. — *Päevaleht*, nr 59, 28. II, lk 2
- T a m m e r, Harald 1939. Mittekallaletungileping Saksamaaga. — *Päevaleht*, nr 153, 8. VI, lk 2
- V a r m a, Aleksander 1971. *Diplomaadi kroonika: Ülestähendusi ja dokumente aastatest 1938–1944*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- V i h a l e m, Paul 1971. *Eesti kodanluse üleminek saksa fašismi teenistusse*. Tallinn: Eesti Raamat
- W r a n g e l l, Wilhelm Baron 1959. Die deutsche Politik und die baltischen Staaten im Schicksalsjahr 1939. — *Baltische Hefte*, Heft 4, S. 209–234

DOKUMENTE METSAVEND- LUSEST JA VASTUPANU- LIIKUMISEST EESTIS

96.*

ENSV RJMi ARUANNE
ENSV MINISTRITE NÕUKOGU ESIMEHELE

22. mai 1946. a.

Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumis asuva materjali analüüs nõukogude võimule vaenulike elementide nõukogudevastastest tegevusest näitab, et Nõukogude valitsuse ürituste edukas läbiviimine Eestis kutsub vaenuliku elemendi kõige jultunuma osa hulgas esile nõukogudevastase tegevuse aktiveerumist.

Nõukogudevastastelt meeletatud intelligentsi hulgas säilivad visalt lootused Inglise ja Ameerika ning Nõukogude Liidu vältimatule sõjalisele kokkupõrkele, mille tulemusena taastatakse Eestis kodanlik vabariik.

Igasugune piiritaguste reaktsiooniliste elementide aktiveerumine kutsub esile massiliselt nõukogudevastaseid arutlusi, määratakse kindlaks oodatud sõjalise konflikti aegu ja sellesuunaline nõukogudevastane propaganda tugevneb.

Nii näiteks ütles Tartu ülikooli assistent Endel Koppa Churchilli kõnet kommenteerides:

“Lõpuks võime rõõmustada, sest asi on läinud juba nii kaugele, et vabaneme peatselt sellest “košmaarist”. Sõda on möödapääsmatu. Meil peab varsti toimuma mobilisatsioon, siis tuleb meil varjuda metsa ja maksta neile “kuraditele” kätte...”

Juriidilise konsultatsiooni advokaat (Tallinnas) August Mölder kõneles:

“Täna alustas tööd Julgeolekunõukogu ja luuakse rahvusvaheline politseiarmee. Politseiarmee formeerimine tuleb ka meile, eestlastele, kasuks, sest tänu sellele antakse õigus enesemääramisele...”

Lihakombinaadi peainsener Paalme teatas 23. märtsil:

“Sõda tuleb tingimata, sest sellises olukorras on võimatu elada. Sellele peab tulema lõpp. Pärast Churchilli kõnet ootavad kõik sõda ja vabastamist Nõukogudest...”

Algus 1991. aasta 10. numbris.

Tallinna II närvihaigla arst Maisaar ütles:

“Sõda algab sel kevadel või kõige hiljem selle aasta augustis...”

Piiskop Pähn ütles välisministrite konverentsi puhul:

“Kui inglased lubavad bolševismi liiga kaugele Euroopa südamesse, siis satuvad nad ise hätta ja peavad juba ainuüksi seepärast meid aitama. Inglismaa on suur bolševismi vaenlane, seepärast peab ta meid kaitsma, kui tahab ise rahulik olla. Ameerika asub NSVList kaugel ja seepärast on tema olukord hoopis teine ning kergem...”

Tartu ülikooli üliõpilane Johannes Kasak teatas:

“Nüüd tuleb sõda kindlasti ja see algab kuu aja pärast. Niipea kui sõda algab, lähen metsa koos oma vanade sõpradega, kellega olin seal 1944. aastal. Relvi meil jätkub...”

Sama ülikooli üliõpilane Albert Lomp ütles:

“Kui Churchill esines, siis võib olla kindel, et sõda on lähemal ajal vältimatu: aatomipommi saladus võidab kahtlemata NSVLi ja diktee-rib kõik tingimused. Punasele imperialismile tehakse lõpp...”

“Estonia” teatri ooperiartist Alo Vallimäe ütles:

“Tulevases sõjas rajagu igaüks endale varjend, sest Venemaa purustatakse paari nädalaga ja keegi ei ole loomulikult nii loll, et lasta end mobiliseerida Punaarmeele...”

Lisaks kuulduste levitamisele nõukogude võimu peatsest kokkuvarisemisest Eestis ja kodanliku vabariigi taastamisest tugevdasid vihased nõukogudevastased elemendid ja kodanlikud natsionalistid viimasel ajal ka propagandat, mis on suunatud Nõukogude Eesti rahvamajanduse taastamise ja arendamise IV viisaastaku plaani nurjamisele.

Nad püüavad üha tungivamalt tõestada, et viisaastakuplaan on fiktsioon, millel pole mingit reaalsust alust ja et see on ainult bolševike propaganda, et tegelikult pole viisaastakuplaani võimalik täita ja sellele suunatud jõupingutused on kasutud ja ebavajalikud.

Seda propagandat levitatakse peamiselt nõukogudevastasel meelestatud intelligentsi ja noorte hulgas.

Nii näiteks teatas Tartu ülikooli dotsent Richard Tütso oma tuttavate keskel viisaastakuplaanist kõneldes:

“Eesti tööstus ei arene edasi, sest selle arengut pidurdab plaanisüsteemi sisseviimine. Ma ei saa aru, kuidas võib aasta aega ette näha pisiasju, mida on vaja tööstuse häireteta funktsioneerimiseks. Ometi koosneb elu pisiasjadest, seepärast ei saa ka edu oodata...”

Autotranspordi valitsuse ülem Post kõneles sellest asjast oma lähedaste keskel:

“Eeloleva viisaastaku plaani me ei suuda täita, eriti ehituse osas. See on nii suur, et ei jätku ehitusmaterjale ega töökäsi. Kerge on plaane teha, kuid väga raske neid ellu viia... Sellest bürokraatiast lämbub iga-sugune initsiatiiv, isegi kõrgemal juhtkonnal, kes pimesi järgivad kes-kuse juhtnööre. Siit järeldus — tuleb hoida kõrvale ja mõelda enda peale...”

Esimesel perioodil pärast Eesti NSV vabastamist Saksa okupantide-st asus enamik bandiitlik-mässuliste formeeringute liikmeid äraoota-vale seisukohale, et hoida oma kaadrit relvastatud võitluseks, lootes

Inglismaa, Ameerika ja teiste maade vahelesegamisele. Enamasti ei olnud röövimised ja tapmised terroristlikku laadi.

Sellel bandiitlik-mässuliste formeringute esimese perioodi taktika on seletatav sellega, et nende formeringute liikmed ei olnud veel kindlad, et sõda lõpeb Nõukogude Liidu võiduga. Nad pidasid nõukogude võimu Eestis ajutiseks nähtuseks. Nende oletused põhinesid sellel, et isegi Saksa armee lüüasaamise korral ei luba liitlased, et pärast sõda säiliks Eestis nõukogude võim.

Sellised lootused juurdusid esimesel perioodil nii kodanlike natsionalistide kui elanikkonna eri kihtide paljude mahajäänud elementide hulgas, samuti bandiitlik-mässuliste formeringute kõige jultunumate liikmete, kodanlike natsionalistide relvastatud osa seas.

Kodanlikud natsionalistid olid veendunud, et peatselt pärast sõda taastatakse välisriikide abiga kodanlik vabariik ja nad ootasid seda hetke, valmistudes andma relvastatud abi välismaistele interventidele.

Sellega on seletatav ka asjaolu, et esimesel perioodil läks suhteliselt suurel arvul vaenulikke elemente pöranda alla.

Sellel ajal Eestis kujunenud olukord lubas bandiitlik-mässulistel formeringutel end ülal pidada kohaliku elanikkonna arvel. Uskumata nõukogude võimu püsijäämist, abistasid paljud mahajäänud elemendid bandiite, varjates neid ja andes neile toiduabi.

1946. aastaks muutus olukord Eestis oluliselt. Ikka vähemaks jääb neid inimesi, kes ei usu nõukogude võimu püsimist. Nähes NSVLi rahvusvahelist autoriteeti ja nõukogude võimu tugevnemist Eestis ning kaotades igasuguse lootuse, lähevad vaenulikud elemendid — eriti nõukogude võimu organite purustatud bandiitlik-mässuliste formeringute jäänused — käesoleval ajal üle palju teravamatele vormidele ja meetoditele võitluses nõukogude võimu vastu, eriti aga terroristlikele võitlusvormidele ning röövimistele.

Hiljutine Võrumaal Sõmerpalu vallas aset leidnud nõukogude aktiivi massiline tapmine tõendab veel kord, et nn metsavennad lähevad passiivse võitluse vormidelt ja puhtbandiitlikelt kallaletungidelt üle poliitilisele võitlusele, kasutades nõukogude aktiivi vastu terrorimeetodeid.

Viimasel ajal ENSV RJMi avastatud ja likvideeritud kodanlik-natsionalistlike formeringute iseloom annab samuti tunnistust sellest, et neid formeringuid on põhiliselt mõjutanud ja osal juhtudest ka nende tegevust juhtinud nõukogudevastased elemendid intelligenti hulgast.

Näiteks oli üheks 1945. aasta lõpul likvideeritud nõukogudevastase grupi "Eesti Iseseisvuse Võitlusliit" juhiks endine advokaat Elmar Lani (arreteerimise ajal evangeeliumi luteriusu kiriku konsistooriumi sekretär). See rühm tegeles nõukogudevastaste lendlehtede valmistamise ja levitamisega. Elmar Lani oli oma nõukogudevastases tegevuses seotud Eesti luteriusu kiriku konsistooriumi liikme Hugo Pärnoga, kellega kohtumistel arutati võitlust nõukogude võimu vastu ning leiti, et on hädavajalik teha elanikkonna hulgas aktiivset nõukogudevastast propagandat kodanliku võimu taastamiseks.

Oma eesmärged ellu viies koostas Lani 1945. a. juunis nõukogudevastase lendlehe, mis kandis allkirja "Eesti Iseseisvuse Võitlusliit". Lehe sisu on kokkuvõetav sellega, et temas laimati alatult nõukogude

tegelikkust ning kutsuti Eesti elanikkonda üles saboteerima nõukogude võimu üritusi. "Metsavendade" bandedel ja teistel nõukogudevastastel elementidel soovitati eduka võitlemise huvides nõukogude võimuga omavahel ühineda, seada sisse kohalike täitevkomiteede ja miilitsa-ga, et kasutada neid mässulistel eesmärkidel ja sobival momendil Vaba Eesti Komitee signaali peale alustada üldist relvastatud ülestõusu nõukogude võimu vastu eesmärgiga taastada kodanlik võim Eestis.

Lendlehes märgiti, et "Komiteele" osutavad abi Inglismaa ja Ameerika. Selle nõukogudevastase lendlehe teksti vaatas läbi ja kiitis selle levitamise heaks Hugo Pärno.

Hiljem võttis nimetatud nõukogudevastase lendlehe paljundamisest ja levitamisest osa endine advokaat, ENSV SMI trükikoja direktor Rudolf Kuuskmaa.

Eesti Iseseisvuse Võitlusliidu lendleht levis Eestis peamiselt illegaalide ja bandiitlik-mässuliste gruppide liikmete seas.

1945. aasta lõpul likvideeriti Võrumaal põrandaalune trükikoda, mida juhtis endine Kõlleste valla täitevkomitee esimehe asetäitja Valter Tamsalu, kes tunnistas ülekuulamisel, et võttis nõukogude võimu kehtestamise Eestis vastu vaenulikult ning on sellest lähtudes asunud teadlikult võitlema temaga, olles seotud põranda all oleva endise Tartu ülikooli üliõpilase Mihkelsaarega.

Mihkelsaare kohta tunnistas Tamsalu:

"Olav Mihkelsaar on oma poliitilistelt veendumustelt kodanlik natsionalist. Vestluses minuga kõneles Mihkelsaar vajadusest taastada Eestis kodanlik kord. Mihkelsaare sõnade järgi ei tunnusta Inglismaa ja USA valitsused Balti riikide ühendamist NSVLiga. Eesti konsulaadid jätkavad neis riikides tööd ja need riigid tunnustavad neid. Inglismaa ja USA aitavad Eestis taastada kodanliku korra, kui selleks valmistatakse ette eesti rahvas..."

Mihkelsaar soovitas Tamsalul hakata tegelema põrandaaluse ajalehe väljaandmisega ja teha selle kaudu nõukogudevastast propagandat, kritiseerida nõukogude korda ja selle juhte, saboteerida Nõukogude valitsuse üritusi, levitada "piiritagust informatsiooni", mis lähtub Inglismaal, USAs ja Rootsis elavatest endistest kodanlikest ministritest, ning sellega valmistada eesti rahvast ette nõukogude võimu kukutamiseks ja Eestis vana kodanliku korra taastamiseks.

Selle kohta tunnistas Tamsalu:

"1945. a. märtsis tõi Mihkelsaar mulle brošüüri "Päris Eesti", mille olid välja andnud Rootsis eesti emigrandid ja mis oli põrandaaluse ajalehe esimese numbri väljaandmise aluseks. 1945. a. märtsist kuni septembrini anti välja 7 numbrit põrandaalust ajalehte, seejuures 1. ja 2. number 4 eksemplaris, 3. number 50 eksemplaris ja 4.-7. number 25-30 eksemplaris."

Põrandaalune ajaleht "Teel vaba Eesti poole" levis kohalike elanike ja bandiitide hulgas.

1946. aasta märtsis Pärnumaal likvideeritud bandiitlik-terroristlikku rühma juhtis endine Eesti armee kapten Karl Kask (sõja ajal töötas Saksa luureorganeis). 1945. aasta lõpul - 1946. aasta alguses tappis bande rohkem kui 23 nõukogude ja parteiaktiivi hulka kuulu-

vat inimest ja nende pereliiget. Sealhulgas tapeti ka Mõisaküla linna täitevkomitee esimees sm. Avarsoo.

Lisaks terroriakritele ja röövimistele korraldas Kase bande relvastatud rünnakuid riigiasutustele, kooperatiividele ja võitehasele. Bandiitide tunnistuste ja neilt ära võetud dokumentide alusel on kindlaks tehtud, et 1945. a. suvel koostasid Kase bande liikmed ja valmistasid ette Mõisaküla raudteejaama ründamise plaani. Selles oli ette nähtud hävitada RJMi töötajaid, SMi vägede garnison ja miilitsatöötajaid, samuti teejaoskonna ülema sm. Fedotovi perekonna tapmine.

Plaan nägi ette ka diversioone raudteel. Eelkõige kavatsesid bandiidid lõhkuda raudteetammi ja lasta õhku raudteesilla Laatre ja Abja jaama vahel. NSVLi Ülemnõukogu valimiskampaania ajal valmistasid Kase bande liikmed ette terroriakti Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe sm. Varese vastu.

Lisaks terroristlikule tegevusele oli Tartu ülikooli üliõpilase Adamtau talus üles seatud trükikoda, kus trükiti eestikeelset ajalehte "Eestlane".

Operatsiooni ajal tapeti tulevahetuse käigus operatiivgrupiga nõukogudevastase ajalehe "Eestlane" väljaandjad Viktor Adamtau ja Andres Parts. Punkrist, kus nad end varjasid, on ära võetud rotaator koos kõigi vajalike trükimaterjalidega, kirjutusmasin, 170 eksemplari nõukogudevastase ajalehe "Eestlane" kolme numbrit, nõukogudevastase ajalehe trükivalmis 4. number, nõukogudevastast kirjandust, raadiovastuvõtja, relvad ja lahingumoon.

Kodanlik-natsionalistlikud meeleolud ja avastatud nõukogudevastased formeeringud noorte hulgas.

Okupatsiooni esimesel perioodil astus saksa propaganda mõjul märkimisväärne hulk eesti noori sakslaste loodud fašistlikesse organisatsioonidesse nagu "Eesti Noored", "Omakaitse" jt. ning osales aktiivselt sakslaste ettevõtmistes. Edaspidi sai aga nähtavaks Saksa armee vältimatu lüüasaamine ja kodanlike natsionalistide eesotsas nn. Rahvuskomiteega laialdase propaganda tõttu orienteerus see osa eesti noori ümber Inglismaale, oodates viimase vahelesegamist kodanliku korra taastamiseks Eestis.

Kogu okupatsioonijärgse perioodi vältel on vaenulikud elemendid jätkanud noorsoo organiseerimist, tehes aktiivset kodanlik-natsionalistlikku propagandat, kutsudes üles aktiivsele võitlusele nõukogude võimu vastu.

Poliitilised meeleolud noorsoo hulgas annavad tunnistust sellest, et nõukogudevastased elemendid ei ole katkestanud oma tegevust, vaid kasutavad kõiki võimalusi ja ajendeid selle aktiveerimiseks.

Evald Raadik, sünd. 1928. aastal, parteitu, Tallinna majandustehnikumi õpilane, iseloomustas ühes noorterühmas noorte ülesandeid:

"Meie, eestlased, peame jõu kokku võtma ja mitte raskustele alla vanduma. Rahva hulgas peab püsima jääma püüd vabaduse järele. Kui saabub vabastamistund, tõuseme üles nagu üks mees. Vabadust ei anta, see tuleb kätte võidelda. Teras karastub tules. Meil peab olema rohkem rahvuslikku eneseteadvust..."

Paljudel juhtudel on nõukogudevastased seisukohavõtud avalikud. Nii ütles Tallinna I Tööstuskooli õpilane Hugo Vambola, sünd. 1928. aastal, kogu klassi ees:

“Meile pole neid venelasi siin vaja, varsti me näitame neile...”

Tallinna juriidilise kooli kursuslane Hilda Lilienthal ütles kooli lõpumärgi kavandi kohta:

“Ma pole nõus sellega, et sellel ilutseb viisnurkne täht — siin pole Venemaa, vaid Eesti.”

Noorte kodanlik-natsionalistlike meeleolude hulgas on tähtsal kohal enesekütmine ja laim venelaste ning teiste NSVLi rahvaste kohta, samuti nende kultuuri ja olme mustamine.

“Mitte-eestlaste” hulka kuuluvad ka need eesti rahvusest inimesed, kes on siia tulnud Nõukogude Liidu idarajoonidest.

Tallinna 3. keskkooli õpilane Leo Veskus, sünd. 1930. aastal, kõneles oma sõprade hulgas:

“Koolis muutub elu päris põrguks. Tihti peetakse meile kõnesid, mis rikuvad meeleolu. Eile tuli kaks tundi istuda ja kuulata alguses üht Venemaalt tulnud eestlasest sõjaväelast ja siis ühe juudi tüübi kõnet...”

Tallinna keskkooliõpilane Eva Oja, sünd. 1933. aastal, kurtis koolis sõbrannadele:

“Täna varastati mul “Osobtorgis” rahakott. See kultuurrahvas ja eriti noored on varguse peale väga osavad. Kuid pole midagi, tuleb tasumistund, mil makstakse kätte kõige eest; selleks ajaks saavad ka mul käed terveks — kui tuleb kakelda, siis hoiä alt...”

Tallinna Meditsiinikeskkooli õpilane Lelli Sepa, sünd. 1922. aastal, ütles:

“Kui kaltsakad ei luba meil jõule pühitseda, siis pühitseme neid neilt luba küsimata. Lihtsalt ei lähe kooli; ma juba kõnelesin sellest tüdrukutega, nad olid minuga nõus...”

Iseloomulikud on noorte vastukajad välispoliitilistele sündmustele. Erilist huvi pakuvad kommentaarid Churchilli esinemise kohta k.a. märtsis Ameerikas.

Nii ütles Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna I kursuse üliõpilane, 1941. aastal nõukogudevastase tegevuse pärast NSVLi kaugematesse rajoonidesse välja saadetud suurkaupmehe tütar Helju Nassar:

“Aeg on täis elektrit ja iga hetk võib puhkeda äike... Mu elu on täis ootust ja lootust, mis on saavutanud oma apogee. Ma olen alati valmis ohverdama oma elu selle heaks, et päästa oma rahvas. Meie ülesanne on kaitsta järgmisi põlvkondi sellise saatuse eest nagu meie oma. Varem koolis vaidlesin ma kommunistlike noortega, tahtsin neile öelda avalikult kõike otse näkku. Praegu on nüisamuti, sest iseloomu pole võimalik ümber kasvatada isegi ülikooli abil. Nüüd olen ma aga targem — ei räägi kõike, mida tean. Kannatame natuke, küsimus “olla või mitte olla” laheneb varsti...”

Reas Tallinna keskkoolides on registreeritud ühiskondlik-politiliste tundide organiseeritud nurjamise juhtumeid.

4. keskkooli õpetaja Elfrida Sepp jutustas, et tema klassi õpilased, olles saanud ülesandeks valmistuda vene keele kirjalikuks tööks — lühikirjandiks Lenini elu teemal —, ei täitnud seda ülesannet ja ettenähtud

kirjandi asemel kirjutasid demonstratiivselt vihikuisse: "Me pole ette valmistanud."

7. keskkoolis nurjasid 9. ja 10. klassi õpilased demonstratiivselt saksa keele tunde. Kui aga direksioon oli selgitanud selle teo organisaatori Veljo Käsneri, sünd. 1930. aastal, teenistuja poeg, ning heitnud ta ajutiselt koolist välja, kukutas 9. klass protestiks Käsneri väljaheitmise vastu jälle organiseeritud tunnid läbi.

5. keskkooli 10. klassi õpilased laulavad pidevalt moonutatud Nõukogude Liidu hümnid. Õpilaste keskel on levinud Krõlovi valmid, kus tegelike kangelaste nimed on asendatud partei ja valitsuse juhtide nimedega.

8. keskkooli vanemate klasside õpilaste hulgas on levinud arvamus, et nende kool tuleb ümber formeerida tarivate nõukogudevastaste meeleolude pärast õpilaste keskel. Koolis on mõnitavalt ümber paigutatud loosungeid ja plakateid seintel, samuti moonutatud partei ja valitsuse juhtide portreesid pliitsi ja sullepeaga.

Nõukogudevastased meeleolud õppiva noorsoo hulgas ei saa mitte alati kasvatajate ja õpetajate vastulöögi ja hukkamõistu osaliseks. Vastupidi: suurel määral kütavad üles ja levitavad neid meeleolusid õpetajad ise.

Kui direksioon käskis Tallinna kommertskooli õpetajal Alma Tammil õpetada NSVLi konstitutsiooni, ütles too oma sõbrannade keskel:

"Ma ise ei taha ega hakka õppima Nõukogude konstitutsiooni ja ei hakka seda õpetama ka oma õpilastele. Ma vihkan kommuniste ja nõukogude korda. Ma kahetsen väga, et ei sõitnud 1944. aastal Rootsi, milleks mul võimalus oli..."

Üks naissoost keskkooliõpetaja (nimi pole kindlaks tehtud) ütles tänaval oma endisi õpilasi kohates:

"Kõik minu klassi õpilased (tüdrukud) on 100% nõukogudevastastelt meelestatud, nad on iseseisva Eesti vabariigi pooldajad. Minu klassis on ainult üks kommunistlik noor, kellel ma oma suureks kurvastuseks aitasin klassi lõpetada ja minna üle järgmisesse. Ma ei teadnud, et ta on kommunistlik noor, seepärast lasksin ta läbi, praegu aga kahetsen seda väga..."

Spordiühingu "Kalev" Tallinna osakonna õppeosakonna ülem Mare Loo, sünd. 1919. a., parteitu, ütles vestluses, milles kõneldi kuuldustest, et venelased lahkusid Eestist:

"Ma ootan seda hetke väga. Kui need kärnkonnad siit minema lähevad, tuleb tõeline Eesti valitsus..."

Kehakultuuri- ja spordikomitee kooliosakonna inspektorina töötav Hilda Tiits oli okupatsiooni ajal evakueeritud Nõukogude Liitu. Keeldudes osalemast komitee ühiskondlikus töös, teatas ta:

"Ma ei taha teha mingit tegemist poliitikaga, sestpeale kui olin Nõukogude Liidus. Seal sain ma sellise kooli, nägin, kuidas inimesed elavad — kuidas nad käivad kaltsudes ja kui rapaselt ning halvasti elavad. Sellest ajast ei tunne ma huvi Nõukogude riigi poliitika vastu. Elan parem märkamatu..."

Eesti NSV Julgeoleku Ministeeriumi avastatud ja likvideeritud eri liiki nõukogudevastased noorterühmad ja -organisatsioonid annavad

tunnistust sellest, et kõik nad on seadnud eesmärgiks aktiivse võitluse nõukogude võimu vastu "iseseisva" Eesti eest, et taastada kodanlik kord.

Seda eesmärki kavatsesid likvideeritud noorteformeeringud saavutada relvastatud ülestõusu teel Eestis, milles pidid osalema kodanlik-natsionalistlike organisatsioonide liikmed. Nad tegid panuse Inglismaa ja Ameerika eeldatavale sõjalisele vahelesegamisele, mis on suunatud Balti-küsimuse lahendamisele sel viisil, et nendele vabariikidele antakse iseseisvus ja nad lahkuvad NSV Liidust.

Likvideeritud noorterühmade ja -organisatsioonide nõukogudevastane tegevus toimus ja toimub käesoleval ajal järgmistes suundades:

a) gruppide ja organisatsioonide liikmete aktiivne kodanlik-natsionalistlik agitatsioon noorte hulgas ja uute liikmete värbamine nõukogudevastastes noorteformeeringutesse;

b) nõukogudevastaste anonüümkirjade, lendlehtede, üleskutsete jms. valmistamine ja levitamine;

c) ühiskondlik-poliitiliste rajatiste purustamine — autahvlid, Eesti vabastamisel langenud Punaarmee võitlejate auks püstitatud mälestusmärgid ja monumentid;

d) bandiitlik-mässuline ja terroristlik meelestatus nõukogude- ja parteitöötajate ning nõukogude inimeste vastu;

e) katsed seada sisse side piiritaguste emigrantlike keskustega Rootsis ja spionaazj.

Tuleb tingimata märkida, et kui esimesel perioodil pärast Eesti vabastamist okupantidest vaenulikud elemendid noorsoo hulgast peatusid nõukogude võimu vastaseid võitlusmeetodeid arutades sabotaažil ja kõrvalehoidmisel nõukogude võimu korraldatud üritusist, siis alates 1945. a. kevadest kodanlik-natsionalistlik pörandaalune noorsugu aktiveerus ja läks üle palju teravamatele võitlusmeetoditele.

Iseloomulike näidetena võib tuua järgmised Eesti NSV RJK likvideeritud nõukogudevastased noorteformeeringud.

1945. a. märtsis likvideeriti Tallinna 2. keskkoolis nõukogudevastane natsionalistlik rühmitus.

Selles süüasjas on arreteeritud 10 inimest, nende hulgas Raul Eduardi p. Vatsel, sünd. 1925. a., Saksa ja Soome armee leitnant; Endel Johannese p. Krabo, sünd. 1925. a., endine Soome armee ohvitser, jt.

Arreteeritud tunnistasid end süüdi nõukogudevastases tegevuses ning ütlesid, et olles vaenulikult meelestatud ÜK(b)P ja nõukogude võimu suhtes, moodustasid nad 1944. aasta novembris Tallinna 2. keskkoolis nõukogudevastase noorterühma nimega "Vana Kamtsatka" ja võtsid endale eesmärgiks relvastatud võitluse nõukogude võimu vastu, et seada Eestis sisse kodanlik kord.

Gruppi juhtisid endised ohvitserid Vatsel ja Krabo. Nende initsiatiivil organiseerisid grupi liikmed koolis korduvalt nõukogudevastaseid koosolekuid, kus arutasid poliitilisi küsimusi nõukogudevastases vaimus ja ütlesid välja terroristlikke kavatsusi partei- ja nõukogude organite vastutavate töötajate suhtes.

1945. aasta jaanuaris arutasid nõukogudevastastel koosolekutel osalejad mobiliseerimise küsimust Punaarmeele ja oma suhtumist nõu-

kogude võimu, otsustades, et grupi liikmed ei tohi mingil viisil osaleda Nõukogude Eesti poliitilistes ja ühiskondlikes organisatsioonides, peavad koolis kõrvale hoidma ühiskondlik-poliitiliste õppeainete õppimisest; kui aga 1945. aasta kevadel tuleb mobilisatsioon Punaarmeesse, siis peavad rühma liikmed põgenema metsa ja ühinema seal bandiitlike rühmadega võitluseks nõukogude võimu vastu.

8. mai 1946. a. öösel lasksid tundmatud isikud Tallinnas Vabastajate väljakul õhku monumendi, mis oli püstitatud 22. septembril 1944. aastal linna vabastamisel langenute auks.

Eesti NSV RJK tegi kindlaks ja võttis kinni plahvatuse korraldajad, kelleks osutusid Ageeda-Andrea Antoni t. Paavel, sünd. 1930. a., pärit Tallinna linnast, eestlane, 5. keskkooli 8. klassi õpilane; oli saksa ajal fašistliku noorsoo-organisatsiooni "Eesti Noored" liige. Ta isa oleme 1941. a. arreteerinud kui "vapside" organisatsiooni aktiivse liikme. Ema töötas poliitilises politseis "SD" koristajana; Aili Heimari t. Jürgenson, sünd. 1931. a., pärit Tallinna linnast, eestlane, 5. keskkooli 8. klassi õpilane, isa töötab vulkaniseerimistöökoha meistrina, jt., kokku 10 inimest.

Arreteeritute korterite läbiotsimisel on leitud va ära võetud graanaate, süitkuid-detonaatoreid, süütenööri, nõukogudevastaseid lendlehti, kummišrifti komplekt ja kirjutusmasin, millega valmistati lendlehti.

Eeluurimise käigus on kindlaks tehtud, et nõukogudevastane grupp tekkis 1945. a. Ageeda Paaveli initsiatiivil, kes kuni arreteerimiseni oli selle grupi juhiks.

Rühma liikmed seadsid eesmärgiks relvastatud võitluse nõukogude võimu vastu Eestis, et taastada kodanlik vabariik. Süstemaatiliselt korraldati illegaalseid koosolekuid, kus arutati võitlusmeetodeid ja anti aru rühma liikmete nõukogudevastastest tegevusest.

Ühel sellisel koosolekul k.a. jaanuaris otsustati relvade hankimiseks asuda sooritama terroriakte Punaarmee ohvitseride vastu, lasta õhku autahvleid ja Eesti vabastamisel langenud võitlejatele püstitatud monumente, samuti aktiivselt valmistada ja levitada nõukogudevastaseid lendlehti.

Vastuvõetud otsuste täitmiseks valmistasid rühma liikmed süstemaatiliselt ja kleepisid Tallinna linnas üles nõukogudevastaseid lendlehti, mille eesmärgiks oli nurjata NSVL Ülemnõukogu valimised, nii tehti ka enne 1. maid jms.

Õöl vastu 9. märtsi k.a. püüdsid Paavel, Jürgenson, Valdma ja Volt süüdata monumenti Vabastajate väljakul.

Õöks vastu 1. maid k.a. oli kavandatud valitsustribüüni õhkulaskmine Võidu väljakul, kuid et mõned grupi liikmed jäid ilmumata, ei saadud ka seda üritust ellu viia.

Õöl vastu 8. maid õhkisid nõukogudevastase grupi liikmed Paavel ja Jürgenson koos Valdмага monumendi Vabastajate väljakul.

Pärast monumendi taastamist kavatsesid Paavel jt. õöl vastu 9. maid selle taas õhku lasta, kuid loobusid oma kavatsusest monumendi juurde seatud valve tõttu.

28. detsembril 1945. a. umbes kell 24 tulistati kuulipildujast Tartu linnas SMi vanglat. Vangla läheduses pidas sõjaväepatrull kinni kaks

tundmatut ning leidis saksa kuulipilduja koos lindiga, milles oli 150 padrunit. Kinni võeti Anatoli Karli p. Räni, sünd. 1924. a., eestlane, suurkaupmehe poeg; Olav Juhani p. Toom, sünd. 1929. a., eestlane, kelle isa arreteerisid RJMi organid 1944. a. kui sakslaste käsilase.

Mõlemad on Tartu 5. keskkooli 10. klassi õpilased. Tulistamise tunnistasid nad üles. Arreteeritud Anatoli Räni tunnistas, et ta on natsionalistliku diversioonigrupi liige, mis koosneb Tartu 5. keskkooli 10. klassi õpilastest — Olav Toom, Aadler Meoma, Ratasseppe, kellega kokkusaamistel arutati küsimusi võitlusest nõukogude võimu vastu, eriti aga aktiivse nõukogudevastase agitatsiooni korraldamist elanike hulgas ning partei ja valitsuse ürituste nurjamist.

Selleks otsustati grupi ühel koosolekul, et lastakse õhku Tartu linna autahvel, mida Räni õöl vastu 11. novembrit 1945. a. püssirohu ja süütenõõri abil tegi.

Rühm seadis eesmärgiks relvastatud ülestõusu ettevalmistamise nõukogude võimu vastu hetkel, kui puhkeb sõda Inglismaa ja NSVLi vahel. Seda arvasid nad juhtuvat lähemas tulevikus.

Eesti NSV RJMi avastatud ja likvideeritud juhtumid tunnistavad, et mõnikord tegutsevad nõukogudevastased noorteformeeringud sügavalt konspireerituna pöranda all, väiksemate organisatsioonide luurevõrgu kaudu. Nad peavad tihedat sidet mässuliste bandiitlike elementidega ning sulavad nendega kokku.

Äratab tähelepanu, et enamik organisatsioonide liikmeid on nõukogude võimu poolt represseeritud inimeste lapsed või isikud, kes on end nõukogude võimu silmis kompromiteerinud aktiivse koostöö tõttu Saksa okupantidega või varasema osalemisega nõukogudevastastes organisatsioonides jms.

Nagu juba osutatud, asusid nõukogudevastased elemendid noorte hulgas, kes on end nõukogude võimu silmis kompromiteerinud teenimisega Saksa armee ja aktiivse koostööga Saksa okupantidega, Eesti vabastamise esimestest päevadest peale aktiivset võitlema nõukogude võimu vastu.

Selliste formeeringute liikmed, asudes pöranda all, koondusid bandiitlik-mässulistesse gruppidesse ja tegutsesid nõukogude võimu vastu, kasutades maal ja linnas nõukogudevastaselt meelestatud isikute toetust, kes varjasid neid ja varustasid toiduainetega.

Näitena võib tuua järgmise fakti:

1945. a. veebruaris likvideeriti natsionalistlik noortegrupp, mille liikmeiks olid eri õppeasutuste õpilased, kes varem olid teeninud Saksa armees.

Rühm seadis oma põhieesmärgiks ühendada natsionalistlikult meelestatud noorsugu ja aktiveerida võitlust nõukogude võimuga, sooritades selleks terrori- ja diversiooniakte.

Mässulise noorterühma organiseerijaks oli Erich Viktori p. Sard, sünd. 1926. a., endine Saksa armee vabatahtlik allohvitseri auastmes, võttis aktiivselt osa võitlusest Punaarmee vastu, omab I ja II astme "Raudriste".⁴³

⁴³ Vt *Akadeemia*, nr 10, 1991, lk 2192–2194.

Dokumente vastupanuliikumisest Eestis

Kui Saksa väed taganesid ENSV territooriumilt, sai Sard endiselt Saksa armee "Eesti Leegioni" kaptenilt Küssalt ülesande luua põrandaalune grupp.

Grupil olid tulirelvad ja granaadid.

Kokku arreteeriti selles süüasjas 60 inimest.

Terroristliku tegevuse eesmärgil pidas rühm sidet teiste bandiidigruppidega, mis varjasid end Läänemaa, Virumaa ja Harjumaa metsades.

Sard pidas bandiidigruppidega sidet sel teel, et sõitis ise kohale või sidemeeste kaudu tinglike paroolide abil.

Kodanliku Eesti "iseseisvuse" aastapäeval kavatseti paljundada ja levitada nõukogudevastaseid lendlehti.

Samal päeval kavatseti korraldada terroriakte, visates granaate sõiduautodesse, samuti lasta õhku laskemoonaladu Tallinnas Koplis ja viadukt Paldiski maanteel.

1945. a. jaanuaris tappis Sard öösel komandatuuri patrulliga kohudes punaarmeelase.

Grupp sooritas rünnakuid toiduaineladudele, et luua toiduainete baasid metsas, näiteks rööviti Punatähelise Balti Laevastiku ladu ning tapeti sealjuures tunnimees.

Koos selle grupi likvideerimisega likvideeriti ka teised bandiidigrupid, mis olid olnud seotud Sardiga.

Välisluurete õnnestustegevus Eesti NSV territooriumil.

Eesti NSV territooriumil viivad aktiivset luuretegevust läbi peamiselt Inglise ja Rootsi luureorganid, kusjuures need luured kasutavad sakslaste ja soomlaste kvalifitseeritud agentuuri, mis on saanud ettevalmistuse Soome territooriumil spetsiaalsetes luurekoolides ja heidetud ENSV territooriumile veel NSVL ja Soome vahel toimunud sõjategevuse ajal 1941–44. a.

Oma tegevuses kasutab Inglise luure ka Eesti emigrante, kes asuvad Rootsis, Soomes ja Inglismaal, ning nende sidemeid NSVLi jäänud sugulastega.

Pärast Eesti NSV territooriumi vabastamist Saksa rööv vallutajatest on ENSV RJK organid avastanud ja arreteerinud rea välisluurete tähtsaid agente, kes olid loonud Eesti NSV territooriumil Soome, Inglise ja Rootsi luure residentuuri.

Ühe iseloomuliku näitena Soome, Inglise ja Rootsi luure tegevusest võib tuua Toomas Hellati süüasja.

Toomas Aleksandri p. Hellat, sünd. 1920. a., pärit Tallinna linnast, Eesti kodanliku valitsuse endise riigikohtuniku poeg, emigreerus 1940. a. enne Nõukogude korra kehtestamist Eestis Soome. Enne sõjategevuse algust NSVLi ja fašistliku Soome vahel lõpetas ta spetsiaalse luurekooli Soomes ja heideti sõjategevuse alguses 1941. a. Soome luure poolt luure- ja õnnestustööks Punaarmee tagalasse ENSV territooriumil. Pärast ENSV okupeerimist Saksa vägede poolt asus ta Saksa luureorganite teenistusse ja Saksa väejuhatus saatis korduvalt teda kui kvalifitseeritud luurajat, kes valdas vabalt mitut Euroopa keelt, s.h. ve-

ne keelt, sakslaste poolt okupeeritud Nõukogude territooriumile eri liiki luureülesannetega.

Olles veendumustelt kodanlik natsionalist ja nähes Saksa fašistliku armee möödapääsmatut lüüasaamist, astus Hellat ühendusse kodanliku natsionalistliku põrandaalusega, mis tegutses Saksa vägede poolt okupeeritud ENSV territooriumil. Kasutades oma sidemeid Saksa luurega, arendas ta aktiivset natsionalistlikku tegevust, eesmärgiga kehtestada Eestis "kodanlik-demokraatlikku korda".

1944. a. juunis sõitis ta illegaalselt Rootsi, kus võttis kontakti Inglise luure "Intelligence Service" esindaja McGibbinsi ja Rootsi luure esindaja Svenssoniga. Kohtumise käigus värvati ta ümber Inglise luureesse ja ta leppis kokku raadiosides Inglise luurega Rootsi kaudu, saades selleks vajalikud siifrid ja koodid. Inglise luure residendina lõi Hellat enne ENSV territooriumi vabastamist Punaarmee poolt Eestis luurevõrgu, mis kogus Inglise luure ülesandel spionaažiandmeid Punaarmee väeosade kohta, samuti Eesti elanikkonna ja selle eri kihtide suhtumise kohta nõukogude korda.

Samaaegselt huvitas Inglise luuret Punaarmee komandörikoosseis, kes teenis Eesti rakvuskorpuses. Osa kogutud spionaažiandmeid suutis Hellat raadio teel üle anda Inglise luurele, ta edasine kuritegelik tegevus katkestati arreteerimisega.

Selle residentuuri likvideerimisel Eesti eri paikades võeti ära 20 tegetavat portatiivset raadiojaama.

1945. a. detsembris avastati ja likvideeriti 12-liikmeline bandiitlik luuregrupp, mis tegutses ENSVs Võrumaal.

Seda bandiitlikku luuregruppi juhtisid Soome luure agendid Harald Keem ja Viktor Lukk, kes 1943. aastal olid lõpetanud spetsiaalse luurekooli Soomes.

Saksa fašistlike vägede taandumisel Eestist jäid Soome luurajad Soome luureorganite ülesandel Punaarmee tagalasse nõukogudevastase õonestustöö eesmärgil. Kasutades oma sugulussuhteid Eestis, asusid nad elama Võrumaale, läksid põranda alla ja pidasid kuni likvideerimiseni raadiosaatjate abil sidet Rootsi luurega.

Soome luure agendid löid illegaalidest ja nõukogudevastastest elementidest bandiitliku luuregruppi, mis kogus spionaažiandmeid Punaarmee väeosade kohta, levitas nõukogudevastaseid lendlehti ja üleskutseid ning viis läbi nõukogudevastast agitatsioonitööd eesti noorte hulgas.

1945. a. juunis seadis bandiidirühm sisse sideme Võrus tegetavate põrandaaluste nõukogudevastaste noorteorganisatsioonidega "Põhja noored" ja "Noored partisanid".

Soome luure agendid Keem jt. kogusid nõukogudevastaste organisatsioonide "Põhja noored" ja "Noored partisanid" liikmete kaudu spionaažiandmeid Punaarmee väeosade ja sõjaväetehnika kohta Võrumaal, sõjaliste objektide asukoha kohta, valdada partei- ja nõukogude aktiivi nimekirju, andmeid partei- ja nõukogude asutuste asukoha kohta, samuti Nõukogude võimuorganite poolt aastail 1940-41 ja 1944-45 arreteeritud ja represseeritud isikute nimekirju, andes need andmed väidevalt Rootsi ja Soome luurele.

Enne fašistliku Saksamaa lüüasaamist sõjas NSVLiga tegelesid Inglise luureorganid oma agentuuri kaudu, mis oli tunginud Saksa luu-

re spetsiaalsetesse luurekoolidesse, kus valmistati ette luurajaid, diversante ja terroriste õonestustööks Punaarmee tagalas, Saksa agentuuri ümbervärbamisega tööks NSVLi vastu ja Inglismaa heaks. 1945. a. detsembris arreteeris ENSV RJM Otto Rudolfi p. Pooli, sünd. 1921. a., kes lõpetas 1945. a. märtsis Saksa luurekooli ja kes 1945. a. aprillis heideti luureülesandega koos teiste Saksa agentidega lennukil Punaarmee tagalasse ENSV territooriumil.

Enne paiskamist Nõukogude tagalasse värbas luurekooli õpetaja kapten Kurgvel Pooli ümber luure tööks ENSV territooriumil Inglise luure kasuks ja andis talle järgmised ülesanded:

- 1) teha kindlaks sõjalaevade arv Eesti sadamates, kaldakindlustused ja nende kaitse;
- 2) millised Punaarmee väeosad dislotseeruvad ENSVs ja nende liikumisteed;
- 3) eesti rahva suhtumine Nõukogude võimu üritustesse;
- 4) seada sisse side bandiitlike "metsavendadega";
- 5) teha kindlaks Nõukogude võimuorganite represseeritud isikute arv.

1945. a. veebruaris arreteeriti ja mõisteti süüdi Laine Karli t. Uusme illegaalse sideme eest Rootsis asuvate Eesti emigrantidega ja spionaažiandmete edasiandmise pärast põlevkivitööstuse töö kohta võõrriigi luurele.

Juurdluse käigus tehti kindlaks, et 1944. a. jaanuari lõpul sai Uusme Rootsi emigreerunud professor Partsilt kirja, milles viimane palus koguda üksikasjalikke andmeid Eesti põlevkivitööstuse kohta. Oma sidemete kaudu kogus Uusme vajalikud andmed põlevkivitööstuse kohta ja saatis need illegaalselt Rootsi ühe oma Rootsi sõitnud tuttavaga.

Eesti NSV RJMil on hulk teisi fakte Inglise luure tegevuse aktiiviseerumise kohta Eesti NSV territooriumil ja tema otsesidemest Eesti kodanlik-natsionalistlike tegelastega emigratsioonis, kes korraldavad Eesti NSV territooriumil pidevalt nõukogudevastast õonestustööd, kalutavad Eesti elanikke kodumaa reetmisele ja illegaalsele põgenemisele välismaale ning seavad endale eesmärgiks Inglismaa ja Ameerika toetusel taastada Eesti "iseseisvus" ja restaureerida kodanlik-demokraatlik Eesti vabariik.

Eesti NSV Julgeolekuminister kindralmajor B. Kumm.
ERA, f R-1, n 5, s 127, l 266-283. Koopia. Tõlge vene keelest.

(Järgneb)

Adamson-Eric. J. SEMPERI PORTREE. I
(Õli, 1927)

ARVUSTUS

Jaak Jaaniste, Enn Saar. Täheatlas. Tallinn: Valgus, 1990. 256 lk.

Meie ajaarvamise II aastatuhande lõpu inimene on enamasti unustanud, et igasugune teadus, ka täppisteadus, on inimeste tehtud, ta on osa inimkultuurist, mitte kiretult objektiivne foto loodusest. Talle tundub naljakas küsida: "Miks on inimesed teinud sellise füüsika, et praegu on ökoloogiline kriis?", vastamisest rääkimata. Tehnokraatlik eufooria füüsikas on möödunud, ka bioloogias tundub ta juba hakkavat üle minema — saadakse aru, et teadus on võimeline maailma teataval määral kirjeldama, aga mitte seletama. Ometigi tahavad paljud maailma seletada, nagu nad tahavad ka elada, õnne tunda ja armastada. Tähtede vaatlemine ning astronoomia ja astroloogia areng on tugevdanud usku maailma seletamise võimalikkusse.

Linnastunud inimene praktiliselt ei näegi tähistaevast — selleks peab kokku langema palju tingimusi: esiteks peab olema selge taevas, teiseks peab olema pime aeg (mitte jaaniöö), kolmandaks peab ta olema maal, kus valgustus ei sega, ning neljandaks peab vaatajal mahti olema. Isegi kui see kõik on nii, ja öine taevas tõesti ennast vaatama kutsub, väsib see algne huvi õige pea, kui puudub käsiraamat, mis aitaks tähtede hulgas natuke selgust saada.

Tähed elavad umbes sama palju aastaid kui inimene sekundeid. *Täheatlase* trüüki andmisest kuni ilmumiseni läks üle 300 000 000 aasta, vabandust, sekundi. Ehk on siis kohane ka arvustuse ilmumine veel kaks aastat hiljem.

Täheatlase on kirjutanud eesti autorid, Tõravere astronoomid. 1970. aastatel oli suhteliselt vähe ideoloogilisi takistusi aimekirjanduse väljaandmiseks. Moraalsetel ja materiaalsetel põhjustel ilmusid meil enamasti tõlkeraamatud. Nii kerkis päevakorda ka ühe saksakeelse taevaatlase tõlkimine eesti keelde. Jaak Jaaniste ja Enn Saar lubasid kirjutada palju parema, eestikeelse originaalatlase. Lubadus täideti ja 1980. aastal anti raamat trüüki. Korrektoori lugemise käigus õnnestus atlasse sokutada veel natuke uuemat informatsiooni planeetide kohta, viimati 1986. aastal. Õnneks ei vanane taevakaardid sama kiiresti kui

planeedi Maa poliitiline kaart, aga *Täheatlase* tekstiosas on aegumist juba tunda. Kõige suurem kaotus lugejale on aga, et autoritel ja ka nende kolleegidel kadus sellise venitamise pärast tükiks ajaks soov veel midagi kirjutada.

Täheatlase kõlbab autorite tahtel nii käsiraamatuks kui ka populaarseks astronoomia õpikuks. Raamat on jagatud nn ringideks. Esimeses ringis selgitatakse tähtkujude mõistet ja päritolu ning antakse juhtnöörid, kuidas Eesti öises taevas orienteeruda. Kasutatud on Rahvusvahelise Astronoomiauniooni kinnitatud tähtkujude ja tähtede nimesid, aga kõikjal kus võimalik on tutvustatud ka eesti päritoluga nimesid. Skeemid on hõlpsasti kasutatavad.

Teises ringis antakse kõigepealt ülevaade astromeetriast, astrofüüsikast ja astroloogiast. Astromeetria ja astrofüüsika osa on ruumipiidusel väga kokku surutud, kuid tõelisele huvilisele täiesti loetav, eeldades küll teatud taipamisvõimet — näiteks arusaamist, et tähtkujusid kui selliseid pole taevas olemas, nad on inimeste looming. Raske on astronoomiat nii kokkusurutuna veel ilmekamalt esitada, kui seda on teinud autorid. Astroloogia osa on kirjutatud vaimukalt ja asjalikult, kuid praegust uut astroloogia hülgeaega ette nägemata. Fanaatilised astroloogia kummardajad võivad selle löigu rahulikult vahele jätta, see ei takista neil atlasi käsiraamatuna kasutamast, juhul kui neil peaks vahel aega jääma ka tegeliku tähistaeva vaatlemiseks, mitte ainult kirjanduse ja tabelite uurimiseks ning inimeste ja maailma äraseletamiseks.

Täheatlase põhiosaks on Eestis nähtavate tähtkujude kaardid ja kirjeldused. Tähtkujud on alfabeetiliselt järjestatud eestikeelsete nimetuste järgi. Iga tähtkuju kohta on kirjas ta ajalugu, teda puudutavad müüdid ning nimi eesti, ladina ja vene keeles. Tutvustatud on ka tähtkujus leiduvaid teisi objekte nagu galaktikad, udukogud jne. Kaardil on märgitud tähtede heledused, koordinaatvõrk ja ka see, kui suur paistab vaadeldava tähtkuju kõrval väljasirutatud sõrm või käsi. Tehniliselt on kaardid hästi koostatud, kahjuks aga halval paberil. Kasutamiseks on kaardid piisva kvaliteediga, kergesti märgatavaid vigu ei ole. Sümpaatsena mõjuvad Albrecht Düreri 1515. aastal ilmunud klassikalised tähtkujude joonised. Norida võib ehk tähtede ühendamise viisi kallal tähtkujudes, kohati on siin tunda autorite vaba fantaasiat, kuid ega nad ise seda ka ei eita. Kui *Taevaatlast* võrrelda enamlevinud populaarsete saksa- või ingliskeelsete taskuväljaannetega, siis eestikeelsetel kaartidel on kõige rohkem informatsiooni. Täiendavalt oleks võinud siiski olla toodud ka tähtkujude inglise- ja saksa keelsete nimed, see kergendanuks nende keelsete materjalide kasutamist. Eestis nähtamatute lõunapoolkera tähtkujude kohta on raamatus vaid lühike ülevaade ning kaarte ei ole. Arvestades nüüdsete reisimisvõimalustega, on see ka ehk *Taevaatlase* kõige suurem puudus.

Teise ringi lõpetab ülevaade Päikesesüsteemist, mis on tehtud harastusvaatleja võimalustest lähtudes. Kokkuvõtte see osa, mis puudutab Saturnist kaugemaid planeete, on kahjuks praeguseks puudulik:

põhiline informatsioon nende kohta saadi alles 1980. aastatel Ameerika automaatjaamade *Voyager 1* ja *Voyager 2* abil.

Jaak Jaaniste ja Enn Saare raamat pole ainus eestikeelne ülevaade tähistaevast. Juba 1886. aastal tegi Ado Grenzstein *Oleviku* veergudel esimese eestikeelse taevakaardi. Lähiminevikust tuleb mainida Tallinna Tähetorni astronoomi Peep Kalvi tehtud taevaatlant, mis jooksis läbi *Horisoni* 13 numbril aastatel 1970–1971. Hiljem on seda rida *Horisoni* jätkanud tõraverelane Tõnu Tuvikene. Algajale mõeldud raamatu — *Pilk tähistaevale* — andis 1975. aastal välja Hugo Raudsaar Tartu Tähetornist.

Täheatlas on aga ainsana neist kasutatav taskukäsiraamatuna, seega on ta kõige suurema tarbimisväärtusega. Samuti pole talle vastast esitusviisi ladususe, süsteemikindluse ja põhjalikkuse poolest. Teksti taga on tunda suure hulga materjali läbitöötamist — sisse on võetud vaid kõige olulisem. See on hea aimeraamatu tunnus. Autorid on õnnestunud täiendanud ka eestikeelset astronoomia terminoloogiat. *Täheatlas* on tegelikult väike astronoomiaentsüklopeedia, väga hea alus ka neile, kes soovivad minna kolmandale ringile — saada harrastus- või pärisastronoomiks.

Enn Kasak

KOOS JÁNOS KORNAIGA TURUMAJANDUSSE

János Kornai. *Tee vabasse majandusse*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1992. 134 lk.

Peale János Kornai ei meenugi ühtki välismaist majandusteadlast (arvestamata hügeltiraažides ja köidete kaupa avaldatud marksismileninismi suurkujusid), keda Eestis oleks sedavõrd järjekindlalt tõlgitud-trükitud.

Kornai populaarsus on mõistetav — tegemist on tõepoolest autoriteetse teoreetikuga. Sellele viitab ka kõnealuse raamatu kaanetekst, millest pool kulub Kornai tiitlite ja ametite (osalisele) loetelule. Viimasest puudub küll seni Nobeli majanduspreemia. Selle põhjuseks peetakse kuluaarides aga Kornai suhtelist noorust — temast eespool on järjekorras eakamaid kandidaate.

Teisalt on Kornai populaarsus Eestis seletatav puhtsubjektiivsete asjaoludega, eelkõige meie teadlaste isiklike kontaktidega, mis raudse eesriide varjus olidki võimalikud peamiselt nn sotsmaade ühiskonna-teadlastega.

Tee... avaldamine on seletatav temaatikaga, mis peaks Eestiski huvi pakkuma. Raamatu sisuks on majanduspoliitika soovitus Ungarile üheksakümnete aastate alguseks. Siiski ei seendu tekst ainuüksi Ungariga — Kornai kinnitust mooda — on esitatud ideestik kasutatav "ka paljudes teistes riikides üleminekul sotsialistlikult režiimilt vabale majandusele" (lk 8). Autor lubab raamatuga esitada kompleksplaan. Sellele kinnitusele vaatamata pole siiski tegemist programmiga, kus operatsioonid ning aktsioonid oleksid esitatud omavahelises seoses ning järjestuses. Pigem esitatakse majanduse tervendamise ning turumajandusse sirdumise aktsioonide süstematiseeritud loetelu.

Milline on siis Kornai tee? Lühidalt öeldes seisneb see turumajanduse juurutamises järkjärguliste reformide teel. See erineb märkimisväärselt IMFi propageeritud šokiteraapiast (rääkimata meie kärsitustest sammudest). Miks pakub Kornai nimelt sellise variandi ja kas meil on sellest midagi kasulikku ammutada? Ehk teisiti, tösi küll, veidi lihtsustatult sõnastades: kumb tee — Kornai või IMFi oma — on siiski õigem, kasulikum, vähem vaevarikas?

KORNAI MAJANDUSPOLIITIKA TEOREETILINE ALUS

Hoolimata meil kinnistunud arusaamadest pole majanduspoliitika, sealhulgas majandusreformide aluseks mitte subjektiivsed ning süsteemid arvamusel, oletused, hinnangud jms, vaid mudeliteks formaliseeritud teooriad.

Ühe jaotuse kohaselt esineb makromajanduse kirjeldamisel tasakaalu ning tasakaalutuse mudeleid. Tasakaalu(tuse) määrab hüviste nõudluse ja pakkumise vahekord. Nende vastavuse korral esineb tasakaal; selle puudumisel tasakaalutus. Sotsialistlikku majandust on Läänes tavaliselt käsitletud tasakaalutuse mudelite abil. See ongi asjakohane, kui lähtuda esitatud tasakaalu(tuse) määratlusest.

Kornai teooria/mudeli¹ kohaselt pole sotsialistlik majandus siiski mitte kapitalistliku majanduse lihtsustatud versioon², vaid sellest täiesti erinev ning iseseisev süsteem (olemuselt küll väärustunud, kuid see on teine küsimus). Majandusagentide käitumine³ ja majanduslik keskkond on siin turumajandusest erinev.

¹ Oma teooria/mudeli on Kornai loonud aastakümnete vältel. Niimetatagu vaid põhiteoseid: *Anti-equilibrium* (1970), *Economics of Shortage* (1980), *Non-Price Control* (1981, koos B. Martosiga), *Growth, Shortage, and Efficiency* (1982), *The Soft Budget Constraint* (1986, ajakirjas *Kyklos*). Info puudusel jäi märkimata Kornai viimane kapitalne teos, mis on pühendatud sotsialismi poliitilisele ökonomiale.

² Näiteks fikseeritud hindadega majandus, mille vastavat peegeldavat mudelit on üritatud kasutada sotsialistliku tegelikkuse käsitlemiseks.

³ Käitumist põhjustavad või kirjeldavad nüisugused ilmingud nagu tarbimise sundasendus, defitsiit, hinnaväline adaptatsioon, pehmed eelarvekitsendused, kontroll normide üle, investeringute janu, tootmise sisendite suur osatähtsus käibevahendites jne.

Kornai nimetab sotsialismi defitsiidimajanduseks, kus pakkumise defitsiit nõudluse suhtes on püsiv. Sellisel on antud süsteem pakkumise ja nõudluse tasakaalutuse juures (defitsiidi konkreetset tasemel) süiski tasakaalus. Kui defitsiit suureneb/alaneb, suunab majandusagentide käitumine (majanduslik adaptatsioon) süsteemi uuesti defitsiitsuse tasakaalu tasemele.

Eelneva jutu järelendus suubub majanduspoliitikasse. Kui sotsialistlik majandus ei ole turumajandus, siis ei saa postsotsialistliku riigi majandusliku seisundi parandamisel (*resp.* sotsialistliku majanduse juhtimisel turumajandusse) kasutada neidsamu nippe mis alaarenenud turumajanduse terendamisel. Ehk teisiti öeldes: hoolimata sarnastest joontest — monopoolne majandusstruktuur, turgude puudumine või ebapiisav arengutase jne — ei sobi Ungaris või Eestis needsamad meetodid mis Ladina-Ameerikas. Kornai hoiatab sellega seoses, et eksperdid "saabuvad Ida-Euroopasse kuhja valmisretseptidega, mis töötavad silmapilkselt edu... Me peame õppima Lääne kogemustest, kuid valikuliselt, eristades hoolikalt eeskujusid ja lõpuks lükates tagasi need mudelid, institutsioonid ja kombed, mis ei ole üldse rakendatavad." (Lk 12.)

KORNAI MAJANDUSPOLIITILISED ETTEPANEKUD

Kui kõige üldisemalt (seetõttu ka oluliselt lihtsustades) kõrvutada Kornai reformiplaani šokiteraapiaga, siis on nende põhiline erinevus reformi abil realiseeritud mõjutuste objektis.

Rahvamajanduse võib tingimisi poolitada pakkumiseks ja nõudluseks (näiteks tootjad on toodete pakkujad, selle ostjad aga nõudlejad⁴). Šokiteraapia ideede järgi piisab turumajandusele üleminekuks nõudluse mõjutamisest (eeldatakse, et pakkumise pool käitub ja reageerib analoogiliselt turumajandusega). Nõudlust saab mõjutada suhteliselt kiiresti.

Kornai soovib väidab, et paratamatu on ka pakkuja mõjutamine. Et pakkuja mõjutamisel ilmneb efekt alles kestva viitaja möödumisel, siis on Kornai reformid pikaajalised.

Reformi teostavad sotsiaalsed grupid on oluliselt erinevad. Šokiteraapias on reformi vedavaks jõuks väiksearvuline ettevõtjate-kapitalistide rühm. Kornail on reformi kandjaks uus ja arvukas keskklass, "mille tuumik koosneb töökaist, kokkuhoidlikest ja ühiskonnas edasipürgivaist ettevõtjatest"⁵ (lk 30).

Kornai on konservatiivse reformi pooldaja (kui kasutada IMFi

⁴ Et vältida lihtsustamisel absurdi jõudmist, märkigem, et tootjad on ressursside jm tootmise sisendite osas ka nõudlejad; tarbijad aga näiteks ka töäjõu pakkujad.

⁵ Kornai käsitluses on ettevõtja väikese või keskmise tootmisüksuse omanik.

terminoloogiat).⁶ Tema järgi on privatiseerimise eduks paratamatult tarvis piisavat vältust (privatiseerimise edukuse kriteeriumiks on aktiivomaniku teke). Kornai oletab, et kahel järgmisel aastakümnel tuleb Ungaris arvestada kahetise majandusega, milles riiklikul sektoril on märkimisväärne osatähtsus. Kohe sugugi ei sobi tema ideoloogiaga radikaalne omandireform, mida "Ungaris lubamatu kiirusega läbi viiakse" (lk 42). Kuigi ma põhimõtteliselt jagan seda seisukohta, väidaksin, et omandireformi teostamisel on võimalikud (ka kasulikud) privatiseerimise tempo küllaltki suured variatsioonid. Viimased sõltuvad eelkõige privatiseerimise ootustest ning nende efektist: mida tugevamad on ootused, seda pärssivam on nende efekt majandamisele. Peatset privatiseerimist uskuvatate tootjate huvi ei ole suunatud enam tootmisele, vaid võimalikult kiirele "ärastamisele". Iseloomulik näide on Eestis toimunu. Nõnda on ootused privatiseerimise ratsionaalse tempo huvides olulised. Nende kujunemisel on aga määravaks valitsev sotsiaal-majanduslik keskkond.

Teine Kornai poolt sageli rõhutatud reformiatribuut on seostatus: "enamik stabiliseerimismeetmeid võib ükshaaval... osutada kahjulikeks ja ohtlikeks" (lk 98). Ja edasi kirjutab Kornai, justkui analüüsides *perestroika*'t Eestis, et "näiteks võib hindade täielik vabastamine põhjustada suurt ohtu, kui puudub palgadistsipliin" (lk 98). Sellest, et "majanduse riiklikus sektoris pole võimalik jätta palkadele määramata bürokraatlikke kitsendusi" (lk 89), on lõpuks aru saanud ka meie valitsus — alates juulist on riiklikes ettevõtetes palgafond külmutatud.

MIDA ON MEIL KORNAILT ÕPPIDA?

Kornai raamatust leiame meie oma eksisammudest õpitud tagantjäreletarkusi: ärgem andkem riikliku firma juhile püramatut võimu (lk 37), riikliku firma juht pole ettevõtja (lk 37), riiklike firmade palgapoliitikat ei tohi liberaliseerida (lk 39), üleminekuperioodil tuleb säilitada siiski mingisugunegi majanduslik regulatsioon (lk 38–39), erasektori ohjamiseks on vajalik vastav seaduslik baas (Kornai nimetab konkurentsi tagavat seadustikku; meie oma tegelikest kogemustest võime lisada tarbijakaitse seadused ja muudki) jne.

Kornai hoiatab, et majanduse liberaliseerimisega kaasneb likviidsuse kriis (lk 86). Minu meelest avaldub selles tõdemuses Kornai geniaalsus sotsialistliku (ka postsotsialistliku) süsteemi ja majanduse tunnetamisel. Kornai ettekuulutus sai tõeks tänava Eestis vallandunud likviidsuse kriisis,⁷ kus "ostjafirma lihtsalt keeldub müüjale kauba eest tasumast ning sunnib seda müüma võlgu" (lk 86).

⁶ Kornai ise eelistab konservatiivse asemel nimetada oma (majandus)ideoloogiat liberaalseks. Vist on siingi tegemist seda laadi nihetusega nagu meil: praegu kõige parempoolsemad (konservatiivid) olid enne vasakpoolsed (kommunistid).

⁷ Et meie likviidsuse kriis oli tingitud ka muudest asjaoludest, pole hetkel oluline.

Õppida tuleks Kornai efektiivse maksupoliitika soovitustest (lk 72-79). Kornail jagub ohtralt sarkasmi Ungari maksusüsteemi iseloomustamiseks.⁸ Pole vist vale väita, et meigi maksundus seda väärrib.

Tabav on Kornai tähelepanek munitsipaalomandi ebaefektiivsusest (lk 58). Eestiski on see nii. Sealjuures on jäänud mulje, et mainitud omandivormi hooga tekkimise ajendiks on "ärastamisest" eemale jäänud seltskonna soov viimasel hetkel noosi jagamisest osa võtma pääseda.

KORNAIGA VÕIKS KA VAIELDA

Tundub, et Kornai idealiseerib mõneti erasektorit, eelkõige seoses erasektori sooviga astuda illegaalsest majandusest legaalsesse.⁹ Teadupärast tegutseb suur jagu erasektorist sotsialistlikus majanduses ning üleminekuperioodi alguses nn varimajanduse vormis ehk illegaalselt. Kornai oletab, et eraomandi kasutamise kitsenduste likvideerimine on legaliseerimiseks piisav. Eesti kogemus seda siiski ei kinnita. Erasektori "vabastamine"¹⁰ pole vähemasti Eestis tinginud "halli" või "musta" majanduse kadumist või vähenemist.

Muidugi võib meie illegaalse sektori päevavalgele tulemist takistada nõukogude inimese Ida-Euroopa liigikaaslasest tõsisem väärustumine (eeldusel, et Kornai ei käsita *homo soveticus*'t). Oma mõju avaldab kindlasti ka majandusliku keskkonna erinevus (näiteks maksukoormuse diferentsis).

Õpetlik on Kornai inflatsioonikäsitus, mis põhineb 80. aastate praktilikal (lk 64-69). Julgeksin aga väita, et praegu Eestis toimuv rikkastab oluliselt varasemat kogemust. Mõtlen siin Eesti Panga rahapoliitikat, kus pank toimib rahapakkumisel analoogiliselt rahafondiga (*currency board*). Sõltumata tulemusest on tegu originaalse eksperimendiga (siirdel postsotsialismist turumajandusse), mille teoreetiline tõlgendamine seisab alles ees.

Samas tuleb aga tunnistada, et inflatsiooni ja stabiliseerimist vaatab Kornai osaliselt, eelkõige makropakkumise ja -nõudluse aspektist (lk 68, 105). See on minu meelest raamatu kõige olulisem tunnetuslik puudujääk. Tegelikult on probleem komplitseeritum. Õigem oleks vaadelda korraga kolme valdkonda — kaubaturgu, rahaturgu ja

⁸ Ungari maksusüsteemi iseloomustab Kornai kui "murettekitavat segu sotsialistliku majanduse isalikust ümberjaotamisest, vaese Kolmanda Maailma fiskaalsest suutmatusest ja Skandinaavia healuriigi rafineeritud progressiivsest maksusüsteemist"; "meil on Ungari palgad miinus Rootsi maksud" (lk 71) jne.

⁹ Illegaalse sektori esindajateks on maksudest kõrvalehoidjad jne.

¹⁰ Vabastusaktioonide loetelu on esitatud lk 23.

välismaajandussuhteid,¹¹ mille omavahelises seoses on väikeste avatud majanduste korral määravaks just viimane. Nende käsitlemisest eraldi tuleneb rõhuasetusi, mis pole mitte kõige põhjendatumad. Kahtlemata on õige see, mida Kornai kirjutab impordi tähtsusest konkurentsi ja tasakaaluhindade ning selle kaudu ka turumajanduse formeerimisel (lk 96). Paraku kaasneb impordi kasvuga üldiselt selletagi tasakaalustamata maksebilansi seisundi halvenemine. See destabiliseerib tagasi mõjuna nii kauba- kui ka rahaturgu.

LÕPETUSEKS

Tee vabasse majandusse on tänu autori isikule huvitav lugemismaterjal, mida muu kõrval vääristab ka sädlev stiil ja lennukas mõttekäik.

Tundub aga süiski, et suur jagu raamatust ei paku meile huvi mitte selle kirjutamise esmase eesmärgi tõttu (seda võiks nimetada majanduse reformimise õpetuseks). Pigem köidab võimalus hinnata Kornai pakutu vastavust meie tegelikule arengule (või ka vastupidi). Rakendamiseks on sealt suhteliselt vähe võtta. Eesti tee läbi majandusliku anarhia ning impeeriumi lagunemise ei võimalda meile enam selle soodsaima trajektoori valikut, millele on Kornai raamat pühendatud. Pigem tuleb kiirabi korras astuda konkreetseid samme ja ainult neid, mille õigsus teistsuguse, loogilise arengu korral oleks küsitav. Eelkõige on selliseks sammuks omandireformi radikaalne kiirendamine.

Nagu autor on nimetanud, pole kõnealune raamat teoreetiline käsitlus. Seda on oluline korrata, sest tavalugejal võib just selline mulje jääda. On meil ju seni valitsemas eelmisest ühiskondlik-majanduslikust formatsioonist pärit arusaam, nagu oleks majandusteadus paras jutuvada ning demagoogitsemine. Sellega võrreldes on Kornai tekst muidugi eksaktne käsitlus.

Kornai sõnul on *Tee...* puhul tegemist pigem majanduspoliitiliste soovitusetega, mis kajastavad autori väärtushinnanguid. Muidugi on needki huvitavad, nagu kõik muu geniaalsusega seostuv. Eelistan Kornai väärtushinnangutele süiski tema teaduslikke seisukohti. Nii sooviksin Kornai järgmiseks eestinduseks mõnda tema püsiväärtusega teadusteostest (seda enam, et Kornai teadusloome seni on tegelikult tõlkimata, v.a *Kasu, defitsiit ja efektiivsus* ning mõned üksikud artiklid).

Urmas Sepp

¹¹ IS-LM-BP analüüs, soovitavalt koos monetaristliku maksebilansi käsitlusega.

EDITORIAL NOTE

The subdivisions of the notion of democracy have particularly often been misinterpreted, claims Karl Aun, an Estonian jurist and political scientist living in Canada. In his article he discusses some of the most frequent errors. He explains the role of voting and electing, the majority of the people and the will of the people, personal liberties and the principle of representation in democracy. He emphasizes that the essence of democracy lies in spirit, not in mere form.

The first part of Ilmar Vene's essay on St. Jerome (347-419/420) takes the reader into the area of the late Roman Empire. The author guides us through the diversity of necessities of life and spectacles of the period concentrating mainly on the religious theme. The article describes the colourful pattern of religions, where finally Christianity appeared too. Ilmar Vene reflects on why Christianity made a breakthrough and also mentions the theological controversies between the Christians themselves. Such was the world during the reign of Caesar Julian who was known for his unfriendly attitude to Christians. St. Jerome was studying rhetoric under Donatus then.

Next we publish the second part of Tarmo Kulmar's article on phenomenology of soul in ancient Estonian religion. Proceeding from Wundt-Arbman's theory, the author observes the treatment of soul by the Estonian folklorists and religion historians Matthias Johann Eisen (1857-1934), Oskar Loorits (1900-1961), Uku Masing (1909-1987) and Ivar Paulson (1922-1966) as well as in Eduard Tennmann's (1878-1936) studies on preanimism.

Time has always been one of the issues of philosophy. Computer science, however, has begun to tackle this problem as a *tabula rasa*, with a fresh look at it. Tarmo Uustalu from the Institute of Cybernetics at the Estonian Academy of Sciences proves that there is fruitful mutual influence between the theory of cognition and information theory. Depending on whether the consciousness treats itself as an integral part of the world, or is viewing the world from outside, we can speak about psychological and physical times. While the former are characterized by progression, the latter are something finally given. The article emphasizes that it is

appropriate to study the time as a construction of consciousness, although the position of the observing consciousness in relation to the world is also essential in information theory. There are parallels in philosophy and computer science at least in such areas as general classification of times, the notion of deceptive present, reversibility of time, content of the thesis of determinism, the model of state — action (a force developing an event) — agent (a subject applying some force).

Next we publish a study by Mart Orav on Aleksander Aspel, a literary scientist who was born in Estonia in 1908 and died in the USA in 1975. The treatise delves into his formative years at Westholm Gymnasium in Tallinn and the maturation of his world outlook and literary views at Tartu University. This year we celebrate the bicentenary of the English poet Percy Bysshe Shelley. *Akadeemia* marks the occasion with some translations by Ants Oras.

The article of Tapani Hietaniemi travels along the paths of Max Weber (1846–1920). The author explains Max Weber's theory according to which the sociocultural behaviour based on Confucian "ethos" did not favour the breakthrough of capitalism in China. Puritan rationalism, however, which, contrary to Confucian rationalism's adjustment to the world, preferred the rational rule over the world, is suitable for it. After introducing this theory, Tapani Hietaniemi presents the criticism which has befallen Max Weber. This is supported by many new source materials, which Max Weber could not even dream about. So it has become evident that in 200–1400 AD China had the most dynamic market economy in the world, which by the end of the 16th century fell into stagnation. According to Mark Elvin, this was caused by the 'highlevel equilibrium trap' caused by the coincidence of several incidental circumstances.

Following Thomas S. Kuhn's assertion that photography brought about a change in the aesthetic paradigm, i.e. the aesthetic interest was reorientated from the principle of beauty to the principle of information/innovation, Andreas Müller-Pohle observes the different structures and strategies which in the author's opinion deserve special attention in the present stage of photography. Proceeding from the analysis of photography and the techniques originating from it, the author expands his thoughts to the development possibilities of the communication society.

Next we finish Ago Pajur's article on international and home-political backgrounds of the Estonian—German nonaggression pact. We also continue publishing documents on resistance movement in Estonia.

Editorial note

In the criticism section astrophysicist Enn Kasak reviews Jaak Jaaniste's and Enn Saar's book which contains mainly the maps and descriptions of the constellations visible in Estonia. Urmas Sepp reviews the Estonian translation of a book by the Hungarian economist Janos Kornai, which shows the ways of healing the economy from the wrongs of socialism, and transition to market economy.

The issue ends with Part 6 of Johan Huizinga's book *Homo ludens*.

On phenomenology of soul in ancient Estonian religion: II. Soul in the oldest strata of ancient Estonian religion

Tarmo Kulmar

The article discusses the treatments of soul by Estonian folklorists and religion historians M. J. Eisen, O. Loorits, U. Masing and I. Paulson and a study on preanimism by E. Tennmann from the viewpoint of Wundt—Arbman theory.

O. Loorits divides the soul into body soul (vitality) and free soul (detached soul). The body soul in its turn is divided into the organ soul (centres of energy) and ego-soul (Self). The varieties of the free soul are detached soul and transitional soul. The detached soul can leave the body of a sleeper in the form of a soul animal, and return, the transitional soul will be reborn after death. The soul animal will develop into a ghost haunting a house, the transitional soul grows through the notions of spirit and fairy towards the notion of the polytheistic god.

I. Paulson uses the notion of breath of life (sense) as a connecting idea between the body soul and the free soul. He has no notion of transitional soul. Still, the ego-soul as a variety of body-soul can take over the functions of the free soul and leave the body as a soul animal or a dream. According to Paulson the fairy and the god come develop along a different chain, parallel to the notion of soul.

U. Masing calls the ego-soul breath-soul, its functions being similar to Paulson's conception. In its later phase the breath-soul ac-

quires a subtle form and changes into the monistic soul. The notion of fairy, and later, of god develops in Masing's opinion from the animatist wraith of a dead person, which in his theory replaces the "living corpse".

M. J. Eisen was a collector of material rather than a creator of concepts. Nevertheless, he was in touch with the most recent studies of his time and, as his works show, he distinguished between the body-soul and the free soul (the soul of the dead). He divided the soul of the dead into a ghost haunting a house (the cruel soul), a soul who had not found rest (the travelling soul) and a regenerating soul. The soul could leave the living body as a soul animal and appear in dreams. In its development the soul of the dead reached through fairy and here the notion of god.

Concerning animatism and preanimism, Eisen's materials contain only a few hints at animatism, although he has some data connected with the belief into the "living corpse". Loorits acknowledges animatism, although he has a sceptic attitude towards preanimism, connecting the ghost haunting a house with the free soul. For Paulson animatism is a dubious notion altogether, and he does not deal with the "living corpse" either, although he admits that the belief in the return of the dead is very old. Masing recognizes both animatism and preanimism, but disputes the "living corpse", offering the notion of the wraith of a dead person instead. Tennmann, however, argues against the classical animatism, presenting instead of it preanimism as the belief into the "living corpse".

Estonian—German non-aggression pact

Ago Pajur

Nonaggression pacts were to play an essential role in the collective security system that the League of Nations intended to create in the 1920s. Unfortunately, the joint system of security could not be founded, and only a few nonaggression pacts were concluded with no noteworthy effect. It was the small states who were most interested in these pacts as they felt an acute danger to their existence.

The newly-founded states on the shores of the Baltic (Finland, Estonia, Latvia, Lithuania, Poland) also began to secure themselves by concluding nonaggression pacts. At that they concentrated their attention on the East as the militaristic dictatorship in the Soviet Union seemed much more dangerous than democratic Germany, which belonged to the League of Nations and was tied down by the Locarno agreements. By 1932, as a result of long-time negotiations, bilateral nonaggression pacts were concluded between the Soviet Union and all the Baltic states. After that it became topical to conclude analogous agreements with Germany, too, as the Nazist coup and withdrawal of Germany from the League of Nations aggravated the general political situation in Europe.

Poland was the only country who managed to sign a nonaggression pact with Germany. Similar initiative of the Estonian diplomats at the beginning of 1934 was met by reluctance from Latvia, afterwards the Estonian politicians themselves tended to prefer the more extensive

East-Locarno treaty proposed by the Soviet Union and France to a bilateral nonaggression pact, and in 1935, when the idea of the Eastern Pact had ultimately failed, Estonia and Latvia were already closely connected with Lithuania. The confusion in Lithuanian—German relations over the jurisdiction of the Klaipeda region made the conclusion of political agreements between Lithuania and Germany impossible, and Estonian and Latvian nonaggression pacts with Germany could have destroyed the recently founded Baltic Entente.

New preconditions for signing an Estonian—German nonaggression pact developed only in the spring of 1939. By that time the danger of war had considerably grown, the activities of Nazi Germany were ever more threatening. In March 1939, having incorporated the region of Klaipeda, the German government promised not to carry out hostile actions against Lithuania. With this obligation, which in its essence meant nonaggression, the main obstacle from the way of concluding the Estonian—German nonaggression pact had disappeared. The principal cause which impelled the conclusion of the agreement was the change in Soviet Union's foreign policy — the conduct of Estonia's eastern neighbour showed that Moscow was seeking for opportunities to re-incorporate the Baltic states into the empire, making use of the rumours that the bordering states were in special danger. In such a situation the Estonian—German nonaggression pact seemed to be a measure which could somewhat lessen the tension that had gathered and make an end to the fabrications launched by the Soviet Union.

The Estonian government's positive answer to Berlin's proposition to sign a bilateral nonaggression pact (similar proposals were also made to Latvia, Finland, Sweden, Norway and Denmark) was doubtlessly caused by the pro-German orientation in the influential circles of Estonia. The opposition, on the other hand, was firmly convinced in the disastrous results of the pro-German attitude, and stressed the need to remain loyal to the former policy and to establish even closer ties with the big democracies of Europe. During the "state of silence", however, the opposition lacked the opportunity to publicize its viewpoints widely and to criticize the government's foreign policy, and so the government enforced its will without paying any attention to the opposition's manifestations. The Estonian—German and Latvian—German nonaggression pacts were signed in Berlin on 7 June 1939. The opposition's last attempt to defeat the agreement in the lower house of the Parliament on 21 June failed as the supporters of the government had a considerable majority in the Parliament, and there was no unity within the opposition either.

The nonaggression pact was profitable for Germany who tried to

prevent by all means the formation of the Soviet—British—French coalition and to surround itself with neutral states. In addition, Berlin got into its disposal a propaganda vehicle for praising its peacefulness and could (consciously?) raise the price of the Baltic states in the following bargaining with Moscow for dividing Eastern Europe into spheres of influence.

For Estonia the agreement did not yield any positive results. By 1939 the Nazis' attitude to duties on paper was well known and the pact could not give any real guarantees. Moscow's allegations about the particular danger on the Baltic states lessened somewhat, to be soon replaced by the even more dangerous version that Estonia and Latvia were immediately controlled by Germany. One of the results of the nonaggression pact was the widening of the pro-German attitude among the leadership of the Republic of Estonia and the resulting hopes for German help in the possible conflict with the Soviet Union — the failure of these hopes and the conclusion of the Molotov—Ribbentrop Pact became an essential cause for surrendering to the dictate of Moscow in September 1939.

ОТ РЕДАКЦИИ

Заключенные в понятие демократии подпонятия подвергались особенному обилию ложных трактовок, утверждает на открывающих номер страницах живущий в Канаде эстонский право- и государствовед Карл Аун, который и рассматривает наиболее частные заблуждения. Он поясняет роль, играемую в демократии голосованием и выборами, народными большинством и волей, свободой личности и принципом народного представительства. Он предупреждает, что демократия есть дух, а не лишь форма.

Первая часть эссе Илмара Венэ о Блаженном Иерониме вводит читателя в эпоху поздней Римской империи. Автор странствует сквозь пестроту нужд и зрелищ того времени, но сосредотачивается в основном на религиозной тематике. В статье вырисовывается разноцветный узор верований, в который наконец вплетается и христианство. Илмар Венэ размышляет также о причинах прорыва христианства, не минуя при этом упоминания о теологических перебранках самих христиан. Именно в такой мир вступает Иероним, который в то время, когда император Юлиан властвовал над христианами, отталкивая их, учился у Доната риторике.

Далее выходит вторая часть рассматривающей феноменологию духа верования древних эстонцев Тармо Кулмара. Исходя из теории Вундта-Арбмана автор обозревает концепции духа эстонских фольклористов Маттиаса Йоханна Эйсена (1857–1934), Оскара Лооритса (1900–1961), Уку Мазинга (1909–1987) и Ивара Паулсона (1922–1966), а также исследование по преанимизму Эдуарда Теннманна (1878–1936).

Философия испокон веков была занята временем. Кибернетика, напротив, приняла к решению эту проблему как *tabula rasa*, итак свежим взором. Ученый Института кибернетики Академии Наук Эстонии Тармо Уусталу доказывает, что при разрешении вопроса времени имеет место оплодотворяющее взаимодействие теории познания и теоретической информатики. Соответственно тому, рассматривает ли сознание себя наблюдающим мир извне или интегральной частью одного

возникают времена физики и психологии. Первые являются конечной данностью, вторым свойственно протекание. В статье подчеркивается, что время уместно исследовать как построение сознания, хотя в теоретической информатике существенно и расположение по отношению к миру наблюдающего сознания. В философии и кибернетике всплывают параллели как минимум в таких областях как общая классификация времен, понятие иллюзорного настоящего, обратимость времени, классификация временной обусловленности, содержание тезиса детерминизма, модель бытия — акции (развивающей событие силы) — агента (субъекта, применяющего силу).

Далее выходит исследование Марта Орава о родившемся в Эстонии (1908) и умершем в США (1975) литературоведе Александре Аспеле. Исследование углубляется в годы Аспеля в Таллинской частной гимназии Вестхольма и литературное созревание в Тартуском университете. Нынче минуло 200 лет со дня рождения английского поэта Перси Б. Шелли. Журнал *Akadeemia* знаменует это событие переводами Антса Ораса.

Финский ученый Тапани Хиетаниemi в своей статье бродит по тропам Макса Вебера (1846–1920). Автор раскрывает теорию Макса Вебера, согласно которой исходящее из конфуцианского “этоса” социальное поведение не способствовало становлению капитализма в Китае. Зато подошел пуританский рационализм, который в противоположность приспособлению к миру конфуцианского рационализма предпочитал рациональное правление миром. После раскрытия этой теории Тапани Хиетаниemi представляет павшую на долю Макса Вебера критику, опирающуюся на многие новые источники, о которых Вебер не мог и мечтать. Так выяснилось, что в 200–1400 гг пРХ в Китае была самая динамичная рыночная экономика в мире, павшая в конце 16-го века в застой. По Марку Элвину причиной тому была “ловушка равновесия высокого уровня” (*highlevel equilibrium trap*), возникшая при совпадении случайных условий.

Следуя Томасу С. Куну, утверждающему, что фотография обусловила смену эстетической парадигмы, т.е., что эстетический интерес переориентировался с принципа красоты на принцип информации/инновации, Андреас Мюллер-Поле рассматривает заслуживающие с точки зрения автора в нынешней ситуации фотографии особенного внимания различные структуры и стратегии. Исходя из анализа фотографии и подтолкнутых его техник автор распространяет свои идеи до возможностей развития коммуникационного общества.

Затем предлагаем окончание статьи Аго Паюра, знакомя-

щей читателя с международным и внутривосточным фоном договора о ненападении, заключенным Эстонией и Германией в 1939 г. Также продолжаем публикацию документов, вносящих ясность в послевоенное движение сопротивления в Эстонии.

В разделе рецензий астрофизик Энн Казак обозревает составленную Яком Яанисте и Энном Сааром книгу, основной частью которой являются карты и описания видимых в Эстонии созвездий. Ученый Института экономики АН Эстонии Урмас Сепп знакомит читателей с переведенной на эстонский язык книгой венгерского экономиста Яноша Корнаи, представляющей путь измученного социализмом народного хозяйства и направления его в сторону рыночной экономики.

Номер заключает шестая часть книги Йохана Хейзинги *Homo ludens*.

MÄNGIV INIMENE
Kultuuri mänguelemendi
mäaratlemise katse

Johan Huizinga

Tõlkinud Mati Sirkel

VI

Filosoofilise dialoogi päritolu

Kreeklased ise teadsid alati, kuiväga nad kõiges liikusid mängu sfääris. *Euthydemos*'es mõistab Sokrates sõnaselgelt hukka sofistlikud konksuga küsimused kui mängu postulaatidega. "Need asjad ei õpeta midagi asjade enese olemuse kohta, vaid ainult seda, kuidas inimesi leidlikkusega narriks teha; see tähendab neile jalga ette panna või neilt tooli istumise alt ära tõmmata." — "Kui te ütlete, et tahate seda noorukit targaks teha, kas te siis mängite või mõtlete seda tõsiselt?"¹⁴ Platoni *Sofistides* peab Theaitetos mõõnma Eleast tulnud võõrale, et sofist kuulub vagabundide hulka, sõna-sõnalt: nende hulka, kes tegelevad mänguga: *tōn tēs paidias metechóntōn*.¹⁵ Kui Parmenides on sunnitud ütleva midagi olemasolu probleemi kohta, nimetab ta seda ülesannet raske mängu mängimiseks — *pragmateiōdē paidian paizein*¹⁶ — ja asub siis olemise kõige sügavamate põhiküsimuste kallale. Kõik see aga sünnib tõepoolest küsimuste ja vastuste mängu vormis. "Tervikul ei saa olla osi, ta on piiramatu, seega vormitu, teda pole kusagil, ta on liikumatu, ajatu, tunnetamatu." Siis pööratakse jutt üks või mitu korda ümber.¹⁷ Argument käib edasi-tagasi nagu süstik ja teadmine võtab kuju õilsa mängu käigus. Seda ei mängi mitte ainult sofistid, vaid ka Sokrates, isegi Platon.¹⁸

Aristotelese järgi olevat Elea Zenon esimesena kirjutanud dialooge tolles küsimustevormis, mis on omane megaralastele ja sofistidele. See oli vastase püüdmise tehnika. Platon olevat oma dialoogides järginud eriti miimikirjanikku Sophronit ja Aristoteles nimetabki siis dialoogi miimi, farsi vormiks, mis omakorda on komöödia vorm.¹⁹ Nii nagu sofistid arvati naljahammaste, žonglööride ja imetegijate hulka, ei säästetud sellest ka mitte Sokratest ega Platonit.²⁰ Kui kõigest sellest ei peaks veel piisama filosoofia mänguelemendile osutamiseks, võib seda leida Platoni dialoogidest endast. Dialoog on kunstivorm. Ta on fiktsioon. Ükskõik kui kõrgetasemeline kreeklaste vestluskunst oligi, ei saanud ta tegelikult kunagi täiesti täpselt vastata dialoogi kirjanduslikule vormile. Platonil jääb dialoog kergeks, mänguliseks kunstivormiks. Sellest

¹⁴ *Euthydemos*, 287 B, 283 B.

¹⁵ *Sofistid*, 235 B.

¹⁶ *Parmenides*, 137 B.

¹⁷ Samas, 142 B, 155 E, 165 E.

¹⁸ Vt Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande*, I, lk 9.

¹⁹ *Poetika*, 1447 b.

²⁰ H. Reich, *Der Mimus*, lk 354.

annab tunnistust *Parmenides*'e novellilisus, *Kratylos*'e algus, mõlema ja veel paljude teiste dialoogide kerge, lõbus toon. Ei saa tõesti jätta märkamata teatavat sarnasust miimiga, naljakõnega. Naljatakse puudutatakse *Sofistides* vanade filosoofide mitmesuguseid alusprintsipi.²¹ Täiesti humoristlikul toonil jutustatakse *Protagoras*'es müüt Epimetheusest ja Prometheusest.²²

"Nende jumalate kujule ja nimele," ütleb Sokrates *Kratylos*'es, "on olemas tõsine ja naljakas seletus, sest ka jumalatele meeldib lõbu" — *philopaísmones gar kai hoi theoi*. Sama dialoogi teises paigas laseb Platon tal öelda: "Oleksin ma kuulnud Prodikose viiekümnedrahmilist loengut, siis saaksid sa seda kohe teada, aga ma kuulasin vaid ühedrahmilist."²³ Jällegi samal toonil, ilmselt meelega mõttetult ja satiirilisel eesmärgil etümoloogiatega mängides: "Pange nüüd tähele seda trikki, mida ma kasutan kõige selle puhul, mida ma ei suuda lahendada."²⁴ Lõpuks koguni: "Mu oma tarkus on mind juba ammu hämmastanud ja ma ei usu seda." Mida öelda aga selle kohta, et *Protagoras* lõpeb seisukohtade ümberpööramisega või et võidakse vaielda, kas hauakõne *Menezenos*'es on tõsiselt mõeldud või mitte?

Platoni kõnelejad ise nimetavad oma filosoofilist tegevust meeldivaks ajaviiteks. Noorsoo vaidluskire vastas seisab vana-austusiha.²⁵ "Nii on see tõesti," ütleb Kallikles *Gorgias*'es, "ja te saate sellest aru, kui jätate filosoofia kõrvale suuremate asjade pärast. Sest filosoofia on meeldiv asi, kui teda harrastada mõõdukalt noores eas, aga hukatuseks inimesele, kes unustab end sellesse kauemaks kui sobiv."²⁶

Niisiis pidasid seda nooruse mänguks need mehed ise, kes pandid hilisema maailma jaoks püsiva aluse teadmistele ja filosoofiale. Et kõikide aegade tarvis osutada sofistide põhiveale, nende loogilisele ja eetilisele puudulikkusele, ei põlanud Platon ära lobeda dialoogi kerget stiili. Sest ka temale jäi filosoofia kõige oma süvenemise juures õilsaks mänguks. Ja põhjuseks, miks mitte ainult Platon, vaid koguni veel Aristoteles pidas sofistide petujäreldusi ja sõnamänge selle vääriliseks, et nende vastu nii tõsiselt võidel-

²¹ *Sofistid*, 242 CD; vrd *Kratylos*, 440.

²² *Protagoras*, 321.

²³ *Kratylos*, 384 B.

²⁴ *Kratylos*, 409 D.

²⁵ *Parmenides*, 128 E.

²⁶ *Gorgias*, 484 C; vrd *Menezenos*, 234 A; vrd L. Méridier, *Platon, Œuvres complètes*, V, I (Paris, 1931), lk 52.

da, oli see, et ka nende enda filosoofiline mõtlemine polnud veel vabanenud mängu sfäärist. Kas vabaneb filosoofia sellest üldse kunagi?

Sofistid ja reetorid

Filosoofia staadiumide järgnevust võib suurtes joontes näha nii: kaugel eelajal lähtub ta pühast mõistatustemängust ja kõnevõistlusest, mis seejuures ometi täidavad ühtaegu peolõbustuse funktsiooni. Pühaduse sfääris tärkab sellest upanišaadide ja eel-sokraatikute sügav teosoofia ja filosoofia, mängulises sfääris sofistide tegevus. Täiesti lahus need valdkonnad ei ole. Platon viib filosoofia kui õilsaima tõepüüu säarastesse kõrgustesse, kuhu vaid tema võis jõuda, aga alati selles kerges vormis, mis kuulus filosoofia juurde. Ühtlasi aga elab ta edasi madalamates vormides petujäreldusena, teravmeelemänguna, sofistika ja reetoorikana. Kuid helleeni maailmas oli agonaalne tegur nii tugev, et reetoorika võis laiutada puhta filosoofia arvel, jättes laiade masside kultuurina filosoofia oma varju, ähvardades teda lämmatadagi. Selle kõrge-ma kultuuri mandumise tüüpesindajaks jäi Gorgias, kes pöördus ära süvatarkest, et ülistada ja kuritarvitada hiilgava sõna väge. Äärmuseni aetud omavaheline võistlus ja langemine filosoofilise tegevuse koolkondlikkusse käisid käsikäes. See polnud ainus kord, kus asjade mõtet otsiva ajastu vahetab välja teine, millele piisab sõnadest ja vormeleist.

Nende nähtuste mängulist sisu ei saa kirjeldada väga selgesti. Harva saab tõmmata selge piiri lapseliku "mängluse" ja tagur-pidi mõtlemise vahele, mis mõnikord riivab sügavaimat tarkust. Gorgiase kuulsat traktaati *Olematust*, mis täielikult eiras igasugust tõsist teadmist radikaalse nihilismi kasuks, tuleb mängu-ku nimetada niisamuti nagu *Helena kiitust*, millele ta ise andis sellise nime. Selgesti teadvustatud piiri puudumine mängu ja teadmise vahel kõneleb sellestki, et stoikud ühe hingetõmbega käsitlevad mõttetuid, grammatilisele lõksule rajatud sofisme koos Megara koolkonna tõsiste tõestuskäikudega.²⁷

Kõnevõistlus ja deklamatsioon triumfeerisid. Ka see viimane oli alati avaliku võistluse objektiks. Kõnepidamine oli etendus, paradeerimine ja uhkustamine sõna abil. Sõnasõda oli helleeni-dele keerulise küsimuse esitamise ja lahendamise kirjanduslikuks vormiks. Nii esitab Thukydides sõja ja rahu küsimuse Archidamose ja Stheneladese kõnedes, muud küsimused taas Nikiase ja Alkibiadese, Kleoni ja Diototose kõnedes. Nii käsitleb ta konflikti

²⁷ Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande*, lk 494.

võimu ja õiguse vahel täiesti sofistliku küsimuste ja vastuste mänguna sõnastatud dispuudis Melose saare neutraliteedi rikkumise üle. Aristophanes parodeerib *Pilvedes* paradeeriva dispuudi lõbu Õige ja Väära Mõtteviisi retoorilises duellis.

Sofistidele nii meeldinud *antilogia* või topeltpõhjenduse tähendus ei määra muide mitte ainult selle vormi mängulist väärtust. Selle eesmärgiks on ühtlasi pregnantselt väljendada inimotustuse igavest mitmetähenduslikkust: midagi võib öelda nii ja ka naa. Sõnade abil võitmise kunsti hoiab teatava määrani puhutana tema mänguiseloom. Sofisti sõna muutub valeks alles siis, kui ta sõna- ja mõistekunstiga liitub ebamoraalne kavatsus, nagu Kalliklese "härasmoraali" jutlustamisel.²⁸ Teatud mõttes on juba agonaalne siht iseenesest vale, kui ta ei ohjelda end tõemeelt silmas pidades. Sofistile ja reetorile pole juhtnööriks ja eesmärgiks tung tõe järele, vaid isiklik, individuaalne õigusesaamine. Teda hingestab arhailine võistlusvaim. Kui Nietzsche, nagu mõned arvavad,²⁹ tõepoolest elustas filosoofia agonaalse seisukoha, siis viis ta filosoofia sellega tagasi ta igivana lähtekoha juurde primitiivses kultuuris.

Disputatsioon

Me ei taha tegelda sügavale ulatuva küsimusega, mil määral meie mõistuse vahendeil on tegelikult mängureeglite iseloom, s.t kehtivus ainult teatavas vaimses raamis, kus neid võiks vaa-delda siduvana. Kas näiteks loogika puhul üldiselt ja süllogismi puhul eriti on alati mängus vaikne kokkulepe, et terminite ja mõistete kehtivust tuleb võtta nagu nuppude ja ruutude kehtivust malelual? Otsustagu seda teised. Siin osutatagu vaid disputeerimise ja deklameerimise tegelikele mängutunnustele kreeka kultuurile järgnenud aegadel. Seejuures pole vaja suurt põhjalikkust, sest nähtus esineb ikka ja jälle üsna samasugustes vormides, ja ka seetõttu, et tema areng õhtumaises kultuuris jääb ülimal määral sõltuvaks kreeka eeskujust.

Ladina kirjandusse tõi retoorika ja deklameerimise õpetuse Quintilianus. Kõnevõistluse ja sõnaparaadi kohaks polnud Rooma keisririigi ajal mitte üksnes kool. Reetor Dion Chrysostomus jutustab meile tänavafilosoofidest, omamoodi allakäinud sofistidest, kes ajasid orjade ja meremeeste päid segi janditamise, loba

²⁸ *Gorgias*, 483 A–484 D.

²⁹ Vt H. L. Miéville, *Nietzsche et la Volonté de puissance* (Lausanne, 1934); Charles Andler, *Nietzsche: Sa vie et sa pensée* (Paris, 1920–1931), I kd, lk 141; III kd, lk 162.

ja vaimuvaese teravmeelitsemise segapudruga. Ilmselt käis sellega kaasas ka ässituspropaganda, nagu tunnistab dekreet, millega Vespasianus pagendas Roomast kõik filosoofid. Tõsised vaimud pidid aina uuesti hoiatama sofismi tähtsuse ülehindamise eest. Näitesofismid olid ikka hinnas. Püha Augustinus räägib kahjulikust riiuhimust ja lapselikust ärplemisest, millega püüti vastast sisse vedada.³⁰ Sedalaadi naljad nagu "Sul on sarved, sest sa pole ju sarvi ära kaotanud, järelikult on nad sul alles"³¹ on kogu koolikirjanduses üha populaarsed. Ilmselt polnud kerge tajuda seda puht nalja pärast tehtud loogikaviga.

Läänegootide ülemineku arianismilt katoliku usutunnistusele pani Toledos 589. aastal aluse mõlemat poolt esindavate kõrgete vaimulike pidulik teoloogiline turniir. Väga veenva näite filosoofia sportlikust iseloomust varakeskajal pakub lugu Gerbertist, hilisemast paavstist Sylvester II-st ja tema vastasest Magdeburgi Ortrikist keiser Otto II õukonnas Ravennas 980. aastal.³² Toomskolastik Ortrik oli Gerbertile kade ta kuulsuse pärast ja saatis kellegi Reimsi, kes pidi salaja Gerberti loenguid pealt kuulama, et tabada teda mõnelt ekslikult arvamusest. Salakuulaja mõistab Gerbertit valesti ja teatab õukonnas, mida oma meelest kuulis. Järgmisel aastal võtab keiser nõuks mõlemad õpetlased Ravennasse kutsuda ja laseb neil küllalt arvuka kuulajaskonna juuresolekul maha pidada dispuudi, kuni päev läheb looja ja kuulajad väsivad. Peapunktiks on see, et Ortrik heidab oma vastasele ette, nagu oleks too nimetanud matemaatikat füüsika osaks.³³ Tegelikult oli Gerbert nimetanud neid üheväärseteks ja kõrvutisteks.

Karl Suure Akadeemia

Väärriks vaeva uurida, kas pole just mängulisus olemuslik sellele nn karolingi renessansi õpetatuse, luulekunsti ja vagaduse pompossele väljapakkumisele, kus osalejad ehtisid end klassikaliste ja piiblinimedega — Alkuin oli Horatius, Angilbert Homeros, Karl ise Taavet. Õukonnakultuur ise on ju mänguvormile eriti vastuvõtlik. Ring iseenesest on väike ja suletud. Juba aukartus majesteedi ees sunnib püstitama kõiksuguseid reegleid ja ettekujutusi. Karli *Academia Palatina's*, millel oli silma ees selgelt

³⁰ *De doctrina christiana*, II, 31.

³¹ Tõlkes ladina keelest läheb küll kaotsi puänt: *in cornua non predidistis tähendavad sarved "sinu sarvi"*.

³² Richter, *Historiarum liber*, (Mon. Germ. Hist. Scriptorum), IV, III, c. 55–65.

³³ Mõlemad sõnad on keskaegses tähenduses.

väljendatud *Athenae novae* [uue Ateena] ideaal, valitses jumalakarlikest kavatsustest hoolimata suursuguse ajaviitmise õhkkond. Võisteldi värsside sepitsemises ja vastastikusel pilkamises. Klassikalise elegantsi püüd ei välista seejuures teatavat primitiivsust. "Mis on kiri?" küsib noor Pippin, Karli poeg, ja Alkuin vastab: "Teaduse alalhoidja." — "Mis on sõna?" — "Mõtte reetja." — "Kes sigitas sõna?" — "Keel." — "Mis on keel?" — "Õhu piits." — "Mis on õhk?" — "Elu säilitaja." — "Mis on elu?" — "Õnnelike rõõm, õnnetute valu ja surma ootus." — "Mis on inimene?" — "Surma ori, üheainsa paiga külaline, mööduv reisija."

See kõlab meile tuttavalt. On see ju taas küsimuste ja vastuste mäng, mõistatuste võistlus, vastamine *kenning*'i kaudu; lühidalt: need on kõik teadmistemängu jooned, millele me varem viitasime india veedade, araablaste ja skandinaavlaste puhul.

12. sajandi koolkonnad

11. sajandi lõpu poole tekib suur tung olemasolu ja kõige olemasoleva tundmaõppimiseks, mis peagi kutsub esile ülikooli kui koore ning skolastika kui vilja, kasvades mitmel pool elavaks vaimseks liikumiseks. See sünnib peaaegu palavikulise ägedusega, mis on mõnikord omane suurtele kultuuriuudustele. Vältimatult tuleb seejuures tugevasti esile agonistlik element. Võistlemine kõnekunstis saab spordiks, mida nii mõneski mõttes võib võrrelda relvavõitlusega. Turniiri vanima verise vormi tekkimine, olgu siis eri maapaiku esindavate rühmade või üksikute rüütlite vahel, kes rändavad ringi ja otsivad vastast, langeb ajas kummalisel kombel kokku Petrus Damiani poolt kurdetud dispuuteerijate nuhtlusega, kes rändasid ringi nagu kunagi kreeka sofistid, et oma kunstiga hiilata ja võidutseda. 12. sajandi koolides triumfeerib ägedaim konkurents käsikäes teotuse ja laimuga. Kirikuautorid visandavad meile põgusa pildi sellest kooliasjandusest, kus hakkab silma norimise ja teravmeelitemise mäng. Püütakse üksteist petta tuhandete nõksude ja riugastega, punutakse üksteisele püüniseid sõnadest ja linge silpidest. Püütakse järgida suuri meistreid ja uhkustatakse, et ollakse neid näinud ja nende õpilane olnud.³⁴ Nad teenivad ränka raha — nagu kunagi kreeka sofistidki. Roscelinus joonistab meile oma tigidas paskvillis säärase Abélard'i, kes loeb õhtuti raha, mida ta valeõpetused talle päeval sisse toovad, et raisata seda siis liiderdamisele. Abélard ise tunnistab, et ta

³⁴ Hugo de Sancto Victore, *Didascalia*, Migne P. L. CLXXVI, lk 773 d, 803; *De Vanitate mundi*, samas, lk 709; Joannes Saresburiensis, *Metalogicus*, I, c. 3; *Policraticus*, V, c. 15.

alustas õpinguid, et nõnda raha teenida, ja teeniski siis väga palju. Kihlveo peale ja kaaslaste õhutusel sõandab ta teha sellegi tüki, et tõlgendab pühakirja, olles siiani õpetanud ainult füüsikat, s.t filosoofiat.³⁵ Juba varem oli ta eelistanud dialektikarelvi sõjariistadele, oli rännanud läbi kõik paigad, kus õitses kõnekunst, kuni püstitas Saint Geneviève'i künkal "oma kooli laagri", et "võtta piiramisrõngasse" rivaal, kes oli hõivanud Pariisi õppetooli.³⁶ Kõiki neid jooni kõnekunsti, sõja ja mängu segunemisest võib taas leida muhameedlike teoloogide koolkondlikes võistlustes.³⁷

Kogu skolastika ja ülikooli arengus on agonaalne element nii silmatorkav kui võimalik. Universaaliate probleemi kauakestnud populaarsus filosoofilise diskussiooni keske teemana, kus lahketi realistideks ja nominalistideks, on kindlasti seoses esmavajadusega jaguneda vastasleerideks mõnes tülikäsimuses, mis on lahutamatu seotud iga kultuuri vaimse kasvamisega. Kogu keskaja ülikoolielu omandas mänguvormid. Lakkamatud disputatsioonid, mis olid õpetlaste suulise suhtlemise vormiks, ülikoolides nii lopsakalt õilmitsenud tseremoniaalsus, rühmitumine *nationes*'teks, kõige erinevamatesse suundadesse lahknemine, kõik need nähtused kuuluvad enam või vähem võistluse ja mängureeglite sfääri. Erasmus tajus seda seost veel selgesti, kui ta kirjutas oma kangekaelsele vastasele Noël Bédier'le kurdab piiratuse üle, millega koolides käsitletakse üksnes eelkäijatelt päritut ja arvamuste erinevuse korral lähtutakse ainult koolis aktsepteeritud põhiteesidest. "Minu arust pole sugugi vaja teha koolis sedasama, mida tehakse piiramismängus, kaardimängus ja täringumängus. Sest seal on põhimõtteks: kui ei olda ühel meelel reeglite osas, ei tule mängust midagi välja. Aga õpetatud vaidluste puhul ei peaks selles olema midagi enekuulmatut või riskantset, kui keegi võtaks kord jutuks midagi uut..."³⁸

Teaduse agonaalne iseloom

Teadus, filosoofia kaasa arvatud, on olemuselt poleemiline, ja poleemiline ei ole eristatav agonaalsest. Suurte muutuste ajajärkudel pääseb agonaalne tegur enamasti tugevasti mõjule. Nii on

³⁵ Abaelardi *Opera*, I, lk 7, 9, 19; II, lk 3.

³⁶ Samas, I, lk 4.

³⁷ Teate põhjal, mille eest ma võlgnen tänu kadunud professorile C. Snouck Hurgronjele.

³⁸ Erasmi *Opus epist.*, toim. Allen, VI, nr 1581, 621jj, 15. juuni 1525.

näiteks 17. sajandil, kui loodusteadused puhkevad hiilgavalt õitsele ja vallutavad endale oma territooriumi ning ühtaegu seatakse kahtluse alla antiikaja ja usu autoriteet. Kõik rühmituvad jälle vastaspoolteks ja leerideks. Ollakse kas kartesiaanlane või süsteemi parteis, kas "ancien'ide" või "moderne'ide" poolt, kas Newtoni poolt või vastu, seda isegi kaugel väljaspool õpetatud ringkondi, lameda maa teooria poolt või vastu, vaksineerimise poolt või vastu jne. 18. sajand oma elava vaimse läbikäimisega, mida vahendite piiratus kaootilisest liiasusest veel säästis, sai suureks sulesõdade ajastuks. Koos muusika, paruka, frivoolese ratsionalismi, rokokoo graatsia ja salongiliku sarmiga olid need sulesõjad selle üha selgemaks muutuva üldmängulise iseloomu olulised koostisosad, mida küllap keegi ei taha 18. sajandilt ära võtta ja mille pärast me teda mõnikord kadestame.

KUNSTI MÄNGUVORMID

Muusika ja mäng

Tõdesime, et luule olemuses on mänguelement nii kindlalt paigas ja igal poeetilisel vormil on nii tihe seos mängustruktuuriga, et neid võib lausa lahutamatuks pidada. Sõnad "mäng" ja "luule" paistsid selles suhtes peaaegu kaotavat iseseisva tähenduse. Veelgi enam võib seda öelda mängu ja muusika seose kohta. Ülalpool juba osutati sellele, et paljudes keeltes nimetatakse muusikariistade käsitsemist mängimiseks, ühelt poolt araabia keeles, teiselt poolt germaani ja mõnes slaavi, lisaks ka prantsuse keeles. Seda võib mõista sügaval psüühikas juurduva olemusseose välise tunnusmärgina, mis määrab seost mängu ja muusika vahel, sest vaevalt võib see semantiline kooskõla araabia keele ja nimetatud Euroopa keelte vahel tugineda laenule.

Kui iseenesestmõistetav muusika ja mängu seos meile ka paisatab, ei ole kerge luua endale selgesti piiritletud kujutlust selle seose sisust. Olgu küllalt katsest lugeda üles muusika ja mängu ühiselemendid.

Me ütlesime, et mäng jääb väljapoole praktilise elu arukust, väljapoole vajaduse ja kasu sfääri. Samuti on ka muusikalise väljenduse ja muusikaliste vormidega. Mäng kehtib väljaspool mõistuse, kohuse ja tõe norme. Muusika niisamuti. Tema vormide ja funktsiooni kehtivuse määravad normid, mis jäävad teispoole loogilisi mõisteid ja teispoole nähtavat ning kombatavat kuju. Neid norme võib tähistada üksnes omaette spetsiifiliste nimedega. Need nimed käivad nii mängu kui ka muusika kohta, näiteks rütm ja harmoonia. Rütm ja harmoonia on täiesti võrdselt nii mängu kui muusika tegurid. Sõna on võimeline kandma luulet osalt puhtast mängusfäärist mõiste ja otsuse sfääri, kuna puhas muusikalisus hõljub alati täielikult selles sfääris. Poeetilise sõna tugev liturgiline ja sotsiaalne funktsioon arhailistes kultuurides on kõige tihedamalt seotud tõsiasjaga, et tolles faasis saab see poeetiline sõna kuuldavaks üksnes muusikalises ettekandes. Igasugust ehtsat kultust lauldakse, tantsitakse ja etendatakse. Meid, hilisema kultuuri kandjaid, ei suuda miski nii väga täita püha mängu tundega kui just muusikaline tundmus. Ka väljaspool suhet sõnasetatud religioossete kujutelmadega sulanduvad muusika nautimisel ilu tajumine ja pühalikkuse tunne kokku ning selles sulandumises kaob mängu ja tõsiduse vastandus.

Muusika Platonil ja Aristotelesel

Siinkohal on tähtis rõhutada, et neil mõistel, mida meie seostame sõnadega "mäng", "töö" ja "kunstinauding", on kreeka mõtlemises hoopis teistsugused suhted, kui meie oleme harjunud. On teada, et sõna "muusika", *mousiké*, sisaldas kreeklase jaoks palju rohkem kui meile, uusaegseile. Koos laulu ja instrumentaalsaatega ei hõlma ta mitte ainult tantsu, vaid üldse kõiki kunste ja oskusi, mida valitsevad Apollon ja muusad. Neid nimetatakse muusalisteks kunstideks vastandina plastilistele ja mehaanilistele kunstidele, mis jäävad väljapoole muusade riiki. Kõik muusaline on kõige tihedamalt seotud kultusega, eelkõige pidustustega, milles on tema tegelik ülesanne. Kõige selgemalt on kultuse, tantsu, muusika ja mängu seost kirjeldatud Platoni *Seadustes*. Seal¹ öeldakse, et tundes kaasa kannatusteks sündinud inimkonnale, panid jumalad aluse tänapidustustustele, puhkehettekedele keset muresid, ning andsid inimestele muusad, Apolloni, muusade juhi, ja Dionysose kui peokaaslase, et see jumalik peoseltskond pidevalt hoiaks asjade korda inimeste seas. Vahetult sellega liitub sageli Platoni mängu-seletusena tsiteeritud koht, kus räägitakse, kuidas noored olendid ei saa oma keha ja häält vakka hoida ning peavad selgest lustist liikuma ja kära tegema, hüppama, kargama, tantsima ja kõiksuguseid hääli kuuldavale tooma. Loomad aga ei tunne selles kõiges toda erinevust korra ja korratuse vahel, mida nimetatakse rütmiks ja harmooniaks. Jumalad, kes on määratud meile ringmängukaaslasteks, on andnud meile, inimestele, võime tunda naudingut rütmil ja harmoonia äratundmisest. — Siin sõlmitakse seega kõige selgem otseside muusika ja mängu vahel. Helleeni vaimus pidurdab seda mõtet aga semantiline tõik, millele oleme juba osutanud: kreeka keeles on mängusõnal *paidiá* tema etümoloogilise päritolu tõttu ikka liiga palju küljes lastemängu, vallatlemise tähendusest. *Paidiá* võis vaevalt tähistada kõrgemaid mänguvorme, sest temaga oli liiga lahutamatu seotud mõte lapsest. Seetõttu leidsid kõrgemad mänguvormid väljenduse ühekülgsest piiritletud mõistesõnades nagu *agôn* 'võistlus', *scholázein* 'vaba aega veetma', *diagogé*, sõna-sõnalt 'läbiviimine'. Seetõttu jäi kreeka vaimul tabamata tunnetus, et kõik need mõisted on olemuslikult ühinenud sellises üldmõistes, nagu on selge kontseptsiooniga ladina *ludus* ja uuemate Euroopa keelte sõnad mängu kohta. Siit selgub, miks Platon ja Aristoteles pidid nägema säärast vaeva selgitamiseks, kas muusika on midagi enam kui mäng, ja kui on, siis kui palju. Sel teemal jätkab Platon nii:²

¹ *Seadused*, II, 653.

² *Seadused*, II, 667 E.

Millegi üle, millest pole kasu ja milles pole ei tõde ega sümboliväärtust ning mis ei sisalda ka midagi kahjulikku, võib kõige paremini otsustada tema veetluse (*cháris*) määra põhjal ja naudingu järgi, mida ta pakub. Säärane lõbu, mis ei too kaasa nimetamisväärsset kahju ega kasu, on mäng, *paidiá*. Pandagu tähele: siin on ikka veel jutt muusikalisest ettekandest. — Muusikast tuleb aga otsida midagi kõrgemat kui mainitud naudingut, ja Platon räägib sellest edasi, millest peagi lähemalt. Aristoteles ütleb, et muusika olemust pole kerge määratleda ja samuti seda kasu, mis on muusika tundmises.³ Kas muusikat ihaldetakse mängu, *paidiá* (siin võiks tõlkida ka “meelelahutus”) ja puhkuse pärast nagu magamist ja joomist, mis ju iseendast pole samuti tähtsad ega tõsised (*spoudaia*), vaid pigem meeldivad ja muresid peletavad? Mõned kasutavad küll muusikat sel otstarbel, lisades magamise, joomise ja muusika kolmikule veel ka tantsimise. Või tuleks hoopis öelda, et muusika viib voorusele, karastades gümnaastika kombel keha, kasvatades teatavat eetost ja harjutades meid õigel viisil nautima? Või siis — ja see on Aristoteelse meelest kolmas tees — kas ta aitab meil vaimselt puhata (*diagoge*) ja teadmisi omandada (*phrónesis*)?

Siin puudutatud seoses on tähtis sõna *diagogé*. Tema otsetähenduseks on aja “veetmine”, “ajaveetmiseks” tõlkimine on aga vaid siis lubatav, kui jagatakse Aristoteelse arusaama töö ja vaba aja vastandlikkusest. Tänapäeval, ütleb Aristoteles,⁴ harrastab enamus muusikat lõbu pärast, aga eellased arvasid ta kasvatuse, *paideia* hulka, sest loodus ise nõuab, et me oleksime võimelised peale hea töötamise ka heaks jõudeolekuks.⁵ See jõudeolek on kõige alus. Teda tuleks eelistada tööle ja ta on töö eesmärk, *télos*. Meile harjumuspärase vahekorra ümberpöörämist tuleb püüda mõista palgatööst vabanemise valguses, mis oli omane vabale helleenile ja tegi ta võimeliseks püüdema õilsa ja hariva tegevuse teel oma elu eesmärgi (*télos*) poole. Küsimus on seega, kuidas tuleb kasutada vaba aega (*scholé*). Mitte mängides, sest siis oleks mäng meile elu sihiks. See on võimatu, sest tähendab ju *paidiá* Aristoteelsele pelgalt lastemängu, lõbu. Mängud on ainult tööst puhkamiseks, omamoodi arstimiks, sest nad pakuvad hinge lõdvestust ja rahu. Jõudeolekus eneses aga paistab olevat nauding, õnn ja elurõõm. Ja see õnn, s.t mitte millegi niisuguse poole püüdemine, mida ei ole, on *télos*, elueesmärk. Kuid seda naudingut ei otsi kõik inimesed ühest ja samast asjast. Nauding

³ *Poliitika*, VIII, 1399 a.

⁴ *Samas*, 1337 b.

⁵ *scholázein dýnasthai kalos*.

on parim siis, kui nautiv inimene on parim ja tema püüdlus õilsaim. Seega on selge, et vaba aja veetmiseks⁶ tuleb midagi õppida ja ennast harida, ja õppida neid asju, mida ei õpita ega arendata endas töö paratamatuse pärast, vaid nende asjade enda pärast. Ja seepärast arvasid eisiad muusika *paideia* (kasvatuse, vormimise, harimise) hulka, millenagi, mis pole vajalik ja ka mitte kasulik nagu lugemine ja kirjutamine, vaid teenib üksnes vaba aja veetmist.

Neis sõnades on seega mängu ja tõsiduse piirjooned ning kriiteeriumid nende hindamiseks meie mõõdupuudega võrreldes väga tugevasti nihkunud. Märkamatult on *diagogé* omandanud siin intellektuaalse ja esteetilise aktiivsuse ning naudingu tähenduse, nagu need on sobilikud vabale mehele. Lapsed pole *diagogé*'ks veel valmis, sest see on lõppsiht, täiustumine, ja veel ebatäiuslikule on täiuslik kättesaamatu.⁷ Muusika nautimine läheneb seesuguse teotsemise lõppeemärgile — *télos'ele*⁸ —, sest seda ei püüelda tulevase hüve, vaid tema enda pärast.

See mõte asetab niisiis muusika õilsa mängu ja iseseisva kunstinaudingu vahesfääri. Kuid kreeklaste puhul välistab säärase vaate teine veendumus, mis annab muusikale väga kindla tehnilise, psühholoogilise ja moraalse funktsiooni. Muusikat peetakse miimeetiliseks või jäljendavaks kunstiks, ja selle jäljendamise toime seisneb positiivsete või negatiivsete eetiliste tunnete äratamises.⁹ Iga laulmisviis, helistik või tantsupoos esitab midagi, demonstreerib midagi, kujutab midagi, ja vastavalt sellele, kas kujutatud on hea või halb, ilus või inetu, saab muusika ise kvaliteedi "hea" või "halb". Selles on tema kõrge eetiline ja pedagoogiline väärtus. Jäljenduse kuulamine äratav jäljendatud tundeid endid.¹⁰ Olümpiameloodiad äratavad entusiasmi, muud rütmid ja viisid suureerivad raevu või leebust, julgust või kainet meelt. Samal ajal kui kompimismeele ja maitsmismeele tajudega pole seotud eetilist toimet ja nägemismeele tajul on vaid kasin eetiline toime, on juba meloodia ise *etose* väljendus. Veelgi tugevam on see jõulise eetilise sisuga helilaadide ja rütmide puhul. Teatavasti omistasid kreeklased igale helilaadile teatud kindla toime: üks teeb kurvaks, teine rahustab jne, ja niisamuti igale muusikariistale: flööt erutab jne. — Jäljendamise mõistega kirjeldab Platon ka kunst-

⁶ *pros tén en te schole diagogén.*

⁷ *Poliitika*, VIII, 1339 a, 29.

⁸ Samas, 1339 b 35.

⁹ Platon, *Seadused*, II, 668.

¹⁰ Aristoteles, *Poliitika*, VIII, 1340 a.

niku hoiakut.¹¹ Jäljendaja, *mimetés*, ütleb ta, on seega niihästi loov kui reprodutseeriv kunstnik, ise teadmata, kas see, mida ta reprodutseerib, on hea või halb. Reprodutseerimine, *mimesis*, on talle mäng ja mitte tõsine töö.¹² Nii on ka tragöödiakirjanikega. Nad kõik on pelgalt jäljendajad, *mimetikoí*. Jäägu siin lähemalt käsitlemata tendents määratleda kunstiloomingut üpriski alavääristavalt. Täiesti selge ta pole. Meile on tähtis see, et Platon mõistis seda aktiivsust mänguna.

Muusika hindamine

Ekskurss kreeklaste muusikahindamisse püüdis selgitada, kuidas mõtlemine, mis soovib määratleda muusika olemust ja funktsiooni, riivab lakkamatult puhast mängumõistet. Igasugune muusikaline tegevus on oma olemuselt mäng. Seda primaarset tõsiasja tunnustatakse tegelikult kõikjal, isegi kui seda selge sõnaga ei väljendata. Muusika jääb alati mänguks, tahtku ta kuulajaid lõbustada ja rõõmu pakkuda, väljendada kõrget ilu või olgu tal püha liturgiline suunitlus. Just kultuses on ta sageli tihedasti seotud ülimalt mängulise funktsiooniga, tantsuga. Muusika omapära eristamine ja kirjeldamine on vanematel kultuuriperioodidel naiivne ja puudulik. Puhast muusikast saadavat hurma võrreldakse ingliskoorigega, taevafäärde harmoonia teemaga jne. Väljaspool religioosset funktsiooni hinnatakse muusikat peaaesjalikult õilsa meelelahutusena ja imetlusväärse virtuoossusena, või siis pelgalt rõõmsa lõbustusena. Isikliku emotsionaalse kunstielamusena hindamiseni jõutakse alles hiljem, vähemalt leitakse alles hiljem sõnu selle väljendamiseks. Muusika tunnustatud funktsioon on iidsest ajast olnud õilsa ja ülendava sotsiaalse mängu funktsioon, mille puhul kõige olulisemaks peetakse tihtipeale erilist, imestust äratavat virtuoossust. Üsna kaua on interpreedid vägagi halvustavalt teenriseisusesse arvatud. Aristoteles nimetab elukutselisi muusikuid madalaks rahvaks. Moosekant kuulub alati vagabundide hulka. Veel 17. sajandil ja hiljemgi oli igal vürstil oma orkester just niisamuti nagu oma tall. Öukonnakapelli iseloomustas veel kaua eriline teenerikkus. Louis XIV *Musique du Roi* jurde kuulus kindel helilooja. Kuninga *vingt-quatre violons* [kaksikümmend neli viiulit] olid veel pooleldi näitlejad. Muusik Bocan oli veel ühtlasi tantsumeister. Jah, Haydn oli veel vürst Esterházy livreetenistuses ja sai tollelt igapäevaseid käske. Vanemast ajast kõneldes tuleb kujutleda, et haritud publiku asjatundmine oli väga arenenud ja rafineeritud, teiselt poolt oli aga tema austus kunsti

¹¹ *Riik*, X, 602 B.

¹² *einai paidián tina kai ou spouden ten mimesin.*

suuruse ja isikute vastu, kes kunsti tegid, väga kasin. Tänapäeva kontserdikombed oma täieliku pühaliku vaikusega ja maagilise aupaklikkusega dirigendi vastu pärinevad hilisemast ajast. 18. sajandi piltidel, mis kujutavad muusika ettekandmist, võib kuulajaid ikka näha elegantselt vestlemas. Prantsuse muusikaelus polnud veel kolmekümne aasta eest orkestri või dirigendi kriitilised katkestamised midagi ebahariliku. Muusika oli ja jäi peaasjalikult divertismendiks; imetleti eeskätt virtuoossust, vähemalt väljendati sõnades selle imetlemist. Helilooja loomingut ei peetud veel sugugi pühaks ja puutumatuks. Vabu kadentse pruugiti nii tagasihoidmatult, et sellele tuli vastu astuda. Friedrich Suur keelas lauljatel helitööd oma kaunistustega muuta.

Apolloni ja Marsyase vahelisest võistlusest kuni tänaseni pole ühegi inimsaavutuse alal oldud nii lähedal võistlemisele kui muusika alal. Toogem mõned näited hilisemast kui minnesingerite ja meistersingerite ajast: 1709. aastal laskis kardinal Ottoboni Händelil ja Scarlattil võistelda klavessiinil ja orelil. 1717. aastal tahtis Saksi- ja Poolamaa vürst August Tugev korraldada võistluse Bachi ja kellegi Marchandi vahel, aga Marchand ei ilmunud kohale. 1726. aastal oli Londoni seltskond ülimalt erutatud võistlusest itaalia lauljannade Faustina ja Cuzzoni vahel: jagati kõrvakiile ja vilistati. Üheski teises valdkonnas ei jaguneta nii kergesti leeridesse. 18. sajand on täis seda laadi muusikalisi erakonnatüüpe: Bononcini Händeli vastu, *opera buffa* [pilkeooper] ooperi vastu, Gluck Piccini vastu. Muusikaline poolt-ja-vastu omandab kergesti vaenu iseloomu, nagu seda võib väita Wagneri austajate ja Brahmsi kaitsjate vastasseisu puhul.

Meile nii mitmes mõttes esteetilist hindamist teadvustanud romantika aitas aina laienevates ringides läbi murda muusika kõrge kunstisisu ja sügava eluväärtuse tunnustamiseni. Kuid see ei võtnud väärtust üheltki vanemalt muusika funktsioonilt ega hinnangult. Ka muusikaelu agonaalsed omadused jäävad selleks, mis nad ikka on olnud.¹³

Tants on puhas mäng

Kui me kõige sellega, mida muusikaks nimetatakse, jääme tegelikult alati mängu piiridesse, siis veelgi enam käib see muusikast lahutamatu kaksikkunsti — tantsu kohta. Mõeldes kas loodusrahvaste pühadele või maagilistele tantsudele või kreeka kultustantsudele, kuningas Taaveti tantsule seaduslaeka ees või tantsule kui

¹³ Päevalehtedest leidsin teate 1937. aastal esmakordselt Pariisis peetud rahvusvahelisest konkursist kadunud senaatori Henri de Joveneli rajatud auhinnale Gabriel Fauré VI klaverinokturni parima esitamise eest.

peolõbule, mis rahva juures või mis ajastul tahes, siis võib öelda sõna kõige otsesemas mõttes, et tants on mäng ise, jah, et ta on üheks mängu kõige puhtamaks ja kõige täiuslikumaks vormiks. Mängulisus ei pääse küll kõigis tantsuvormides sama täielikult maksvusele. Kõige selgemini on see tajutatav ringtantsus ja figuurtantsus, ent ka soolotantsus, lühidalt seal, kus tants on *show*, etendus või siis rütmiline reastumine ja liikumine nagu menuetis ja kadrillis. Kas ringtantsu ja figuurtantsu kõrvaletõrjumises paaristantsu poolt, olgu see siis keerlemine nagu valss ja polka, või "enese-ees-lükkamine" nagu uusimal ajal, tuleb näha kultuuri lõtvumise või vaesumise ilmingut? Küllaga oleks põhjust seda väita, kui vaadata tantsu ajalugu kõigis tema kõrgetes ilu- ja stiilisäavutustes kuni kunsttantsu tähelepanuväärse taaselustamiseni uusimal ajal. Kindel on see, et just tantsule loomomane mängulisus läheb tänapäeva tantsuvormides peaagu täielikult kaotsi.

See, et tants ja mäng kuuluvad kokku, pole mingi probleem. See on nii ilmne, niivõrd põhjendatud sisemiselt ja täielik, et tantsu mõiste põhjalik integreerimine mängu mõistesse võib kõrvale jääda. Tantsu vahekord mänguga pole mitte selline, et tants saaks mängust osa, vaid ta on osa mängust: see on olemuse identsus vahekord. Tants on mängimise eriline ja väga täiuslik vorm.

Muusalsed ja plastilised kunstid ning mäng

Kui pöörduda luule, muusika ja tantsu juurest kujutava kunsti valdkonda, siis paistab side mänguga hoopis vähem selge olevat. Esteetilise produktsiooni ja tajumise põhjapanevat erinevust oli helleeni vaim hästi mõistnud, lastes muusadel valitseda terve hulga teadmiste ja oskuste üle, jättes samas teised — kõik need, mida meie võtame kokku kujutava kunsti mõistega — sellest aust ilma. Käsitöö hulka kuuluvaks peetud kujutavale kunstile ei määrata muusasid. Kuivõrd kujutavate kunstide puhul oli tegu allumisega jumalikule juhatusele, jäid nad kõik Hephaistose või Athena Ergane valitsuse alla. Plastilistele kunstnikele ei osutatud kaugeltki seda tähelepanu ja lugupidamist, mida ilmutati luuletajate suhtes.

Muuseas ei kulge kunstnikule osutatud au ja hindamise piir teravalt muusade valla ja sellest väljapoole jääva vahel, nagu tõestab muusiku tagasihoidlik ühiskondlik positsioon, millest oli juba juttu.

Sügavale erinevusele muusalise ja plastilise vahel vastab vaid suurtes jontes mängulise elemendi näiline puudumine kujutavates kunstides vastandina muusaliste kunstide rõhutatud mängukvaliteetidele. Selle vastanduse põhiallikat ei pruugi kaugelt otsida. Muusaliste kunstide tegelik esteetiline mõju on nende esituses. Ta on küll eelnevalt kontsipeeritud, kätte õpitud või kirja pandud, aga elustub alles esitamises, kuuldalaskmises, etendami-

ses — *productio*'s sõna otseses tähenduses, mis inglise keeles on veel säilinud. Muusaline kunst on tegevus ja tegevusena nauditakse teda etendusel nii tihti, kui etendust korratakse. Tõsiasi, et üheksa muusa hulgas esinevad ka astronoomia, eepose ja ajaloo muusad, paistab selle väite kummutavat. Aga mõeldagu sellele, et muusadevaheline tööjaotus pärineb hilisemast ajast ning et vähemalt eepos ja ajalugu (Kalliope ja Kleio vald) kuulusid algselt üsna kindlalt *vates*'e ameti juurde, kes kandis neid pidulikult ette meloodilisel ja stroofilisel kujul. See, et luuletusest saadav poeetiline kunstinauding nihkub kuulnud ettekandelt vaikselt omaette lugemise poole, ei tühista muide seda tegevuseiseloomu. Aga tegevust ennast, milles kogetakse muusalist kunsti, võib nimetada mänguks.

Hoopis teisiti on lood kujutava kunstiga. Juba oma seotuse tõttu ainega ja aine pakutud vormivõimaluste piiratusega ei saa ta nii vabalt *mängida* kui poeesia ja muusika, mis hõljuvad eeterlikes avarustes. Tants jääb siin piiri peale. Ta on muusaline ja plastiline ühtaegu, muusaline, sest ta peaelementideks on liikumine ja rütm. Kogu tema aktiivsus seisneb rütmilises liikumises. Kuid ta on alati ainega seotud. Teda sooritab inimkeha oma pooside ja liigutuste piiratud mitmekesisusega, ja tema ilu on liikuva keha enda ilu. Tants on kujutatav nagu skulptuur, kuid vaid hetkeks. Ta elab eelkõige kordusest nagu teda saatev ja valitsev muusikagi.

Samuti on kujutava kunsti toimega hoopis teised lood kui muusaliste kunstide omaga. Arhitekt, kujur, maalikunstnik või joonistaja, keraamik ja üldiselt rakenduskunstnik jäädvustavad oma esteetilise impulsi hoolsa ja kauakestva tööga materjalis. Nende loodu kestab ja jääb ikka nähtavaks. Nende kunsti toime ei sõltu — nagu muusikal — spetsiaalsest esitamisest või etendamisest kellegi teise või kunstniku enda poolt. Kord juba valmis, avaldab liikumatu ja tumm kunstiteos toimet, kuni on inimesi, kes seda naudivad. Et puudub ilmne tegevus, mis teeb kunstiteose elavaks ja nauditavaks, ei paista mängulisele tegurile kujutava kunsti valdkonnas õieti kohta olevat. Nii väga kui kunstnik ongi vallatud oma loomistungist, töötab ta nagu käsitöeline, tõsiselt ja pingutades, pidevalt oma tööd kontrollides ja korrigeerides. Tema vaimustus, olemuslikult vaba ja hoogne, peab teostuses ikka alluma vormiva käe osavusele. Kui seega kunstiteose valmistamisel puudub mänguelement näiliselt, siis vaatamisel ja nautimisel ei tule ta esile üldse. Siin pole nähtavat tegevust.

Kui kujutatavas kunstis jääb mängutegurit tõkestama juba kunsti tegevtoõ, usina käsitöö, tarbekunsti iseloom, siis veelgi eksitavam on asjaolu, et kunstiteose olemuse määrab enamjaolt tema praktiline otstarve, seega mitte esteetiline motiiv. Tegija ülesanne on tõsine ja vastutusrikas: talle on võõras igasugune mängu-

lisus. Ta peab looma hoone, mis sobib ja on vääriine kultusele, kokkutulemistele või elamiseks, ta peab tegema mõne anuma või riideeseme või andma vormi pildile, mis sümboli või jäljendusena peab vastama kujutatavale ideele.

Kujutatavat kunsti produtseeritakse seega täiesti väljaspool mängusfääri ja ka tema esitamine on vaid sekundaarselt seotud riituse, pidustuse, lõ bustuse ja sotsiaalse sündmuse vormiga. Ausambaavamised, nurgakivipanekud ega näitused ei moodusta osa kunstilisest loomeprotsessist endast ja on üldiselt uuema aja nähtused. Muusaline kunstiteos elab ja edeneb kollektiivse röömu õhkkonnas, plastiline mitte.

Kunstiteose sakraalne iseloom

Sellest põhjanevast kontrastist hoolimata võib ka kujutavas kunstis mõneski suhtes viidata mängutegurile. Arhailises kultuuris on materiaalse kunstiteose koht ja suunitlus väga suuresti seotud kultusega, olgu siis tegu ehitise või pildiga, ehte või kunstipäraselt kaunistatud relvaga. Kunstiteos kuulub peaaegu alati sakraalsesse maailma, ta on laetud tolle maailma jõududega: võluväega, püha tähendusega, sümboliväärtuse ja kosmilise identiteediga, lühidalt: pühaga. Aga nagu ülalpool näidatud, on pühadus ja mäng teineteisele nii lähedal, et oleks imelik, kui kultuse mängulisus ei heidaks mingis mõttes kiiri kujutava kunsti produktioonile ja hindamisele. Kõheldes sõandan esitada helleni kultuuri tundjale küsimuse: kas ei väljendu teatav semantiline seos kultuse, kunsti ja mängu vahel kreeka sõnas *agalma*, millel muu hulgas on skulptuuri või jumalakuju tähendus. See on tuletatud verbitüvest, mille tähendussfääris moodustuvad keskpunkti mõistet "juubeldama", "ülemeelik olema", saksa *frohlocken*, samuti "praalima", "uhkustama", "pidutsema", "ehtima", "hiilgama", "röömustama". *Agalma* algseimaks tähenduseks peetakse kaunistust, ehet, vääriseset, seda, millest röömu tuntakse. *Agálmata nyktós* 'öö ehted' on tähistava poeetiline nimetus. Pühitsetud anni tähenduse kaudu peaks ta siis olema saanud jumalakuju tähenduse. Kui hellen väljendas pühitsetud kunsti olemust kõige paremini röömsa ülevuse sfäärist pärit sõnaga, kas ei jõuta siis väga lähedale mängiva pühalikkuse meeolule, mis oli meie meelest nii tüüpiline arhailisele kultusele? Kindlamaid järeldusi ei tahaks ma selle tähelepanekuga siduda.

Seost kujutava kunsti ja mängu vahel on juba ammu eeldatud selle teooria vormis, mis tahtis seletada kunstivormide loomist inimese kaasasündinud mängutungist lähtudes.¹⁴ Peaaegu instink-

¹⁴ F. Schiller, *Über die ästhetische Erziehung des Menschen* (1795), 14. kiri.

tiivset, spontaanset ehtimistarvidust, mida võib õigusega mängufunktsiooniks nimetada, pole tõesti vaja kaugelt otsida. Seda tunneb igaüks, kes on millalgi, pliats käes, igaval koosolekul istunud. Kriipsutamise ja pindade viirutamise tähelepandamatus, vaevalt teadlikus mängus tekivad fantastilised dekoratiivmotiivid, mõnikord ühenduses niisama tujukate inim- või loomakujutistega. Jättes kõrvale küsimuse, milliseid eba- või alateadlikke impulsse psühholoogia peaks omistama säärasele igavusekunstile, võib seda tegevust kahtlemata mängimiseks nimetada, mängimiseks, mis kuulub mängukategooria alamate astmete juurde, lapse mängimise juurde esimesel eluaastal, sest siin puudub ju täielikult organiseeritud sotsiaalse mängu kõrgem struktuur. Hoopiski rääkimata plastilisest vormimisest üldse, paistab see psüühiline funktsioon dekoratiivmotiivide tekke seletusena kunstis veidi ebapiisav. Kääsihitust mängimisest ei sünni stiili. Pealegi ulatub plastilise vormimise vajadus hoopis kaugemale lihtsast pinnakaunistamisest. Ta toimib kolmel viisil: kaunistamise, konstrueerimise ja jäljendamisena. Et tuletada kunsti tervikuna *Spieltrieb*'ist, mängutungist, tuleks selle alla paigutada ka ehitamine ja kujutamine pildis. Vanema kiviaja koopamaalingud — mängutungiga toode? See oleks küll julge mõttekäik. Ja ehitamise kohta ei saa hüpoteesi paika pidada juba üksnes seetõttu, et seal pole sugugi valitsev esteetiline impulss, nagu tõestavad mesilaste ja kobraste ehitised. Ehkki me tahame omistada mängule kui kultuuritegurile nii algset tähendust, nagu on selle raamatu eesmärgiks, ei saa me viitega kaasasündinud mängutungile kunsti päritolu seletatuks pidada. Vaadeldes mõnd liiki tooteid kujutatavate kunstide ülikkalikust vormivaramust, võib küll olla raske maha suruda mõtet fantaa-siamängust, vaimu ja käe mänglevast ja mängivast loomingust. Loodusrahvaste tantsumaskide pöörane tujukus, figuride segunemine tootemisammastel, dekoratiivmotiivide imeline põimumine, inim- ja loomakujude karikatuursed moonutused — kõik tekitab vastupandamatult assotsiatsioone mängusfääriga.

Võistlustegur kujutavas kunstis

Üldiselt kerkib plastiliste kunstide vallas mängutegur kunstiloomeprotsessis endas nõrgemini esile kui muusaliste kunstide puhul, ent pilt muutub kohe, kui pöördume loomelaadist iseen-das selle viisi poole, kuidas kujutavat kunsti sotsiaalses keskkonnas vastu võetakse. Ilmneb, et just nii nagu peaaegu kõik muud inimvõime saavutused, on ka plastilised oskused suurel määral võistlemise objektiks. Agonaalne tung, mille tugevat toimet oleme täheldanud juba nii paljudes kultuurivaldades, saab rikkalikku rahuldust ka kunstivallas. Sügavale algsetesse kultuurikihtidesse kuulub vajadus panna üksteist väljakutse või kihlveo teel lahenda-

ma rasket, näiliselt teostamatut osavusülesannet. See pole midagi muud kui igasuguse teadmiste, luule või julguse valdkonnas kohatud agonaalse väljakutse ekvivalent. Kas võib pikemata öelda, et seda, mis filosoofia kasvule tähendas püha mõistatus ja poesia arengule poetide ja laulikute võistlus, esindab plastilise võime tekkel proovitöö käteosavuses? Teisisõnu: kas ka kujutav kunst arenes võistluse käigus ja võistluse kaudu? Selle küsimuse juures peaks arvestama järgmist. Esiteks ei saa tõmmata teravat piiri millegi tegemise ja millegi teostamises võistlemise vahele. Jõu- ja osavusproov, nagu Odysseuse noolelask läbi kaheteistkümne kirvesilma, kuulub täielikult mängusfääri. See pole kunstilooming, vaid — ja veel meiegi keeles — kunsttükk. Arhailises kultuuris ja veel palju hiljemgi hõlmab sõna "kunst" peaaegu kõiki inimvõimete alasid. See üldine seos lubab meil taasleida mängulist tegurit ka kitsamas mõttes meistritöös, kunstnikukäe jäävas loomingus. Võistlus selles, kes suudab luua kõige kaunima kunstiteose, mis on veel praegugi aktuaalne kõigil *Priz de Rome*-konkurssidel, on igivana võistluse erivorm, kus tuli imestustäratava osavusega ükskõik mis alal osutada parimaks võistlejate hulgas, triumfeerida kõigi üle. Kunst ja tehnika, käteosavus ja vormimisjõud on arhailises kultuuris veel eristamata igaveses tungis kedagi ületada ja võitjaks jääda. Sotsiaalses võistlemises esitatud kunsttükkide alumisel astmel seisavad koomilised *keleýsmata*, küsud, mida sümposiarh annab joomapidulistele. Sinnasamasse kuuluvad niihästi *poenitet*, tudengite kommang kui ka pandiandmine — kõik nad on puhas mäng. Sellega on suguluses sõlme lahtiharutamise või sidumise ülesanne. Selle mängu taga on kahtlemata sakraalne tava, mille me siin kõrvale jätame. Gordioni sõlme läbi raiudes käitus Aleksander Suur nii mõneski mõttes ehtsa mängurikkujana.

Neile seostele osutamiseaga aga pole vastatud küsimusele, mil määral võistlus on tõesti kunsti arengule kaasa aidanud. On tähelepanuväärne, et imestust äratavate kunsttükkide sooritamise näiteid esineb märksa harvem kunstiajalukku kuuluvate ajalooliste juhtumitena kui teemana mütoloogias, muistendeis ja kirjanduses. Vaim mängib ju nii meelsasti ebahariliku, imepärase, absurdsega, mis lõpuks ometi saab tegelikkuseks. Kus leidis see mäng soodsamat pinda kui fantaasiats inimese jaoks kunstnike imetegudest? Kõik mütoloogiad räägivad, et võistluses oma elu päästmiseks löid eelaja suured kultuuriüksused kõik need uued leiutised ja teosted, mis nüüd moodustavad kultuurivaramu. Veedade religioonis on *deus faber*'il omaette nimi: Tvashtar, s.t tegija või valmistaja. Tema sepistas Indrale *vajra*, kõuekirve. Tema võistles kunstiosavuses kolme *rbhu*'ga või kunstnikuga, jumalike olenditega, kes löid Indra hobused, Aśvini vankri ja Brhaspati imelehma. Kreeklasted tundsid muistendit Polytechnosest ja tema abikaasast

Aedonist, kes uhkustasid, et nad armastavad teineteist rohkem kui Zeus ja Hera, mispeale need saatsid neile Erise, Tüli, kes laskis neil võistelda kõiksugustes kunstitöödes. Siia ritta kuuluvad ka Põhjala taidurlikud kääbused, sepp Wieland, kelle mõök on nii terav, et löikab jões triivivaid helbeid, ja ka Daidalos. Daidalos oskab kõike: ta ehitab labürindi, ta teeb kujusid, mis suudavad käia. Saanud ülesandeks tõmmata niit läbi teokarbi keerdkäikude, lahendab ta selle nii, et seob sipelga niidi otsa. Niisiis ühtivad siin osavuse näitamine ja mõistatuse lahendamine. Nende kahe vahel on aga see erinevus, et hea mõistatuse lahendus on ootamatus ja üllatavas vaimses lühiühenduses, samas kui tehnilise proovitööle on harva nii tabavat lahendust kui äsja kirjeldatu — enamasti jõuab ta absurdi. Tuntud liivaköis, kivinöörid õblemiseks on tehnilised imeasjad, nagu neid mõtleb välja muistend.¹⁵ Eelaja Hiina sangarkuningas peab hankima tunnustuse oma taotlustele kõiksuguste järelekatsumiste ja oma tubliduse tõestamise teel, nagu sünnib Yu ja Huang-ti vahelises sepatöövõistluses.¹⁶ Kõigi nende kujutlustega imepäraselt sooritatud proovitööst liitub õieti üsna vahetult miraakel, kunsttükk, millega pühak kas elusalt või surnult tõestab oma kutsumust ja õigust olla austatud rohkem kui inimene. Ei ole tarvis liialt süveneda pühakulegendidesse, et tõdeda eitamatu mänguelemendi korduvat esinemist imelugudes.

Kui me leiamegi osavusvõistluse motiivi eeskätt müüdist, muistendist ja legendist, on võistlemisteguril olnud väga kindel osa tehnika ja kunsti arengus. Müütiliste kunstivõistluste kõrval nagu Polytechnose ja Aedoni vaheline võistlus seisavad ajaloolised, nagu võistlused Samose saarel Parrhasiose ja kellegi rivaali vahel Ajaxi ja Odysseuse võitluse kujutamises, või püütia pidustustel Panainose ja Chalkisest pärit Timagorase vahel. Pheidias, Polykleitos ja teised võistlesid kauneima amatsoonikuju loomises. Ei puudu isegi epigraafiline tunnistus seesuguste võistluste ajaloolisuse tõestamiseks.

Nike samba alusel on kirjas: "Selle tegi Paionios ... kes tegi ka templi akroterioni ja võitis seejuures auhinna."¹⁷

Kõik, mis kannab eksami või avaliku vaidluse nime, on lõpuks pärit arhailistest võistlusvormidest ükskõik mis alal. Keskaaja käsitöölise elu on seda niisama täis nagu keskaja ülikool. Pole suurt vahet, kas proovitöö antakse individuaalselt või võistlevad auhinna pärast paljud. Tsunftiasjanduse juured on nii sügaval

¹⁵ *The Story of Ahikar*, 2. tr, toim. F. C. Conybeare, J. Rendel Harris ja Agnes Smith Lewis, (Cambridge, 1913), lk LXXXIX, 20/21.

¹⁶ Granet, *Civilisation chinoise*, lk 229, 235–239.

¹⁷ V. Ehrenberg, *Ost und West*, lk 76.

paganlik-sakraalses sfääris, et ei tule imeks panna, kui temas koh-
tab ka mitmelaadset agonaalset elementi. "Meistritöö", millega
tõestati oma õigust saada meistrite hulka, esineb alles hiljem reg-
lementeeritud nõudena, ometi on tema juured igivanades võistlus-
tavades. Teatavasti ei pärine tsunftid majanduslikust sfäärist —
või siis ainult osaliselt. Alles koos linnade taaselumisega 12. sa-
jandil saab peaaajaks käsitöölise- või kaupmeeste tsunft. Ka sel
kujul säilitab ta oma välistes vormides — pidusöökiidel, jooma-
pidudel jne — veel palju oma mängujoontest. Alles aja jooksul
taanduvad need majanduslike huvide ees.

Paar näidet võistlusest arhitektide vahel on 13. sajandi prant-
suse arhitekti Villard de Honnecourt'i kuulsas eskiisiraamatus.
"Selle preestrikooripealse," on seal kirjas ühe joonise juures, "mõt-
lesid välja Villard de Honnecourt ja Pierre de Corbie omavahelises
väitluses — *invenerunt inter se disputando.*" Pakutud igiliikuri-
projekti juures ütleb ta: "*Maint jor se sunt maistre despute de
faire torner une ruée par li seule...*" [meistrid võistlesid mitu kor-
da omavahel, et saada ratas iseenesest pöörlema].¹⁸

Kes ei tunne võistluse eelajalugu kogu maailmas, see võiks
arvata, et võistlustavasid kunsti vallas, nagu need on elus veel
tänapäeval, määravad üksnes kasulikkuse ja efektiivsuse motiiv-
vid. Raekoja ehitamiseks kuulutatatakse välja võistlus, kunstikooli
õpilastel lastakse võistleda stipendiumi saamiseks, et niiviisi leid-
likkust ergutada või avastada paljutootavaim anne ja saavutada
parim tulemus. Kuid seesugune praktiline kavatsus pole kuna-
gi olnud säärase võistlusvormide algpõhjus. Tagapõhjal on ik-
ka võistluse kui sellise igivana mängufunktsioon. Keegi ei suuda
kindlaks teha, mil määral teatavail ajaloolistel juhtudel kasulikku-
semeel kaalus üles agonaalse kire, näiteks tookord, kui Firenze linn
1418. aastal kuulutas toomkirikukupli lõpetamiseks välja võistlu-
se, mille kolmeteistkümne konkurendi hulgast võitis Brunelleschi.
Igatahes ei valitsenud julget kupli-ideed puhas kasulikkus. Kaks
sajandit varem oli sellesamas Firenze terve tornide mets, millega
aadliperekonnad üksteisele kõige kibedamas rivaalitemises süda-
mehaavu valmistasid. Kunsti- ja sõjaajalugu kalduvad tänapäeval
pidama Firenze torne pigem "toretsemistornideks" kui uskuma,
et nad olid mõeldud tõeliseks kaitseks. Keskaja linn jättis ruumi
hiilgavatele mänguideedele.

¹⁸ *Album de Villard de Honnecourt*, toim. H. Omant, pl. XXIX,
fol. 15; samas, fol. IX.

XI

KULTUURID JA AJASTUD *SUB SPECIE LUDI**Mängutegur hilistes kultuurides*

Kõigi nende ühiskonnaelu suurte vormide tekke puhul polnud raske viidata mänguteguri äärmisele tõhususele ja viljakusele. Võistlusvormis mäng, sotsiaalse impulsina vanem kultuurist endast, on igiajust peale täitnud elu ja olnud pärmiks arhailise kultuuri vormidele. Kultus arenes pühas mängus. Luulekunst on sündinud mängus ja saanud alati parimat toitu mänguvormidest. Muusika ja tants olid puhas mäng. Tarkus ja teadmised leidsid sõnalise väljenduse pühades võistlustes. Õigus tärkas sotsiaalse mängu tavadest. Relvavõitluse reeglid, aadlielu konventsioonid, rajanesid mänguvormidel. Järelduseks peab olema: kultuuri algastmeil teda mängitakse. Kultuur ei tärka *mängust* nii, nagu elav vili vallandub emahust, kultuur areneb *mängus* ja *mänguna*.

Kui seda arusaama õigeks pidada — ja teisiti ei paista olevat võimalik —, siis jääb veel üle küsida, mil määral meil on võimalik kindlaks teha mänguelementi kultuurielus hilisemates kultuuriperioodides, mis on arenenud kaugemale arhailisest, millele me pöörasime põhitähelepanu. — Juba rohkem kui korra saime näitlikustada mängutegurit vanemas kultuuris paralleeliga 18. sajandist või tänapäevast. Eelkõige teadvustus mängivate ja mänguliste elementidega täidetud 18. sajand. Aga 18. sajand on meile ikkagi samahästi kui üleilne päev. Kas me peaksime siis olema kaotanud kogu vaimse suguluse selle hiljutise eelajaga? Selle raamatu teema kulmineerub küsimuses: missugune on meie enda aja ja meie praeguse kultuuri mänguline sisu?

Siin pole sihiks esitada traktaati kultuuri mänguelemendist läbi kõigi sajandite. Aga enne kui jõuame tänasesse päeva, esitagem veel vaid mõned näited mõne meile tuttava ajastu ajaloost, jättes seekord kõrvale konkreetset kultuurialad ning arvestades mängulist elementi teatavate ajastute elus üldiselt.

Mänguelemendid rooma kultuuris

Juba üksnes oma vastandlikkuse tõttu helleeni kultuuriga väärrib Rooma riigi kultuur siin veel mõningast tähelepanu. Esmajärgul paistab muinasrooma ühiskonnal olevat palju vähem mängujooni kui helleeni ühiskonnal. Antiikse ladinluse olemust paistavad määravat sellised omadused nagu kainus, rangus, praktiline, majanduslik ja juriidiline mõtlemine, kasin fantaasia ja stiililage ebauusk. Talupoeglik-naiivseil vormidel, milles muinasrooma ühiskond püüdleb jumalikku kaitset, on põllumaa ja koldetule lõhn.

Vabariigi ajal valitses rooma kultuuris klanni- ja suguharuliidu vaim, millest oldi alles hiljuti välja kasvanud. Hoolitsus riigi eest säilitab koduhaldjate teenimise jooned. Religioossed kujutelmad on fantaasiavaesed. Iga parajasti vaimule tegevust andva kujutluse varmas personifitseerimine, näiliselt kõrge abstraktsiooni ilming, on tegelikult pigem primitiivne hoiak, mis on väga lähedane lapsemängule.¹ Säärased kujud nagu Abundantia, Concordia, Pietas, Pax, Virtus ei esinda siin õieti kõrgeltarenenud poliitilise mõtlemise läbimõeldud mõisteid, vaid materiaalseid ideaale primitiivses ühiskonnas, mis tahab kindlustada enda heaolu asjaliku suhtlemise teel kõrgemate vägedega. Selle sakraalse turvakindlustamisega seoses omandavad tähtsa koha aasta arvukad pidustused. Pole juhus, et just roomlastel säilitasid need kultusekombed püsivalt mängude nime — *ludi*. Sest seda nad olid. Muinasrooma ühiskonna ülekaalukalt sakraalses iseloomus on tugev mängukvaliteet, ehkki mängutegur ei väljendu hoopiski nii õitsvates, värviküllastes, elavates kujundites nagu kreeka või hiina kultuuris.

Rooma kasvas maailmariigiks. Ta võttis üle eelnenud Vana Maailma päranduse, Egiptuse ja hellenismi pärandi, poole vanast Idamaast. Tema kultuuri toitis paljude võõraste kultuuride üliküllus. Tema riigivalitsemine ja õigus, tema teedehitus ja sõjakunst olid saavutanud sellise täiuslikkuse, millist maailm polnud veel näinud, tema kirjandus ja kunst olid edukalt pookunud kreeka tüvele. Ent ikkagi jäid selle poliitilise moodustise põhialused arhailiseks. Tema tunnustatud eksistentsialus rajanes endiselt sakraalsel pinnal. Kui lõpuks üks poliitiline geenius on kogu võimu enda kätte haaranud, võetakse tema isik ja tema võimu idee otsekohe pühaduse sfääri. Temast saab Augustus, jumaliku jõu ja jumaliku olemuse kandja, päästja, taastaja, õnnistuse ja rahu tooja, heaolu ja külluse andja ning käendaja. Primitiivne suguharu projitseerib kõik elu jätkumist puudutavad kartlikud soovid valitsejale, kes nüüdsest peale esineb jumaluse epifaaniana. Need on puhtprimitiivsed kujutlused uues uhkes kuues. Metslastesuguharu kultuuri toova heerose kuju taaselustub uuel kujul *princeps*'i samastamises Heraklese või Apolloniga.

Neid ideid kandev ja propageeriv ühiskond oli aga äärmiselt arenenud. Jumalkeisrit kummardavad vaimud olid inimesed, kes kõiki kreeka tarkuse, mõistuse ja maitse rafineeritud kogenuna olid jõudnud skeptitsismi ja uskmatuseni. Oma kõrgeltkultiveeritud luulega uut koitvat ajastut ülistades mängivad Vergilius ja Horatius kultuuri mängu.

Riik pole kunagi pelgalt kasulikkuse- ja hüvideinstitutsioon.

¹ Vt *Akadeemia*, nr 7, 1992, lk 1553–1554.

Ta võtab kuju aegade peeglis otsekui jäälill aknaruudul, niisama äraarvamatult, niisama mööduvalt ja näiliselt niisama paratamatus kindlaksmääratuses. Tegelikult on riigiks nimetatud võimukuhjumis kehastunud kultuuriimpulss, mis on tekkinud kõige erinevamat päritolu jõudude koostoimest. Nii arenenud riik otsib oma olemasolu õigustust iseendast — kas mõne suguvõsa vägevusest või mõne rahva tublidusest. Selles, kuidas riik väljendab oma printsipi, paljastab ta oma fantastilise olemuse viisidel, mis võivad minna kuni absurdi ja enesehävituseni. Rooma maailmariiki iseloomustavad kõik need oma olemuselt irratsionaalsed jooned, mis rüütavad end pretensioonidega pühale õigusele. Tema sotsiaalne ja majanduslik struktuur oli pehkinud ja viljatu. Kogu tagavaradele toetuva majanduse, riigihaldamise ja kultuuri süsteem oli keskendatud linnadele, tuues kasu vaid tühisele vähemusele, kes seadis need kõrgemale õigusetutest ja proletaarlastest. Linn oli antiikajal sel määral muutunud ühiskonnaelu ja kultuuri mõiste tuumaks, et kuni kõrbe servani rajati ja ehitati üha sadu uusi linnu, küsimata endalt, kas need võivad areneda terve rahvaelu loomulike organitena. Selle suurejoonelise linnaehituse kõnekaid jäänuseid vaadeldes tekib küsimus, kas nende linnade funktsioon kultuurikeskustena oli kunagi vastavuses nende pretensioonika toretsemisega. Hilisrooma kultuurisaavutuste üldise taseme järgi otsustades ei saanud linnades, nii kõrgelt kui nende planeeringut ja arhitektuuri muidu võibki hinnata, enam palju alles olla antiikse kultuuri parimast osast. Templid kultusele, mis oli tardunud traditsioonilistes vormides ja täitunud ebausuga, hallid ja basiilikad riigiteenistuse ja õigusemõistmise tarbeks, mis ühiskonna täiesti allakäinud poliitilis-majandusliku struktuuri juures aegamööda väärastusid ja lämbusid ekspuuteerimise ja riigisunni süsteemi nõrgale, tsirkused ja teatrid veristele barbaarsetele mängudele ja kõlvatuile lavatükkidele, termid pigem roitavaks kui karastavaks isiklikuks hügieeniks — vaevalt võib seda kõike kokku ehtsaks ja õigeks kultuuriks pidada. Enamik sellest oli toredusega uhkeldamise, elumõnude, meelelahutuse ja tühise kuulsuse teenistuses. Rooma riik oli pehastunud. Heldekäelistete annetajate jõukus, kelle praalivad pealiskirjad jätavad mulje suurusest, tugines äärmiselt nõrgale põhjale. Esimese tõuke peale pidi ta kokku varisema. Toiduainetega varustamine oli puudulikult kindlustatud. Riik ise pressis organismist välja hästikorraldatud heaolu mahlad.

Kogu selle kultuuri sära on võlts ja väline. Usk ja kunst ja kirjandus peavad ikka ja jälle liialdatud rõhuasetusega kinnitama, et Rooma ja tema järeltulijatega on kõik kõige paremas korras, et küllus on kindlustatud ja võitjaks tulemises pole mingit kahtlust. Niisugustest ja nendesarnastest ideedest kõnelevad uhked chitised, võidusambad ja triumfikaared, altarid oma reljeefidega ja

seinamaalid majades. Püha ja profaanse kujutamine sulab rooma kunstis täiesti kokku. Teatava mängleva graatsiaga ja ilma range stiilita seisavad kodukootud jumalakujud, ümbritsetuna kaineid argiseid atribuute kandvatest rahustavatest allegooriatest, mis viitavad lahkete poliitiliste geeniuste jagatavale luksusele ja küllusele. Kõiges on säärasel määral ebatõsidust, peitupugemist idüllil, et selles reedab end kultuuri langus. Tema mänguline element tungib tugevalt esile, aga tal pole enam orgaanilist funktsiooni ühiskonna struktuuris ja elus.

Ka keisrite poliitika rajaneb vajadusel üha valjusti prokla-meerida ühiskonna heaolu vanades sakraalsetes mänguvormides. Mõistuspäraseid eesmärgid määravad riigipoliitikat vaid osaliselt — kus see olekski teisiti? Kindlasti on vallutuste ülesandeks uute koloniaalalade võitmisega heaolu kindlustada, piiride laiendamise-ga tagada riigi julgeolekut, vankumatult kinnitada *pax Augusta*'t. Kõiges aga alluvad kasulikkusemotiivid pühale ideaalile. Triumf, loorberid ja sõduriaur on eesmärk iseendas, keisrile peale pandud püha ülesanne.¹¹ *Triumphus*'es endas kogeb riik oma heaolu ja tervenemist. Isegi säärase maailmaehituse nagu Rooma riigi aja-loost kumab ikka veel nii selgesti läbi agonaalne ideaal, et ka siin on kõige põhjajendiks prestiiž. Iga rahvas serveerib sõdu, mida ta on pidanud või läbi teinud, kuulsusrikaste võitlustena oma ole-masolu eest. Gallialaste, puunialaste ja hilisemate barbarite puhul oli roomlastel ehk põhjustki seda väita. Kuid ka eksistentsivõit-luse ajendiks pole enamasti mitte nälg või hädaoht, vaid võimu- ja auhnus.

Rooma riigi mänguline element saab kõige selgemaks nõudes *panem et circenses*. Leib ja tsirkust — seda nõudis rahvas riigilt. Tänapäeva inimene kaldub kuulma neis sõnades ainult töötute nõuet toetuse ja kinopiletite järele: elatist ja rahvalõbustusi. See nõue tähendas aga rohkemat. Rooma ühiskond ei suutnud elada ilma mängudeta. Need olid talle samasugune olemasolu alus nagu leib. Need olid ju pühad mängud ja rahval oli neile püha õigus. Nende algne funktsioon polnud mitte ainult ühiskonna juba saa-vutatud heaolu pidulik pühitsemine, vaid ühtlasi ka tulevase hea-olu tagamine ja kinnitamine püha talituse abil. Mängutegur elas siin edasi oma arhailisel kujul, ehkki ta toime ajapikku üha kaha-nes. Roomas endas oli keiserlik heldus peaaegu täiesti mandunud suurejooneliseks kingituste jagamiseks ja pildumiseks kehvale lin-naproletariaadile. Tõenäoliselt mass vaevalt enam tajuski seda religioosset pühadust, mis *ludi*'l kunagi täiesti ei puudunud. Seda

¹¹ See Rostovtzeffi järgi: *Social and Economics History of the Roman Empire*.

enam kinnitab mängu tähtsust rooma kultuuri tegurina tõsiasi, et kõigest hoolimata oligi amfiteatril igas linnas nii tähtis koht, nagu varem näitavad. Härjavõitlus kui hispaania kultuuri põhitegur on Rooma *ludi* jätkumine tänase päevani, ehkki vormid, milles teda varem peeti, jäid gladiaatorimängudest kaugemale kui praegune *corrida*.

Public spirit ja potlatch'i-vaim

Heldekäeliste kingituste tegemine linnaelanikele polnud mitte üksnes keisri asi. Keisriaaja esimeste sajandite jooksul võistleid tuhandeid kodanikud kuni riigi kaugeimate äärealadeni hallide, termide ja teatrite rajamises ning kinkimises, toidujagamiste korraldamises, mängude varustamises või organiseerimises, kõike seda üha kasvaval määral ja järeltulevatele põlvetele kirja panduna ülistavate sõnadega. Mis vaim see oli, mis seda kõike ajendas? Kas ta oli kristliku *caritas*'e [ligimesearmastuse] eelkäija? Sellest on temas vähe: nii heategevuse objektid kui tema avaldumise viis räägivad hoopis teisest mõttest. Kas see oli siis *public spirit* [solidaaarsus] tänapäevases tähenduses? Kahtlemata oli antiikne annetamine *public spirit*'ile lähemal kui kristlikule heategevusele. Kuid kas ei pääse selle üldise meelelaadi olemusele veelgi lähemale *potlatch*'i-vaimust rääkides? Kinkimine kuulsuse ja au pärast, naabri ületamiseks ja võitmiseks — selles kõiges saab nähtavaks rooma kultuuri muistne kultuslik ja agonaalne taust.

Rooma kultuuri mängulisus avaldub selgesti lõpuks veel ka kirjanduse ja kunsti vormides. Selle kirjanduse tunnusmärki-deks on kõrgeleennuline panegüürika ja õõnes retoorika. Kujutavas kunstis varjab rasket struktuuri väline dekoratsioon, seinakaunistus, mis ilutseb tühistes žanripiltides või mandub lõdvaks elegantsiks. Seesugused jooned vajutavad Rooma antiikse suuruse viimasele faasile tõsiduse puudumise pitseri. Elust on saanud kultuurimäng, kus vormina on alles jäänud kultus, millest on aga kadunud pühadus. Sügavamad vaimsed impulsid taanduvad sellest pealispinnakultuurist ja ajavad uusi juuri müsteeriumiteenis-tusse. Niipea kui lõpuks kristlus lahutab rooma kultuuri täiesti tema sakraalsest alusest, kuhtub ta kiiresti.

Mänguteguri visaduse kummaliseks tõendiks rooma antiik-ajal on see, et *ludi*-printsip avaldub taas väga tähelepanuväärselt Bütsantsi hipodroomil. Ehkki võiduajamised olid vabanenud oma kultuslikust päritolust, olid nad siiski veel ühiskonnaelu tulipunktiks. Varem veriseid inim- ja loomavõitlusi nautinud rahva kired pidid nüüd toituma võiduajamistest. Need moodustasid nüüd veel vaid usulise ilme kaotanud peolõbustuse, olid aga ometi võimeli-sed kogu avalikku huvi enda ümber koondama. Kõige otsesemas mõttes määrab tsirkus peale võiduajamiste ka poliitilise ja osalt

koguni religioosse poleemika raamid. Vankrijuhtide nelja värvi järgi nimetatud võiduajamiseseltsid ei korralda mitte ainult võiduajamisi, vaid on tunnustatud avalikud organisatsioonid. Parteid nimetatakse *demos*'teks, nende juhte *demark*'ideks. Kui mõni väepealik pühitseb võitu, siis peetakse hipodroomil *triumphus*'t, seal näitab keiser end rahvale, seal mõistetakse mõnikord kohut. Mängu ja püha talituse arhailise ühtsusega, milles kasvasid üles kultuurivormid, pole sel peolõbu ja avaliku elu viimasel segunemisel enam palju tegemist. See oli järelmäng.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

AKADEEMIA MÜÜVAD KA PAREMAD RAAMATUPOED.

Varasemaid ning 1992. aasta numbreid (1989 — 3, 7; 1990 — 10–12; 1991 — 2–12) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplustest "Kirjavara" ja "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate Tartu Kommertspanka rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 1345043) iga numbri eest 5 krooni ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Aadress: *Akadeemia*, Kүүtri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: 31373, 31117; fax 31373.

AKADEEMIA

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.